

ОКРА-
ДЕНУ
ЗБУ-
ДИЛИ

Людмила
Коваленко

LUDMILA KOWALENKO

AWAKENED IN FLAMES

PART THREE OF TRILOGY:
OUR NATIVE LAND THAT IS
NOT OURS

1968

TRIDENT PRESS LTD., WINNIPEG, CANADA

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

ЇЇ ОКРАДЕНУ ЗБУДИЛИ

РОМАН

ЧАСТИНА ТРЕТЯ ТРИЛОГІЇ:

НАША НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ

diasporiana.org.ua

1968

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ, ВІННІПЕГ, КАНАДА

Всі права застережені.

Обкладинка роботи мистця

Дмитра Б. Тугана

Всі особи в цій трилогії фіктивні, і подібність до когось є тільки випадковою.

I.

II ОКРАДЕНУ ЗБУДИЛИ

Розпочата українськими полками російська революція сімнадцятого року котилась кудись у невідоме. Котилась дедалі швидчим темпом, дедалі більш відхиляючись від того осяйного образу безкровної революції, що його захоплено вихваляли оратори перших місяців. Як колись під час французької революції, так і тепер в Росії, події набирали такого напруження, стільки різних сил зударялось на просторах російської імперії, що треба було враховувати їх і нотувати не за роками, не за місяцями, навіть не за тижнями, а за днями. Від несамого тиску, час набухав, події заповнювали день так, що їх вистачало на десятиріччя, і людина, не встигнувши зрозуміти вчорашнього, опинялась перед цілком відмінним і новим сьогоднішнім, яке крутило нею, перекидало її, відкидало старе і висувало нові, часто потворні й огидні форми, які мали стати отим Новим з великої літери, про яке захоплено кричали заголовки газет.

Та чимраз більше було газет, чимраз більше різних заголовків, які суперечили, протестували, відкидали і засуджували одні одних. А за заголовками газет стояли вибиті із норми звичного люди, розхристані, очманілі, злякані і люті, які лізли наперед, думаючи, що вони творять новий час, хоч то час творив нові форми, в які не могли вкластися дев'яносто п'ять відсотків населення колишньої російської імперії, а решта п'ять відсотків, яким судилося без болю вкластися в ці нові форми, не тільки не бачила їх, але, коли б їм хтось показав, за які форми вони б'ються, вони послали б такого зухвальця „в штаб Духоніна¹), бо вони, ці п'ять відсотків, вірили цілком, або принаймні наполовину тим гаслам, які кидали газети, що нібито вели революцію і керували нею.

Під кінець сімнадцятого року Муся бачила, що революція потихеньку зникла, а замість неї по Україні повільно, але невпинно розлазився бунт, немилосердний і безглуздий бунт російського солдата, який одразу хотів помститися за всі пониження минулого і одразу ж скуштувати тієї розкоші і того щастя, яким, на його думку, втішались перед ним пани.

Восени надійшла вістка, що в Москві стався переворот, більшовики розігнали Всеросійські Установчі Збори і захопили владу. Муся цим дуже мало схвилювалась. Їй здавалось, що тепер, коли Україна стверджує себе, як окрема держава, події в Москві не можуть впливати на те, що робиться в Україні. Навпаки, вона чекала, що всі більшовики, які були на Україні, кинуться до Москви й Росії, щоб там творити оту нову, якусь особливо справедливу і неподібну до інших державу, яку вони так гарно малювали словами на мітингах.

„Мир хижинам, война дворцам”²²) — звучало одне з гасел, і хоч воно виходило з палацу царської коханки Кшесинської, де більшовики установили свій головний штаб, але з промов більшовиків виходило якомсь так, що коли вони оселились у палаці, він уже перестав бути палацом, а ставав символічно халупою.

Те саме було й з іншим гаслом „Самовизначення аж до відокремлення”, що його більшовики обіцяли ніби-то всім не-російським народам. Раніше можна і навіть треба було, щоб народи відокремлювались від царської Росії, але щойно більшовики взяли владу, як відокремлюватись од них стало вже зрадою революції, злочином, за який треба було карати смертю.

Із Росії все більше доходило чуток про розвал транспорту, уряду, пошти, — всього того, що вже потроху траплялось і на Україні і від чого Муся опинилась без грошей.

— Ось, тут є оголошення, що в Міністерство Земельних Справ треба друкарок, які знають українську мову, — сказала їй одного разу на Жилинці Малка Грінберг, якій Муся повірила свої труднощі.

— Та я ж не вмю друкувати. Не знаю навіть, як вставляти папір.

— Дурниці. Нічого мудрого. У мого брата є машинка. Я його попрошу, щоб дозволив тобі повправлятися. Я трохи тобі покажу — а решту сама навчишся. Навчився ж мій брат!

І за кілька днів Муся вже сиділа у адвокатському кабінеті молодого Грінберга, старанно шукаючи пальцями й очима літери на машинці. Поруч лежало розгорнуте число „Нової Ради”, з якої Муся встигла до вечора сімнадцять разів переписати нотатку про те, як гарно співав хор Кошиця в Оперному Театрі. Спочатку літери губились, ніби навмисно ховались поміж інших і було їх неймовірно багато. Пізніше літери вишикувались у стрункі ряди, і Муся плутало тільки те, що машинка була російська, бо українських взагалі ще не було, і для ї треба було натискати задній важільчик і бити над звичайним „і” лапки. Також плутало в читанні і російське тверде Э, яке мало правити за м'яке українське Є. Воно ніби поверталось до Мусі спиною і кричало густим басом: „А от і не буду м'яке! Не буде по-твоєму! Я буду тверде, тверде, тверде!..”

На другий день Муся передрукувала передову, а на третій пішла на конкурс друкарок у Міністерство Земельних Справ.

Зустрів її там молодий студент, який весело одрекоментувався:

— Мене звати Василь Іванович Майгородський, і ми зараз дамо вам пробу, щоб ми могли цю справу вирішити об'єктивно. А то між такими гарненькими панночками легко впасти в суб'єктивізм.

Крім Мусі, праці шукало ще вісім дівчат, і їй здавалось, що всі вони краще друкують, ніж вона. Але коли вона ненароком глянула на пробу однієї з них, яку виніс Майгородський, то побачила якесь незграбне з вигляду слово „зімельное” і тільки згодом зрозуміла, що це слово означало. Це піддало їй духу, і коли вона в свою чергу пішла в сусідню кімнату і сіла до машинки, то вже досить певно вибивала все, що диктував їй Майгородський.

По відповідь вона прийшла на другий день, і Майгородський сказав, що її прийнято на працю, і запропонував:

— Ми спеціально шукаємо друкарки у наш відділ, у статистичний. Чи ви маєте щось проти нього?

Муся відповіла невинно:

— Та мені однаково. Скрізь треба працювати.

І тільки пізніше, коли на неї посипалась статистичні таблиці з силою цифр, які часом просто неможливо було втулити на одній сторінці і для кожної треба було розраховувати простір і рахувати клітки, Муся зрозуміла, який тугар вона взяла на себе своєю згодою.

Але співробітники в Статистичному Відділі були веселі, приємні, всі намагались, хоч і невміло, їй допомогти, а Майгородський часто лишався ввечорі і лінував їй готувати таблиці, в які вона ставила на машинці цифри.

Так Муся вступила у величеньку армію панночок, що заповнювали чималу частину посад по міністерствах українського уряду. Чоловіки звертались один до одного з чемним „пане-товаришу”, але для дівчат було одне це, веселе і ніби аж ніжне слово „панночко.” Всі охоче відгукувались на нього і від нього якось одразу нав'язувались легкі і приємні відносини.

Начальник Статистичного відділу, Петро Іванович Гнилевич нагадував Мусі героя з її улюбленої книжки „ГЕДЗ” Л. Войніч: він був трохи кривий на одну ногу; одна рука в нього чи то всихала, чи то від природи була коротша за іншу, в усякому разі він орудував нею якось незграбно і важко; очі його ховались за великим пенсне, і хоч у нього не було справжнього горба, але спина була якась опукла. Проте, він був завжди веселий, дотепний і навіть, як розповідали, зумів одбити від когось жінку, яку й узяв до себе з двома доньками, яких вирощував за своїх. Оце він придумував усі ті складні таблиці з підграфками і нерівним поділом, які часом доводили Мусю до розпачу.

— Навіщо йому такі складні таблички, яких і так майже ніхто не розбере! Міг би зробити дві окремо-прості і ясні! — сердилась вона, а Майгородський, що з якоюсь

особливою ніжністю ставився до Гнилевича, в таких випадках старався посидіти в бюрі довше і підготувати Мусі добре розлінійовані таблиці.

Було весело і легко включатись у потік чоловіків і паночок, що бігли ранком на працю в Міністерство, на Володимирську вулицю у число 19, — височенний будинок, в якому Муся вперше побачила, що нагору не треба ходити сходами, а можна виїхати ліфтом. Ліфт ішов нагору повільно і доки Муся діставалась до свого шостого поверху, старенький ліфтяр встигав розповісти всі новини, які стали йому відомі наприкінці попереднього дня, коли люди, роз'їздячись додому, обговорювали поточні справи в ліфті.

Якось непомітно сталося так, що Мусю вибрали у Комітет Співробітників Міністерства, який правив не то за представництво службовців не то заступав профспілку. Членів його міністр запрошував на засідання відповідальних робітників, коли обговорювались важливі питання чи нововведення, але ходив туди звичайно хтось старший, і Муся була з цього дуже задоволена, бо шкода було витрачати вечір на засідання в димній, накурений кімнаті.

Зате вона з охотою бігала з своїми новими знайомими з міністерства на засідання Центральної Ради. Її сповнювали гордістю виступи промовців, особливо, коли мав виступити якийсь член уряду з відповіддю на закиди опозиції, що складалась пореважно з російських есдеків та ес-ерів. Особливо гостро говорив завжди Рафес із жидівського Союзу Бунд, близької до есдеків партійної групи, яка ввесь час вагалась між крайніми лівими елементами, що тягли до більшовиків, і старшим поколінням партійців, що стояли ближче до меншевиків. Муся, що змалку жила в оточенні партійних суперечок, нелегальної діяльності батька в Чорному Переділі, арештів, обшуків та таємних зборів, досить легко розбиралась у відтінках партійних суперечок, і вони спочатку цікавили її як необхідний і важливий феномен політичного життя.

В цьому її підтримував і Фридій, який несподівано явився в Київ і дуже швидко став членом Центральної

Ради від російських есерів. Вечорами він приходив на Жилианку, повний вражень від словесних боїв за день, а що ніхто більше якось діями Центральної Ради не цікавився і до партійних відносин підходив тільки з погляду власної партії, то Фридій підсідав до Мусі, або відводив її у коритарчик, і там розповідав усі події: хто, як, кому і на що відповів. Особливо гостро різав опозиції Порш, тим більше, що робітниче питання ставало головною проблемою уряду, і настрої робітників, особливо на околицях Києва, на Соломенці, Печерську та Шулявці, весь час ішли вліво.

Та незабаром Муся помітила, що хоч би які палкі промови говорив той чи інший член уряду, але ділового підходу і справді широкого обґрунтування справи найшвидче можна було чекати від Михайла Грушевського, „діда”, як його називала молодь, що приходила на галерею слухати засідання Ради.

Часом ця молодь так обурювалась виступами опозиції, або й когось із свого уряду, що зчиняла крик. Тоді вигуки протесту і навіть образ сипались на нещасливого промовця, та Грушевський дивився з докором вгору, і молодь притихала. Коли ж одного погляду не вистачало, Грушевський підіймав загрозливо свого довжелезного пальця і кивав на галерею, щоб вона заспокоїлась — і це вже завжди спиняло вигуки й крики. Взагалі, „дід” був отим, кого треба було слухатись, за ким треба було йти. Правда, ім'я Винниченка також було відоме ще здавна, з літератури, з його творів як українською так і російською мовами, але у Мусі він ніколи не викликав ні ентузіазму, ні навіть великого довір'я. Якось штучність була у його виступах, який манеризм, бажання показати себе, вдарити гарною фразою, особливо влучно підібраними словами. Мусю тішили ці фрази і слова, вона раділа, як гарно звучить українська мова у Винниченка, але він майже одразу після таких особливо гарних виразів, переходив на партійний жаргон, на вживання сили чужоземних слів, які Муся перед тим часто чула в російському перекладі на зборах ще вдома, чи під час суперечок

на Жилянці. Від цього жаргону на Мусю віяло партійним начотництвом, отією вузько-обмеженою програмою та плятформою, що за них велись безконечні теоретичні сварки, одганяючи багатьох убік більшовиків, які так само говорили тим жаргоном, а попри те безцеремонно і одверто робили те, що вважали потрібним, не стримуючи себе ніякими програмами чи теоретичними плятформами.

Коли Фридій з обуренням передав Мусі уславлений вираз Леніна про Україну: „Та дайте їм дві незалежності, аби лиш вони дали нам хліба!” і назвав це скрайнім політичним цинізмом, Мусю не могла не погодитись з ним. Але в той же час у цьому одвертому цинізмі було щось застрашливо-практичне, щось од отих купців Островського, що можуть і підсипати сонного порошку, і убити, і рідного батька обдурити, аби-лиш мати свій прибуток, аби-лиш досягти своєї мети.

— Не вірю, щоб він був дворянином, — сказала вона Фридієві. — Може батько його й дослужився до дворянства чи якогось-там чину, але десь у них повинні бути в родині купці! Знаєте, оті немилосердні російські купці, що убивають, грабують, ріжуть і крадуть, а тоді ставлять свічки в церкві. Цей також уб'є Україну, а потім поставить свічку якомусь-там своєму марксіському Богові. Цей не боїться теорії і не йде за нею, а творить щодня таку теорію, яка йому потрібна для великої Росії. . . Ось побачите, коли вони не будуть пізніше воювати за єдину й неподільну Росію несогірше за білих!

Фридій пробував знову доводити їй, який це цинізм і безсоромність, але Мусю спинила його:

— А яка різниця між вами й Леніним? Та ж ви обидва думаете тільки про Росію, і Україна для вас цінна тільки, як хлібодавець в точному сенсі цього слова. Наш народ уміє і серед революційних розрухів працювати, сіяти, орати — і здобувати хліб, по який ви всі женетесь сюди з Москви — ліві й праві, білі й червоні, есери й кадети однаково!

У Фридія, у його новоспеченому становищі парламентського репрезентанта своєї партії, порівняння з кадетами викликало голосні протести і навіть образу, але Муся не слухала його.

Вона тепер часто тікала до Пустовійтів, де вона могла спокійно і поважно міркувати над подіями в світі з погляду їх користі для України, не потребуючи відхилятися у довгі і безглузді доводи того, чи Україна потрібна, чи вона взагалі існує.

Єдиним смутком у щасті Пустовійтів було те, що у них нема дітей. Зате вони з тим більшою ніжністю берегли почуття один одного, дбали, ходили один за одним, намагались полегшити життя. Галя все турбувалась, щоб Пустовійт не впав у розпач від свого каліцтва, а він намагався за всяку ціну винагородити Галю за те, що у неї чоловік без руки, не такий, як усі.

У Мусі часом стискалось серце, бачучи цю ніжність. Вона мріяла, що нарешті приїде з Петрограду Борисик, і вони з ним зуміють улаштувати отаке ж повне взаємної уваги і ніжності життя.

Але з півночі, з Петрограду все рідше доходили листи від Борисика, а все частіше зловісні чутки, які доводили, що Ленін таки твердо намірився мати український хліб і не давати не то, що двох, а й однієї незалежності. На Київ сунув Муравйов, колишній царський жандармський полковник, а тепер генерал і командувач загонами Червоної Гвардії, сформованої з робітників Петрограду, Москви й взагалі Великоросії, які ішли на Україну, у свою недавню колонію, знову брати хліб.

Щодня були вістки в газетах про бої з більшовиками, і щодня лінія фронту підходила ближче й ближче до Києва — і нарешті війська Муравйова стали по другий бік Дніпра. Почався обстріл Києва. Муравйов гатив з важкої артилерії і запальними набоями, а робітники на електростанції застрайкували, і тому не було ні світла, ні води гасити пожежі.

Поскільки Жиланка була одноповерхова і виглядала надто угло й беззахисно, Муся вирішила перевести Олек-

сандру Андріївну через сад, у дім, де тепер жив Семен-паша, який встиг за цей час знову одружитись і переїхав жити у помешкання нової жінки. Туди до них прийшов спочатку Фридій, потім Віктор, а за ним і Маруся, так що там один час зібралась чимала група жилянців, з яких кожний приносив новини про те, що робиться в його частині міста.

— Вони по дому Грушевського луплять, — говорив Фридій. — Вже кілька запальних набоїв там поблизу упало...

— Вже горить, — підхопив Віктор. — Горить, і мабуть згорить до щенту, бо нема чим гасити.

— Як?! Отакий величезний дім і згорить? То не може бути, його врятують!

— Чим урятують, як нема води й гасити нічим, — повторював своє Фридій.

— Ах, яка шкода, — захвилювалась Олександра Андріївна. — Там же живе наша Леночка. Треба піти її провідати... Ідїть, ідїть туди, — погнала вона всіх, хто прийшов її відвідати. — Може хоч допоможете їй які речі врятувати... У неї такі цінні килими...

А коли всі розійшлись і лишився тільки Семен-паша з жінкою та Муся з Олександрою Андріївною, в їх будинок ударив перший набій. Спочатку Муся навіть і не злякалась, а тільки заспокійливо погладила руку Олександрі Андріївни і сказала:

— Кажуть, де один впаде, другого там уже не буде.

Але тут же вдарив другий, і по сходах вниз затупотїли кроки мешканців, які перелякано тікали з будинка в садок. Муся обережно взяла Олександру Андріївну під руку і повела сходами вниз, а з садка вже чулись розпачливі й перелякані голоси:

— Горить! Горить!

Справді, коли вони вийшли в садок, з верхнього поверху будинку виривались з вікон чорні клуби диму.

— Може ж приїде пожежна? — нерішуче висловила припущення Муся, але інші мешканці тільки глянули на неї, як на малу дитину, що говорить безглузді речі. Проте,

пожежна таки приїхала, розібрала невеличкий сарайчик, що був між будинком у дворі, що горів, і будинком, що виходив на вулицю, — і поїхала назад, сказавши, що мешканці можуть ще витягнути свої речі з нижнього поверху, бо пожежа до нього так швидко не дійде.

— Ой, мої акції, мої акції! — ламав собі руки якийсь невеличкого росту сивий жид, і Муся спитала його:

— А де ж вони?

— Ой, отут-о, зараз у шухляді мого стола, під самим вікном.

— Та я вам їх винесу, — одізналась Муся, влізла у вікно, відчинила поданим їй ключем шухляду стола і передала власникові у вікно якісь коверти з написами на них.

— Ах, Боже мій, як мені вам дякувати. . . тут же весь мій капітал, усі мої цінні папери, — лепетав він, хапаючи Мусю за руки і зазираючи їй вдячно в очі.

Пізніше, Муся ніяк не могла збагнути, чому вона лазила в вікно і вибирала йому ті папери, і яке значення після революції могли мати всі оті акції, за якими він так розпачав. Але тоді це дало їй якусь полегшу, якусь можливість усвідомити себе знову людиною, а не бездушною іграшкою в руках якогось, нікому до того невідомого Муравйова і отих юрб розгнуданих червоногвардійців, яких сила полягала найбільше в їх репутації жорстоких і немилосердних убивць.

Вона відвела Олександрю Андріївну назад на Жилянку, і на кілька днів втратила всяке уявлення про життя, бо Олександрю Андріївна не випускала її з хати навіть до воріт, а ніхто інший до них не приходив, очевидно, також вважаючи за більш безпечне сидіти вдома.

Тільки на третій день після приходу більшовиків Муся переконала Олександрю Андріївну пустити її пройти до Татарових і подивитись, як дядя Коля пережив ці дні. Треба було пройти тільки два з половиною квартали, але за цей короткий простір Муся побачила на вулиці п'ять трупів, переважно офіцерів, але й одну жінку, що лежали у чудернацьких, якихсь скручених позах на пішході і на

бруку, дивлячись непорушним і ніби здивованим поглядом кудись у небо.

До Татарових вона ледве достукалась у ворота, і впустили її тільки тому, що багато мешканців, які чергували перед замкнутими воротами, знали її з виду і знали, що вона — племінниця Татарова. У дяді Колі сиділо кілька сторонніх людей — його приятелів, які зійшлись у нього поговорити про літературу і почитати вірші. Там їх і захопив наступ Муравйова і вони вже не ризикували виходити на вулицю. Муся, яка не могла зрозуміти, що в такі важкі для України часи, можна збиратись для читання віршів, та ще Пушкіна, — навіть зраділа, коли побачила, які стривожені і перелякані були оці люди, оці гурмани поезії, які так старанно віддаляли від себе реальне життя і пекучі проблеми.

— Що робиться на вулиці? — кинулись вони до Мусі.
— Чи правда, що по вулицях ходять патрулі і всіх перевіряють?

— Я бачила п'ять трупів, доки дійшла сюди, — сказала Муся, почувавши навіть приємність од того, що може це більше злякати оцих жреців поезії й краси. — Хтось же стріляв їх. . . І хто ж це міг бути, як не більшовицькі патрулі? Наших, мабуть, уже нема в місті.

— Ще вчора на Шулявці бились, — вкинула своє слово тьотя Іда, бліда і стомлена. — Тепер, кажуть, уже відійшли за Пост Волинський. . . А по вулиці однаково стрілянина не втихає. . .

— Ах Боже мій, Боже мій! — аж заломив руки найстарший з дядиних приятелів, Микола Васильович Тенюра, високий виплеканий і гарний собою чоловік з великою срібною бородою і довгим, зачісаним назад волоссям.

— Вам особливо небезпечно виходити, — поважно сказала йому Муся. — Ще подумують, що ви священик, або навіть єпископ. . . Вони ж безбожники!

Вона прекрасно знала, що Тенюра сам також безбожник, який доводив, що Бог потрібен тільки у Вольтеровському розумінні, щоб тримати чесними простих лю-

дей, а для людей інтелігентних вірити в Бога непристойно.

— Ах Боже мій, Боже мій! — повторив Тенюра знову, і Мусю охопила якась злісна радість, що ось тепер, коли дійшло діло до його шкіри, він не тільки не може зберегти свого олімпійського спокою поета, а навіть звертається до Бога, як кожна баба.

Та їй не сиділось в хаті, і вона вийшла знову на вулицю і пішла вгору Володимирською вулицею. Тут вона побачила, що певна частина населення Києва не тільки не боїться виходити на вулицю, а навпаки, навіть рада зміни влади і якимось пристосовується до неї, намагаючись мати з цієї зміни якнайбільше користі. Першою такою пристосуванкою була покоївка з особняка неподалеку від двора, де жили Татарови. Вона ішла серед гурту розпатланих, обвішаних патронами і кулеметними стрічками, зарослих і майже чорних од бруду і куряви червоногвардійців і весело цокотіла:

— Та у нас усе є: і вино, і сало, і шинка... Ідїть і берїть... У них там і золото є і всякі навісочки... Ось, самі побачите, що не брешу.

Юрба завернула в осібняк, і незабаром звідти почувлись розпачливі зойки і брутальна московська лайка. Але не було кому чути тих зойків, бо на вулиці майже нікого не було, а хто й був, намагався проскочити непомітно повз цей осібняк і не притягнути до себе уваги червоногвардійців.

Ще через день, Муся наважилась вийти з Фридієм, бо треба було дістати хліба й щось їсти. На Бесарабському базарі селян майже не було, але ішов жвавий торг різними, очевидно, награваними речами, починаючи від годинників, шкіряних офіцерських планшеток, чобіт і кінчаючи килимами, подушками, ковдрами й жіночими сукнями.

Перед Бесарабкою і по Володимирській та Хрещатику трупів уже не було, але коли Муся з Фридієм зайшли на ріг Малої Васильківської, як тут же, перегороджуючи

всім дорого, лежав надзвичайно вродливий молодий чоловік, на якому лишилась тільки білизна.

Насилу роздобувши у маленькій крамничці за рогом хліба і навіть цукру Муся і Фридій поспішили назад на Жиянку, і Фридій сказав Мусі:

— Самі ви нізащо не виходьте. Бачите, що це ж — озвірілий народ... Сидіть на Жиянці. Українці поїхали на мирові переговори з австріяками та німцями. Якщо підпишуть мир, то може й звільнять нас од цієї наволочі!

Муся дійсно сиділа на Жиянці, аж доки прийшли німці, і кудись розтанули і зникли юрби розхристаних, патлатих червоногвардійців.

Німці увійшли в Київ якось тихо і поводитись перший час дуже стримано так, що їх майже не було видно. Мусю дивувало те, що після всіх злісних і гнівних вигуків на адресу німців на початку війни, після всіх писань в газетах про їх звірства і жорстокості, населення зустріло німців спокійно, а дехто — навіть з облегченням.

— Одне добре, що зробили українці, — говорила задоволено знайома Олександри Андріївни полковниця, — так це те, що покликали німців. Принаймні на душі спокійно, що вже і клятві більшовики не сунуться сюди!

— Та чому ж вони для вас клятві? — ніби невинно спитала Муся. — Адже ж це все той самий російський народ, якого ви так любите! Навіщо ж вам аж німців треба, щоб від нього оборонятись?

— А ви, голубонько, хіба ними не обороняєтесь? — уїдливо скривилась полковниця. — Це ж ваші українці їх покликали!

— Ми з ними помирились, бо однаково більшовики хотіли миритись. Тепер так ми маємо бодай передишку... Та й ви тількищо раділи, що німці тут... Українці думали про свій нарід, а ви йдете проти свого — оце і вся різниця...

— Ну, знаєте, Сашуня, — звернулась та до Олександри Андріївни. — Це щось страшне, яку ви молодь тут у себе виховуєте! Просто страшне! Такі шовіністи! Хоч треба сказати, що німці дуже культурний народ! Ось, у нас

одне мешкання в домі взяли для офіцерів, так вони кожній дамі, яку зустрінуть на сходах, козирають! Дуже милі і культурні!..

Які б вони не були, а німці вмощувались на Україні міцно і хазайновито. З Маріуполя, звідки знову почали регулярно надходити листи, мама писала, що туди прийшли австріяки і що вони дуже м'яккі і покладливі, кращі за німців, яких вони самі трохи бояться.

Міністерство працювало, як і раніш, і зовні ніби нічого не змінилось, і тільки на засіданнях Комітету Співробітників Муся чула все частіш і частіш розмови про те, що німці порушують договір, не обмежуються тими поставками харчів, — головним чином, хліба й цукру, — які дає їм уряд, а самі починають висилати загони на села, підтримувати поміщиків, відбирати хліб і карати селян, які противляться їм чи поміщикам.

— Оце в тому й біда від такого союзника, як німець, що він дурний, — говорив часто Гнилевич. — Йому найперше — їсти, і то, щоб добре поїсти, а за цим він забуває про все інше, і навіть забуває подбати, щоб і на майбутнє в нього було що їсти. Страшенно безстолково жадібний і безстолково самопевний народ! Їх тільки для війни можна вживати, а для політики вони не годяться.

Багато разів згадувала пізніше Муся ці, ніби пророчі слова і цю характеристику, яка, може, пояснювала, чому німці завжди програвали майже виграні війни.

Але покищо німці не турбувались тим, чи вони дурні, чи розумні, а вперто лізли вперед, думаючи і дбаючи тільки за свій народ, тільки за те, щоб вислати якомога більше хліба в Німеччину, і якомога більше всякого добра у родину кожного з вояків. Вони навіть не помічали, як ставали свого роду каталізатором, навколо якого збирались ненависть, незадоволення і обурення багатьох, хто до того часу був тільки байдужий.

Муся перестала ходити на засідання Центральної Ради, бо тепер всі словесні бої здавались їй несправжніми, порожніми, важливими тільки доти, доки німці схочуть слухати їх.

І незабаром німці перестали слухати, і Київ, прокинувшись як звичайно в Народній Республіці, надвечір уже став столицею монархічної держави з гетьманом в проводі.

Мусі подобалось слово гетьман, але не подобалось, чому цей гетьман ходить у кавказькій черкесці. Проте, вона вирішила, що вже хай буде й гетьман, коли б тільки він дійсно зробив державу і трохи прибрав би до рук німців. . . В цих хвилюваннях і чеканнях проминула весна і непомітно над усіма переживаннями розсілось тепле і пахуче українське літо.

II.

НА ТАРАСОВУ МОГИЛУ

Невідомо, кому перше спало на думку поїхати на Тарасову могилу. Можливо, що це хтось із членів Старої Громади піддав цю думку, ідучи за встановленою у них традицією обмежуватись святкуваннями, промовами й співами, не відчуваючи без них величі творення незалежної держави. Можливо, що хтось із палких, національно-настроєних українців вирішив улаштувати цю прогульку для того, щоб відновити і розпалити в людях почуття любови до України серед розгнужданого глузування з усього українського, яке дедалі більше ширилось і ставало модним серед не-української частини населення Києва. Особливо це було модно серед тих, що тисячами втекли сюди з Росії і тепер намагались впливати на гетьмана своїм старим знайомством і зв'язками, штовхаючи його дедалі більше від самостійности в бік федерації з Росією, хоч в той же час вони ненавиділи й боялись тодішньої Росії, Росії комісарів, червоногвардійців і декретів. Утікші на Україну від свого народу, вони зараз же знову повертались до старої, так милої їх серцю легенди про якийсь інший десь прихований російський народ, великодушний, відданий цареві і Богові, добрий і поетичний.

— Ах, коли б не наш деньщик, ми б давно всі пропали! — розповідала, захлинаючись, якась полковничиха,

стара подруга Александри Андріївни, що тепер згадала і розшукала її по тридцятьох роках розлуки. — Яка це віддана, щира душа. Він вивіз нам дітей і дещо з наших речей, провіз їх через саме гущу отої збунтованої салдатні і привіз до нас! Ах, що це за чудовий народ!

— І мабуть був українець, — насмішкувато вставила Муся, яка чомусь одразу наставилась вороже до цієї товстої, обвішаної ланцюжками і брошками пані.

— Так, уявіть собі, він сам десь з-над Десни. З Чернігівщини, — підтверджувала її думку пані, навіть не помічаючи, що цим твердженням вона опрокидує все те, що говорила раніш.

— То це значить, що ви можете розраховувати на вірність тільки української людини, а тому не мусите зраджувати її в свою чергу. Бо це буде найбільша підлота, коли він врятував вас, а ви будете робити все, що б знищити його країну.

— Ах, дечочка, нельзя же быть такой шовинисткой!³⁾ — все з тією ж поблажливою усмішкою звернулась до неї пані. — Какая разница, русский или украинец, не все ли равно?^{3а)}

Тоді Муся тільки вийшла з хати, щоб не робити скандалу для Александри Андріївни, а коли почула про мандрівку до Канева, згодилась з радістю, щоб побути разом із своїми, щоб бодай на цих два-три дні відпочити від нахабної, набридливої міщанської юрби, і її тупої самозгубної прив'язаності до якоїсь містичної Росії, якої в дійсності ніколи не було.

Їй хотілось забути, що на її землі існує і плямкає оця багатоліця московська ненажера, яка не тільки жадібно пожирає українське сало й білий хліб, але також і саму Україну, її культуру і — найгірше і найбільш небезпечно — її свободу, її бажання бути незалежною і самостійною.

Муся умовила Пустовійтів поїхати з нею — і вранці умовленого дня вони вже під'їхали до пароплава.

Пароплав весь був уквітчаний низками веселих прапорців, що тягнулись понад бортами і над покладами. На

носі весело поплескував під вітром синьо-жовтий прапор.

— Та варто поїхати, щоб побачити цей прапор. Не на якійсь там демонстрації з якоїсь урочистої нагоди, а отак-о, по-діловому, там, де йому завжди має бути місце, — говорила весело Галя, а Муся, перекирвляючи свою недавню знайому, сказала:

— Ах, дечочка, какая ви шовіністка!

Вони ще сміялись від жарту, коли до них підійшов якийсь високий чоловік, що сказав весело, звертаючись до Галі:

— Як завжди: де ви, там і сміх. Чи можна пристати до вашого гурту? Бо, я, також як завжди, сам-один.

— А де ж котрась із ваших пань? — весело спитала Галя. — Бо для мене новина, що ви завжди сам-один!

— Нема ні пань, ні пани, ніхто мене не хоче, — весело відповів він, скося дивлячись на Галю великими, сірими очима.

— То доведеться таки вас прийняти до нас, бідного сирітку, — хитнула Галя головою і сказала, звертаючись до Мусі: — Знайомтесь. Це — статистик Пронченко, як бачиш, людина, яка так і проситься, щоб її приголубили.

— Та хіба ж тепер лишилися ще дівчата, які вміють голубити? — сумно похитав головою Пронченко. — Тепер, або вона сама йде битись за Україну, або тебе послає...

— А вам не хочеться? — зачіпливо обізвалась Муся, не встигнувши навіть подумати над своїм питанням.

— Битись я ще згоден, — весело відповів їй Пронченко, ніби не помічаючи зачіпливого тону. — Битись можна, а от гинути не хочу! Просто не можу зрозуміти, чого це всі в одну душу вимагають, щоб ми гинули за Україну. Та нехай її вороги гинуть... А я не хочу! Я хочу для неї жити!.. Він благально поглянув на Мусю, і промовив жалісним тоном: — Не кажіть мені, що й ви, з отакими добрими очима, і також поженете мене в бій!

— Хіба в мене добрі очі? — спитала зацікавлено Мусю, облишаючи розмову про Україну. — Я думала, що вони у мене злі. Бо я так часто злюся тепер.

— У вас очі добрі і терплячі... Просто дивно, щоб у молодій людині було стільки терпеливості в очах... Особливо тепер, коли ніхто не має терпеливості, а всі хочуть все мати зараз же, на тарілці, та ще й із срібною ложкою для кожного.

Це спостереження вразило Мусю і вона уважніше придивалась до Пронченка. Якщо якась риса була характерна для після-революційних часів, так це саме відсутність терпеливості, відсутність бажання почекати, роздумати, укласти плян, дати час на його здійснення.

Перед гетьманським переворотом, Україна ішла все більше вліво й вліво. Ніби ішли перегони між усіма партіями за те, що вони пообіцяють народові, яка з них висуне скрайніше гасло, яка з них покличе до більшого нищення старого ладу. А народ, принаймні той народ, що проходив на мітинги й збори, кричав їм усім „Правильно!” і „Слава!”, підтримував однаково голосно майже кожного промовця, а після цього розходився по хатах, або ішов на інші мітинги, і сам нічого не робив, тільки чекав, що ці партії зроблять йому все і — як і сказав Пронченко — подадуть йому свободу і незалежність на тарілці та ще й із срібною ложкою.

З приходом гетьмана, Україна так само швидко почала рухатись управо, так ніби не було в її русі ніякої міри і була вона під владою тільки скрайніх, найбільш розпалених і нестримних течій.

— Чому ж вони самі нічого не роблять? Чому ви нічого не робите, що б навчити їх, що вони мусять самі брати свою долю в руки? — спитала Муся Пронченка.

— О, бачите, знову і ця мене кудись жене! — ще жалісніше скривився Пронченко. — Що мої слова допоможуть, коли більшовики кажуть народові „Бери! Не бійся, бери все, що хочеш — воно твоє!”... Хто проти такого встоїть? Де є люди, які не захочуть брати, коли їм кажуть, що то все — їхнє!.. Може десь у Англії, але не в нас, та ще з російською виучкою, що закон створений тільки на те, щоб його обходити, а не на те, щоб ним керуватись!...

Між ними зав'язалась жвава суперечка про закон і державу, народ і владу, обов'язок перед країною і перед самим собою, — одна із безконечних суперечок, що невпинно вибухали тоді між інтелігенцією, розсварювали друзів, розколювали партії — і знову завмирили, не давши ніяких реальних результатів, бо засади і принципи, які висловлювались, оспорювались чи підтримувались у цих суперечках, ніколи не втілювались у життя, ніколи не було на це часу, життя бо висувало інакші, щодня свіжі проблеми, і ті, що так жваво обговорювались у цих суперечках, відходили набік і тратили значення.

Та цього разу вони не встигли дійти до різких слів і персональних образ, що так швидко виникали під час принципових розмов, бо пароплав дав три гудки і повільно рушив від берега, а з верхнього покладу владно понеслися звуки державного гимну, що його урочисто почала оркестра. Всі схопились на рівні ноги, тисяча голосів приєдналась до оркестри, і швидко заглушили її, посилаючи могутні звуки цього великого хору на Київ, що повільно віддалявся від них, ніби не хотів віддати себе під владу цих звуків.

А на покладах вся тисячна маса людей, навпаки, охоче і з радістю віддала себе під владу державного гимну, розуміючи під цим владу держави, і навіть не так держави, як отої містичної, священної України, отого слова, що не лишало жодну людину спокійною, що викликало або безмежну ненависть ворогів, або таку саму безмежну відданість своїх.

На покладах люди знали, що тут між ними нема ворогів, а коли якийсь і є, то він не посміє висунути голови й шипіти. Вони знали, що ось вони зібрались і їдуть на могилу Того, Хто перший кинув оте повне сили і невмирущого звучання слово „Україна” так, що воно затремтіло відгомоном у сотнях серць, — і тремтить в серцях тисяч і сотень тисяч і досі. . . Їдуть, щоб сказати йому, що він не даром кликав, що його голос не лунав даремно, а ось вона є, ця Його вимріяна Україна, що вона воскресла, Його оплакана Україна — що ось — вони привезли Йому в поклін її державний прапор!

Від цього почуття спільності і здійсненої мрії, від почуття здобутого осягу, всіма на пароплаві оволоділа якась безмежна, піднесена радість. Вона, як звичайно в українців, виливалась у піснях, у могутніх, повних сили піснях, що плили на обидва береги, тремтіли в повітрі, розпливались і змовкали, лишаючи у співаків почуття полегші і спокою.

— Ну, оце ми виспівались, тепер можна й поїсти, — сказав прозаїчно Пронченко після кінця однієї з пісень, і Муся думала, що вона крикне йому щось різке і образливе за те, що він так безцеремонно перервав урочистий настрій, що утворився в її душі. Може вперше за весь час відсутності Борисика почувала вона себе такою спокійною, такою майже щасливою, слухаючи цих могутніх пісень, що виявляли могутній дух народу.

— Панна Муся сердиться, — спокійно констатував Пронченко, побачивши її погляд. — От не сподівався. . .

— Чого не сподівались?

— Що ви також належите до гашишників⁴).

— Яких гашишників?

— А оцих пісенних, — хитнув Пронченко головою убік носової частини покладу, де зібралась найкраща група співаків і звідки ішли заспіви усіх пісень. — Це ж чистий гашиш, само-оп'яніння. . . Поспіваємо — і легше нам стане! — перекинув він якогось невідомого співрозмовника. — А на біса, що б нам ставало легше? Нам треба, що б нам ставало важче і важче, щоб у нас усе серце і всі м'язи стислись у один кулак — і тоді погналі б нас у бій... А то ж виспіваємо всі наші почуття, або видеключаємо їх у віршах, або викричимо їх у промовах, а для дії енергії вже й не лишиться!.. Гашиш, і більш нічого!.. — одрізав він майже сердито, а тоді несподівано весело скінчив: — А тому, давайте їсти.

— І пити! — підхопив Пустовійт, дістаючи пляшку з кошика.

Галя також сказала щось веселе, — і так попередила нову суперечку, від якої всі так само діставали тільки полегшу, що нарешті виговорились.

— Він і розумний і не такий легкодухий, як прикидається, — подумала знову Муся про Пронченка, обережно розкладаючи їжу на короткій скатертині.

— А ви, мабуть, добра господиня, — обізвався до неї Пронченко, що уважно стежив за її рухами.

— З мене ніяка господиня, — обізвалася Муся весело. — То була на курсах, то на фронт їздила, то тепер революцію переживаю, так і не було часу навчитись як слід господарити.

— А шкода. Як ви не крутіться, і як не емансипуйтесь, а жінці завжди доведеться господарити. Вже від цього ніяка з вас не відкрутиться. . . Ще раніш, до революції, можна було служницю найняти. А тепер то вже ні — кожна стає самостійною. . .

— А яке там у мене, холостячки, господарство? — спробувала жартом відчіпитись Муся, але Пронченко не замовк:

— Та хіба ви довго холостячкою будете? Чи вже ви й справді думаєте, що між нас самі дурні, що отак-о і дадуть вам пропасти? Та я перший від вас не відчеплюся.

І хоч він говорив жартома, але й справді вже не відходив од їхнього гурту ні до Канева, ні на самій горі.

До Тарасової Гори вони під'їздили також з піснями. Перед причалом оркестра почала „Заповіт”, і Муся, дивлячись на гору, де невиразно вирізьблювався на тлі неба хрест, почувала, як її огортає якийсь нервозний дріж, ніби хтось грізний і невмолимий, хоч добрий і чулий, стає перед нею, як суддя і питає її:

— Чи ти ж, дочко, зробила все, що могла, для твоєї України?

— А що я зробила? — питала себе Муся. — Нічого. Тільки в міністерстві друкую, що скажуть. . . та сперечаюся з усіма за Україну. . . Так хіба ж це — праця? А що ж робити? Що робити, щоб краще служити їй? Куди мені їти, кого слухатись, де шукати поради й наказу, щоб вони були їй на славу і на користь?

Муся обвела очима людей навколо себе і мимоволі спинилась поглядом на Пронченкові. Він стояв надиво по-

важний, навіть похмурий, насупивши брови і ніби борючись проти якогось почуття чи думок, що віяли на нього від могили й співу.

— Він би плакав зараз, — раптом подумала Муся. — Ну так же! Він би плакав, і за це він злоститься на себе і на нас усіх, і на спів... і навіть на Тараса.

Від цієї думки їй стало чомусь весело, і вона ще раз, настирливо і з викликом глянула на Пронченка, глянула таж уважно й визивно, що він відчув цей погляд, відірвався від задуми і глянув на неї. Глянув і ніби впився в неї очима, ніби випивав щось з дна її душі, ніби випитував її про щось таке, чого не міг вирішити сам.

Мусі стало неприємно і навіть страшно від цього важкого похмурого погляду, і вона потихеньку відійшла Галі за спину, звідки їй не було видно Пронченка. Але він так само відійшов з свого місця і став поруч неї. Поки співали „Заповіт”, він мовчав, а щойно скінчили, він сказав насмішкувато:

— Отже ви також любите погратись у німфу і сатира?

— Яку німфу і сатира? — спитала, не розуміючи його, Муся.

— А у звичайну німфу, що зачіпає, а тоді ховається й тікає, бо любить, щоб за нею гнались... І зловили... Обов'язково, щоб її зловили!..

— Якщо ви думаєте, що я вас зачіпила, — сердито сказала Муся — то можете не турбуватись: я тікати не буду, але і зловити себе не дам!

— Ова! Такий я для вас нестрашний?

— Страшний чи нестрашний, а непотрібний, — одрізала вже сердито Муся. — Я за чоловіками не ганяюсь, і не хочу, щоб вони за мною вганяли! Зрозуміло! А як вам здається, що тут є щось інше, то ви помиляєтесь... Нема тут нічого і ніхто вас не ловить... Я тільки подумала, коли співали „Заповіт”, що ви б оце з радістю поплакали від зворушення. Через це на всіх і сердитесь, — додала вона з легкою насмішкою, і з здивуванням поба-

чила, як по шоках Пронченка поліз повільно вгору густий, аж гарячий рум'янець сорому.

— Проклята м'яккодухість! — сказав він. — Не думав, що в мене її й досі так видно. Я її вже з себе видушую і випікаю, а вона вилазить так, що й немовлята бачуть!..

— Це ж хто „немовля? — обурилась Муся — я, чи що?

— А звичайно — ви! Невинне немовля, яке вірить, що всі люди — браття і що треба бути доброю.

— Хіба погано бути доброю? — спитала Муся здивовано.

— Найбільший гріх у світі! — з запалом сказав Пронченко. — Подивіться на нас, на українців. Який наш найбільший гріх? Доброта і м'яккість... Нам так хочеться, щоб усе було „по-хорошому”, ми так би всім вірили і всім би вірно служили, ми так би з усіма пісні співали, і навіть не домагались би, щоб ті пісні називались нашими!... Хіба такий народ може в теперішньому світі вижити? Ніколи! Йому суджено загинути, бо він не вмів себе ставити на перший плян.

— Це у вас якась дика філософія, — сказала гаряче Муся. — Подивіться на росіян: вони саме такі, що себе ставлять на перше місце.

— Ну й що? Вони скрізь виграють! Вони хочуть, щоб навіть поміж комуністами російські комуністи були найперші... А тут у нас?! Та ви ж подивіться на всю цю сарану, що летить до нас, перелякана, з Росії! Вони від свого власного народу втекли, вражені й перелякані його жорстокістю і дикістю, і не встигли ще від своєї втечі віддихатись, як уже кричать на нас: „А ви від нашого народу не смійте відділяться!” Чому? Бо звикли, що все російське має бути на першому місці, навіть хоч би воно було більшовицьке!..

— Не знаю, чи було б для нас добре намагатись в цьому походити на них! — сказала з сумнівом Муся.

— Треба! — одрізав Пронченко. — Треба, бо інакше ми пропали. Якщо ми завжди будемо чемні, і смиренні

і добрі — нас потопчуть інші собі під ноги. Особливо такі, як наші сусіди. Що росіяни, що поляки — з обох боків маємо закоханих в собі, нестерпних для інших, розжарених до білого шовіністів. Чи зможемо ми встояти проти них, коли будемо до них добрі? Ніколи в світі!

— Мушу сказати, що це я вперше чую таку філософію, — сказала Муся. — Це тільки раніш, у Середньовіччі думали, що людина людині вовк. . .

— А де ми живемо? У середньовіччі! Це може в Англії чи Америці ці часи вже минули, але не в нас! Ви подивіться, більшовики заводять ЧЕКА. Що це таке? Інквізиція! Комуністична інквізиція: або вір по-нашому, або згинь! Кажу вам чисте Середньовіччя!

— Ах, лишіть уже свої теорії! — обізвалась нетерпляче Галя. — Скільки я вас знаю, завжди у вас якісь нові теорії! А нам зараз нового й не треба. Ось вам Тарасова гора, ось вам його заповіт, ось ми усі тут зібрались радісно. — Замовчіть і не кричите, як чорний ворон.

— Гаразд, — одразу й навіть охоче погодився Пронченко. — Коли для того, щоб побути в вашому товаристві, треба стати солоденьким оптимістом — згода! Стаю таким на ці двадцять чотири години. . . Але ви запам'ятайте мої слова і придивіться до того, що робиться, — звернувся він ще раз до Мусі. — Зараз у нас не такий час, щоб росіян рятувати. Нам треба про себе думати. . . А від них — якого б гатунку вони не були, — нам тільки згуба! . . Ну, і хватить, більше ви від мене ніякої теорії не почувете!

І справді, він більше не згадував ніяких дразливих питань, які могли б викликати суперечку. Тільки, коли вони увійшли до хатинки побіч могили, де висіли вінки і лежала книжка для відвідувачів, Пронченко зітхнув і сказав:

— Як він міг пройти таке страшне життя і не зломитись, то можемо й ми!

— Звичайно! — погодилась легко Муся, а Пронченко засміявся:

— Сказано, молоде й невинне. Все здається просто й зрозуміло... Заздрю вам!

— Та що це ви затвердили одне — „молоде” та „молоде”! Я не така вже й молода! — одгризлася Муся.

— Однаково, завжди будете молоді, бо вірите у те, у що вірять тільки діти, яких мама вчить, що треба бути слухняним і добрим і за це дістанеш цукерку!

— Отже, я слухняна і добра — а де ж цукерка?! — спитала Муся жартівливо, а Пронченко на це зараз же вийняв з кишені торбинку:

— А ось. Навіть шоколадна! Бачите, як добре вас мама вчила.

Вони замовкли, поволі піддаючись чарам вечора. Природа щось ворожила над Дніпром, і з нього здіймався легкий туман, що якимись невиразними, поетичними знаками здіймався вгору, застеляючи протилежний беріг і перетворюючи його у сизаво-синю декорацію далеких лісів і окремих кучерявих дерев. На самій горі туману ще не було, і вирізаний невдалою рукою, до смішного гостро-рогий, вузенький місяць звисав з одного боку з неба, і Мусі часом здавалось, що вона бачить навіть ниточку, на якій він хитається. Хоч місяць був очевидно штучний і фарбований, але від нього все набрало нового забарвлення, тіні стали чорніші і різкіші, а освітлені місця світились якимсь нетутешнім світлом.

— Напускає Тарас чари, — напівзадумливо, напів-остерігаючи сказав Пронченко і зазирнув Мусі близько в обличчя. — Ану, якою він вас зробив?

— Якою?

— Панночкою, знаєте, гоголівською, тією, що з води вночі виходила, і невідомо було, чи вона не відьма...

— Дивіться, може я й відьма... От, причарую вас...

— І що ж тоді буде? — шепотів над нею Пронченко, і Мусі раптом стало страшно: „Що ж це я роблю? — подумала вона. — Я й справді з ним кокетую. Навіщо він мені?.. Не треба... Я ж чекаю Борисика... Борисика!..” Вона з зусиллям, відігнала від себе чари і сказала голосно й прозаїчно:

— Нічого не буде. Ви живо-скоро розчаруетесь — і кінець...

— Злякалась! — засміявся Пронченко. — Хотілось заманути, та від чесности злякалась... А що, може хтось інший є? — знову зазірнув він у очі.

— А може й є, — сказала Муся сухо.

— Чекаєте, поки вернеться з війни?

— Не з війни, але також з небезпеки...

— То ж я дивувався, звідки у вас така терпеливість в очах взялась. Бо ви не дуже-то на терпеливу скидаєтесь.

— Та я й не була ніколи терпеливою... Я саме з отих, що ви говорили — подай мені все зараз же, ще й на срібнім тарелі!.. Але війна і революція навчать чекати...

— І кохання, — додав Пронченко. — Кохання також може навчити чекати... Може й я спробую поучитись...

Але у Мусі одразу пропав настрої жартувати й розмовляти. Думка, що ніколи вони з Борисиком не будуть отак однаково думати й відчувати, як однаково думала вона з масою цих людей, що приїхали до Тараса на поклін, якимсь гострим болем увійшла їй у серце і лишилась там.

Тарас ворожив свої чари, але у Мусі стояло одне нерозв'язане питання: чому і доки буде її доля залежати від того, невідомого, неозначеного і неприємного їй російського мужика, в жертву якому її батько приніс своє учителювання, яке любив, і добро своєї родини; в жертву якому її мати віддавала свої вечори, залишаючи дітей самих; в жертву якому Борисик сидить тепер десь у далекому Петрограді, а не тут, не з нею, не на Україні, де він родився й виріс!? Чому і доки?! І чому український мужик, з його пісенним чаром, з його статечним характером, з його вірністю і любов'ю до краси — чому цей мужик також мусить бути жертвою, що має гинути ради щастя російського мужика?!

„І блідий мі-сяць на ту по-ору

З-за хмари де-де виглядав”, — долетів десь знизу, від річки задумливий і неголосний спів, і у Мусі стислось серце від жалю, що Борисика нема і що він не чує цього, а як і почує, то не відчуватиме того, що вона.

— Тепер хочеться плакати, — прошепотів коло неї Пронченко. — Тепер ми-квит! Ви розгадали мене, а я вас.

Муся не хотілось говорити, і вона тільки мовчки хитнула головою, вслухаючись у такі знайомі й заязлені, а тепер, в цій обстановці, такі оновлені і точні слова:

„Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав...”

— Схиліться на мою руку, — шепотів їй Пронченко. — Схиляйтесь, не бійтесь. Уявіть собі, що це — він, а я буду уявляти що ви — вона... ось так, притуліться ближче... В таку ніч не можна сидіти окремо... в таку ніч треба коло себе відчувати чиєсь живе серце...

Муся пасивно, майже не думаючи сперлась спиною і плечима об його руку і слухала пісню з заплюшеними очима, коли це до її уст притулились і ніби впилися в них чужі уста. Муся так і подумала: „чужі уста, я не хочу їх”, — мовчки висвободилась з обіймів Пронченка і сіла подаль від нього.

— Що, не він? — спитав він, примружившись.

— Не він! — кинула Муся знехотя. — І не буде він!

— А може? — далі мружив око Пронченко. — Може? Хто знає?..

Та Муся вже знову не слухала його, вслухаючись у пісню, у ніч, у чари, і кличучи всією душею Борисика: „Прийди, прилинь, будь зі мною, в цьому краю і в цю ніч у цих чарах!”

Навіть завжди розсудлива Галя піддалась цим чарам і мовчки сиділа схилившись чоловікові на плече, і тільки коли пісня замовкла, вона сказала, поволі, наче прокидаючись зі сну:

— Час уже повертатись на пароплав... Я там собі зайняла каютку.

— Як це вам пощастило? — здивувався Пронченко. Все ж уже зайнято.

— П'ять карбованців, — повідомила Галя так прозаїчно і по бухгалтерському точно, що всі мимоволі розсміялись, і почали спускатись униз.

— На пароплаві була електрика, і метушня, і порожні розмови, і не зовсім тверезі голоси. Тарасові чари розві-

ялись зовсім, — і вже не повертались. Але у Мусі лишився жаль, що пережила вона їх не з Борисиком, а з Пронченком і цим ніби-то впустила його у свій інтимний і невідомий для Борисика світ.

III.

ДО ПЕТРОГРАДУ

Мусі довелось визнати, що хоч якою принадливою і навіть веселою здавалась революція спочатку, але тепер їй вже хотілось побачити якийсь глузд, якийсь лад, якусь конкретно зроблену роботу, яка показала б, що революція і справді приносить людям щастя і свободу.

Все кипіло, як у вирі, щодня були мітинги, і промови, в яких дедалі більше чути було не радість, а ненависть, не заклики до свободи, а сичання зависти і прагнення помсти. Єдине, що ще могло тішити її, і принаймні завжди тішило Галю, було те, що люди почали визнавати Україну, і не тільки визнавати, а навіть цінити її, цінити її до того, що воліли б прив'язати її до себе знову якимись іншими ланцюгами.

— Навіщо вам ще України? — пробувала вона умовляти свого нового знайомого, студента Тульського. — Ви ж не можете дати собі ради з усіма безконечними просторами Росії, я хочу сказати Великоросії. . . Може у вас там також лежать якісь поклади вугілля чи руди, чи золота чи ще чогось. . . Але ж ви нічого там не розробляєте, а тільки пхаєтеся сюди, до нас, забирати готове! . .

— Ничего мы не пхаемось, — сердився Тульський. — Мы здесь всегда были і будем. Мы принесли вам культуру, мы с вами братья, і мы отсюда никогда не уйдем. И не надейтесь! Во что бы превратилась Россия, если бы все окраины начали отделяться?!⁵⁾

— Та не то що „если бы” — передражнила Муся. — А відділяються. Якось ви були такі брати, що ніхто з вами більше не хоче бути разом. І культура ваша, як видно, теж була така, од якої всім хочеться одвзятися!

— Это ужасно, какой шовинизм развивает у молодежи эта Центральна Рада⁶⁾, — докірливо хитав головою

Тульський, а Муся злостилась і відходила, щоб не наговорити йому персональних образ.

А відходячи бачила, що він вважає її відхід за свою перемогу, і від цього її охоплювала ще більша злість. Взагалі, Муся тепер часто злостилась.

Коли ті самі люди, які позавчора ще твердили, що ніякої України нема й не було, сьогодні раптом починали говорити про те, як Росія завжди не тільки визнавала Україну, але й допомагала їй у її культурі та економіці, Муся виходила з рівноваги і починала говорити неприємно-зневажливим, ворожим голосом, який різав вухо їй самій.

— Що ж вони можуть нам дати, коли вони самі напів-дикі, — обурювалась вона, але рідко коли знаходила співчуття серед своїх друзів на Жилинці. Вони всі поділились на партії, і часто суперечки між ними ставали гострі й ворожі. Але всі вони моментально єднались, як тільки Муся починала обстоювати справу України.

— Вони ненавидять українців, — говорила їй Галя, коли довідалась, що Муся вибирається поїхати до Петрограду. — Ти тільки покажи їм своє посвідчення з Українського Міністерства, так вони тебе й кокнуть! Потяги ходять погано; вугілля немає, а в Петрограді взагалі нічого їсти, вся революція почалась з того, що там не вистачило хліба. Куди ти їдеш, спам'ятайся!

Але Муся не слухала. Вона відчувала, що в її житті надходить якась переломова доба, щось мусить змінитися, так або інакше — і вона повинна почати вже жити. Події вирували навколо неї, люди то виникали перед нею й зникали, то лишались поблизу неї, нагадували про себе, вимагали до себе уваги — і вона всім своїм внутрішнім еством знала, що тепер вже не можна далі чекати. Кінчався один період її життя, починався новий, в якому вона повинна була іти твердо, у визначеному наперед напрямі. Чекати далі ставало неможливо.

Листи Борисика і далі були ніжні, але ставали все коротші й коротші і він все нагадував їй, щоб вона пи-

сала йому на адресу якогось його приятеля, і в листах не згадувала б ніяких імен.

— Я певна, що він знову втягнувся у якусь конспірацію, — сказала Муся Галі, коли принесла до неї свої речі на перехов, доки повернеться. — Я чую це. Я бачу це з його листів... Якщо я тепер не вирву його звітти, то вже йому до мене не вернутись!

З Києва вона виїхала так, ніби ніякої революції не було. Потяг відійшов точно, до вагонів всідали через двері, на дахах нікого не було. Словом, змінився той загальний вигляд залізниці, який вона мала в перші місяці після революції.

Але це було тільки до кордону з Росією. Український потяг доїхав до перегороженої шлагбаумом застави. Усім пасажирам сказано було вийти, взяти речі і перейти через прикордонну митницю. Митниця була, очевидно, у колишньому складі товарів. Велика, брудна, закидана недокурками і лушпинням з насіння, вона швидко скидалась на шинок, ніж на офіційну установу. Урядовці весь час сварились між собою. Наскільки Муся могла зрозуміти, один з них, старший, був колись на митниці або в усякому разі, знав, як треба робити обшук речей. А другий, молодий, з кашкетом набакир і цигаркою з газетного паперу, що ніби прилипла до його губи, тільки недбало тикав ногою у розкриту валіску і питав:

— Оружје маєте?⁷⁾

— Ні, не маю — сказала Муся і зрозуміла свою помилку тільки тоді, коли молодий, звузивши очі, оглянув її від голови до ніг і спитав вже іншим, офіційним і злим голосом:

— Пропуск на в'їзд в Росію маєте?⁸⁾

Муся показала свої папери, і він, хитнувши головою, пустив її, хоч старий урядовець і протестував:

— Може ж вона везе товари чи якісь інші заборонені речі? Он, я бачу у неї в кошику сало...

— Нехай везе, — процідив крізь зуби молодий. — Не од нас же везе, а до нас, так чого нам турбуватись?

Муся пішла до потягу, що стояв по російській стороні застави, і побачила, що він коротший за український, і всі поспішають до нього майже бігом, щоб захопити краще місце і не стояти. Маючи досить важку валізку, Муся прийшла до вагону тоді, коли вже всі місця на лавках були зайняті, і їй довелось лізти аж на третю полицю нагорі. І то було ще добре, бо незабаром весь прохід вздовж вагону був набитий людьми. Коли потяг рушив, з цих людей витворилось якесь одне безобличне ціле, яке хиталось разом то в один бік, то в інший, трималось, головним чином, своєю компактністю, в якій зникли межі, не можна було розпізнати, де кінчалось одне тіло, а починалось інше. Все було одним багаторукиим тілом, і з десятка ротів на десятках облич вилітала трохи не в унісон страшна й дика в своїй цинічній ненависти й безсоромності московська лайка.

Навіть важко було назвати лайкою спокійне, майже механічне викидання брудних слів у найогидніших комбінаціях, бо вони лились безупинно, без потреби, для вияву не тільки гніву чи образи, а кожного людського почуття, до ніжності включно.

Лежачи на своїй лавці вгорі, Муся мимоволі чула розмови своїх сусідів по другому боці невисокої дерев'яної перегородки. Один з них був українець, і з жаром доводив, що буде значно краще, коли Росія й Україна будуть жити окремо. Доводи його були для Мусі несподівані і наївні, але в той же час сповнені якоїсь практичної мудрости:

— Як вас, кацапів, одгородити і не пускати виїздити з свого краю, так ви візьметесь там хазяйнувати тай будете мати свій хліб. Чого ви все у штукатурині⁹⁾ та у столлярів лізете та до нас на Україну в літо й зиму їдете? У вас своєї землі багато — робіть на ній! А то вам легкого хліба хочеться — от ви на бабів землю кидаєте, а самі розлізаєтесь скрізь, як руді миші. І ніде вас потрібно, бо столлярувати чи штукатурити ми й самі вміємо.

— Куди ж вам без Расеї?! — переконанно спиняв його росіянин. — Та ж знаєш, що наша матушка Расея всьо-

му світу голова! А ви хахли — народ м'який, вам без Росії прожити ніяк неможливо! До того, яка у вас мова?! У вас мова така, що ніяк для держави не надається.

Цей новий довід особливо здивував Мусю і вона, піднявши голову, зазирнула на розмовників.

— Ось, у мене батько — становим приставом слухить... Я йому часом бамаги¹⁰) писав, як іще вдома був і на війну не йшов. Ну, скажи, як це, наприклад, буде по-українському „Прінімая во вніманія всьо вищеізложенное, честь імею доложіть?..” Ага, не знаєш! Бо цього по-українському і сказати неможливо. Для того ваша мова не йде... ваша мова ще, може, для пісень добра, ну не для потреб держави.

— А нащо воно нам, оте „вищезложене”, — спитав добродушно-насмішкувато українець. — Як воно зложене, то нехай там і лежить. А нам воно непотрібне.

— Говориш! — зневажливо кинув росіянин. — Як ви бамаги написати не можете, так яка з вас держава?!

Коли Муся опинилась після безконечної, здавалось, їзди в Москві, їй часто згадувався цей росіянин. Ті, з ким їй доводилось там зустрічатись, звичайно, говорили інтелігентною мовою, вживали м'ягших виразів, спочатку запевняли її, що вони стоять тепер і завжди стояли за свободу всіх народів, — але вкінці все зводилось до того самого: „Україна неспроможна існувати самостійно і загине, якщо тільки спробує відділитись од Росії”.

— А може навпаки? — сердито спитала раз одного з нових знайомих Муся, коли в неї не вистачило терпеливості слухати в різній формі все ті самі думки. — А може це саме Росія боїться, що загине без України? Може це ви нездатні до самостійного існування? Може це ви боїтесь, що, коли перестанете черпати від нас не тільки вугілля, сталь, хліб та цукор, але й наші мозки та тверду організованість, — то прийде кінець Росії?! Навіщо вам нас? — питала вона майже дослівно повторюючи слова свого залізничного сусіди. — Таж маєте безконечні простори землі без України, чи Кавказу, чи Фінляндії...

— О, Фінляндію, ми, очевидно, вже втратили... Але дивно, які шовіністичні погляди розвиваються на Україні, — сумно хитали вони головами на Муся.

— Та який же це шовінізм? — обурювалась та. — Ми тільки не хочемо, щоб ви нас грабували і нами командували, і ми вже шовіністи! А ви хочете тримати нас і далі під п'ятою, відмовляєте нам державного уміння, знання і культури — і ви не шовіністи?!

Муся бачила, як кололо самолюбство цих росіян те, що вона, Муся, приїхала з України на окрему візу і мала зареєструвати її в Москві, щоб їхати далі до Петрограду. Їх пекло, що ось вона, Муся, є вже тепер не їхньою, не „русскою”, а українкою, з особливими правами іноземця в Москві. І хоч советська влада нібито визнавала незалежність і окремішність України, але у звужених злих очах службовців у Москві видно було ненависть, нехоть до того, що ота колишня Малоросія тепер раптом встала на весь зріст Україною і вимагає числитись із собою.

В самої Мусі це викликало особливе почуття гордості і також окремішності від того, що ще недавно було спільною для всіх Російською імперією. Колись у Саратові вона не мала відчуття цієї, сказати б юридичної окремішності, хоч різниця в мові, звичках, манері говорення і поведінці була разюча. Тепер же вона і юридично була своєю, належала до України, з якою новостворена Російська Советська Республіка мусіла числитись, коло якої їй доводилось навіть трохи упадати, бо Україна мала хліб, якого, як завжди, бракувало в Росії.

Це вперше Мусі довелось стверджувати офіційно своє українське, ще неофіційне горожанство, свою сепаратність від Росії, свою внутрішню незалежність. І попри всі страждання і тривоги цієї подорожі, це почуття відокремленості залишилось в ній назавжди.

Але всі ці розмови і почуття прийшли пізніше, коли Мусі вже не було нічого іншого робити, як тільки розмовами збувати час і відганяти ними пекучий біль свідомості, що її життя вже перервано, перерізано, перетято —

і рана кривавить і болить під бандажем зовнішньої метушні і сторонніх інтересів.

Вона почула перший гострий удар скальпеля тоді, коли приїхала до Петрограду і подзвонила до мешкання, зазначеного на поданій Борисиком адресі. Їй не відповідали так довго, що вона подзвонила вдруге, і тоді двері зараз же безшумно відкрились на відстань ланцюжка і якесь холодне сіре око зазирнуло в отвір.

— Вам кого?

— Я ищу тут сведений относительно Бориса Сергеевича Чванова¹¹⁾ — почала Муся, і двері раптом захрюснули перед її обличчям. Вона не знала, що робити, чи дзвонити вдруге, чи йти назад, коли двері одчинились знову, цього разу на всю широчінь, чийсь руки схопили Мусю і майже силою втягнули її в мешкання. У напів-темному передпокої Муся побачила невисокого чоловіка, блакитні очі якого були розгублені і трохи злякані, який тупцяв перед нею, ніяково і метушливо, весь час озираючись назад на двері в якусь кімнату, що одчинились, показали в своєму ясному творі чийось високу, трохи зігнуту постать, і знову зачинились безшумно.

— Ви шукаете Бориса Сергійовича? Ви звідкілля?

Муся розповіла, що вона наречена Чванова, писала завжди листи на цю адресу і тепер приїхала, щоб побачитись з ним.

— Ах, Боже мій, Боже мій! — тупцяв чоловічок коло неї. — Треба ж було вам саме тепер приїхати!

— А що сталось? — спитала Муся.

— Неужели вы не знаете? Они кричат, что мы готовим еще одно покушение на Ленина. Тепер вся наша партія ожидае террора. . . ну, и конечно, члены нашего ЦЕКА все скрываются¹²⁾. Не думаю, щоб вам легко було знайти товариша Чванова. . . Ви где остановились? Может, мы попробуем связаться с ним й дадим вам знать. . .¹³⁾

— Я ніде не спинилась. І я звідси не піду, аж доки ви не влаштуєте мені побачення з ним. . . Я конче мушу побачитись з ним. Зрозумійте мене, я не хочу бути вам тя-

гарем, але я не можу піти звідси... Це — єдина адреса, яку я знаю тут...

— Так, звичайно, я розумію... Але я не думаю, щоб для вас було добре спинятися тут... Ми самі непевні, чи ми залишимося тут... я хочу сказати, ми вже давно хотіли змінити це мешкання, бо неможливо опалити ці великі кімнати. Нема дров, нема дров... — лепетав він, а потім посадив Мусю на тверду дерев'яну лавку, що стояла коло вішака на верхній одяг, а сам вибіг у ті самі двері з передпокою до кімнати.

Наради тривали досить довго, і за цей час Муся намагалась скласти якийсь плян дії, вирішити, що їй робити далі. Але ніяких інших шляхів не було. В усьому великому Петрограді було тільки це одне мешкання, тільки оці невідомі і, видно, збиті у своїх плянах люди, які можуть, коли схочуть, дати їй змогу побачитись з Борисиком. І тому не треба складати ніяких нових плянів, треба тільки сісти отут у передпокої і сидіти доти, доки вони поведуть її до Борисика.

Та тут в передпокої раптом блідо засвітились білі шари електрики саме над її головою, високі двері в кімнаті відчинились і на порозі став Борисик.

За ці кілька хвилин чекання в Мусиній уяві так твердо уклалось поняття, що Борисик десь ховається — у якихось похмурих, таємничих місцях, що вона кілька секунд дивилась на Борисика поглядом, наче не вірячи своїм очам.

— Приїхала! — сказав він зачиняючи двері і підходячи до неї. — Я так і боявся, що приїдеш...

— Чому — боявся? — прошепотіла Муся, встаючи і з полегшою входячи в його обійми, як у зачароване коло, яке має оберігати її від всього злого чи нещасливого.

— Боявся, бо не знав, чи вистачить у мене сили відмовитись од тебе, — шепотів Борисик далі, і оце тут скальпель різнув дужче по її житті і перетяв його на дві частини...

Пізніше, цей скальпель з'являвся невідомо звідки і кожний раз по-новому різав її життя — але цей перший

раз лишався найдовше в пам'яті, бо це вперше тоді зрозуміла Муся, що вона не керує своїм життям, і що десь там, у невідомих часах і просторах ховається скальпель якогось хірурга, який тне її життя відповідно до якоїсь, одному йому відомої мірки і зразка...

— Я не відмовлюсь ні від чого, — прошепотіла вона.

— Я знаю... Але я не маю права брати твоє довір'я і молодість, — шепотів він далі, стискаючи її, немов у розпачі. — Я не знаю, що чекає мене завтра... і чи буду я жити... Я казав тобі, що партія для мене — перш за все. І бачиш, партія програла... Хтось має платити за це... Але не ти... Повертайся додому і там, на Україні пробуй жити...

— Їдьмо зі мною на Україну! — просила Муся. — Там нема більшовиків, в усякому разі, вони там тебе не дістануть... Їдьмо зараз... Я піду до українського консула... Дістанемо перепустку... Я маю до нього листа, він допоможе нам...

— Навряд! — похитав головою Борисик. — До того ж, ми розробили свій плян — і тепер мусимо триматись його... Я не можу тікати на Україну...

Він замовк і тримаючи Мусю в обіймах, застиг, прислухаючись до важкого тупоту чобіт по сходах. Потім звинно повернув її до дверей, швиденько перебіг з нею через таємничу кімнату з високими дверима і ще через якийсь коритарчик, а звідти до кухні. По дорозі до них кинувся той самий невисокий чоловік, що розмовляв з Мусею в передпокої, і Борисик кинув йому:

— Здається, вже йдуть... Я випускаю її, а за нею виходьте й ви...

Він нашвидку поцілував Мусю, шепнув одне коротке:

— Прощай! Я люблю тебе! — виштовхнув її за двері чорного ходу. — Іди повільно, не спіши, не говори багато. Кажі, що ти шукаєш земляка з України. Прізвище вигадай... — наказав він, і пішов назад до кухні, з дверей якої вже вислизнув невисокий чоловічок з невеличким кошиком у руках. Чоловічок навіть не глянув на Мусю, яка спинилась нерішучо на сходах, а швиденько побіг

сходами вгору. Борисик потихеньку зачинив двері — і Муся опинилась знову одна в чужому місті — і без мети. Без мети для перебування в цьому місті і без мети в житті. Боячись пошкодити Борисикові і якось знову переплутати їх пляни, Муся повільно зійшла сходами вниз, опинилась у якомусь досить брудному дворі, розглянулася де ворота і так само не поспішаючи вийшла на вулицю.

Найлегше було не поспішати. Бо й куди? Все скінчилось, надій не було, не було майбутнього, не було звиклих мрій, до яких приєднувалось і ради яких існувало сучасне. Життя було перетяте — різко і гостро. І Муся спочатку майже не відчула болю.

Дійшовши до рогу вулиці, вона постояла, потім повернула назад, обійшла цей квартал високих домів з усіх чотирьох сторін — і знову опинилась на тому самому розі, коли з дверей дому, де був Борисик, грюкаючи чобітьми вийшло кількох солдатів з червоними стрічками на шинелях з перехрещеними через плечі стрічками кулеметних набоїв. Їх було четверо і хоч вони ніби навмисно розлахматили собі чуби, розстібнули шинелі і намагались іти не в ногу — але вимуштрована звичка давала себе знати і вони ішли, майже одночасно, стукаючи підковами чобіт об пішход, рівним людським квадратом, всередині якого ішов, як завжди злегка зігнувшись, Борисик. Він глянув на Мусю, і в його очах не відобразилось ніякого почуття, найменшої ознаки того, що він її знає, що він оце десять-п'ятнадцять хвилин тому стискав її в обіймах і прощався навіки. Муся розуміла, що Борисик боїться навіть виразом очей якось звернути на неї увагу солдатів, але, однаково, цей чужий, відштовхуючий погляд його був останнім ударом, який відібрав у неї раптом всяку силу.

Вона, не думаючи ні про що, стояла на вулиці, аж доки Борисик і ті, що його вели, сховалися за рогом аж третьої вулиці, і опритомніла тільки тоді, коли хтось із прохожих штовхнув її в плече.

Муся глянула на вулицю, що тягнулась вперед і назад рівною лінією поміж двома рядами домів, що всі були однакової висоти і майже однакового вигляду, і її

огорнув страх. Це була чужина. Оте слово, що звучало так поетично в піснях і віршах, але яке в реальному житті ставало оцією байдужою до всього вулицею, оцим чужим містом, де все було підрівняне і підігнане під один аршин. Навіть тепер, серед купи сміття і бруду на вулицях, понад метушнею розхрістаних солдатів і навмисно бідно-одягнутих цивільних, не зважаючи на брудні плями відозв та проклямацій на стінах — місто стояло рівне, як чота солдатів, і доми не губились вдалечині а маршували туди солдатським кроком, старанно витягаючи ногу, щоб тримати лінію.

Не маючи від природи великого почуття локалізації, Муся тепер зовсім розгубилась. Звідки вона прийшла і куди має вона повернути серед цих рівних ліній і прямих кутів? Де шукати поради? Хто може щось зробити для Борисика і бодай скерувати її саму десь на мешкання? Вона не знала. Досі центром всіх її дій був Борисик, а тепер центр випав, зник, розтанув, загубився в мережі квадратів, ніби у кошмарі.

„Український консул”, згадалися Мусі її власні слова, якими вона намагалась переконати Борисика. Слова звучали імпозантно і офіційно, але Муся пам'ятала, як непевно і з сумнівом дивився на неї начальник, коли давав їй цю адресу.

— Ми маємо там консула. Не заздрю йому. Більшовики не визнають ніяких зобов'язань — і наше щастя в тому, що в Петрограді зібралось багато українських військових частин... Консул тепер допомагає їм виїхати на Україну. А також і окремим людям, яких там захопила революція... В усякому разі, спробуйте розшукати його, може, він якось вам допоможе. —

Муся дістала з торбинки дану їй тоді адресу і поклікала візника, що їхав вулицею. Візник подивився на неї і спитав, якими грішми вона буде платити. Дізнавшись, що в неї є царські, і керенки, він вибрав царські, і вони поїхали.

— Тепер керенки, баришня, ні до чого, — пояснював він Мусі дорогою. — Як уже більшаки Керенського прогнали, так уже і гроші його негодящі.

— Але ж царя вони також прогнали, ще раніш.

— Та воно звичайно, що прогнали, — погодився неохоче візник — але знову ж таки цар одне, а його гроші — інше... То тверді гроші. — Він хитро глянув на Мусю і змовницьки підморгнув. — За тими грошима вся Росія стоїть.

Далі Муся не слухала його і тільки згідливо хитала головою з чемности.

Шок од побачення з Борисиком і його арешту вдарив по її нервах, що і так були напружені від важких вражень подорожі, чекання і розлуки. У Мусі не було ні відчужань, ні енергії, ні бажань. Хотілось тільки швидче залізти в якийсь куток, де можна було б сидіти потемки, не думуючи і не відчуваючи нічого.

Але візник уже спинився перед важкими різьбленими дверима у брамі до якогось великого, осібногo дому.

— Це, баришня, Дурново дім. Знаєте, того самого Дурново, — прошепотів візник, змовницьки підморгуючи Мусі. — Ну, а як теперечки революція, так тут українського консула примістили.

Він віддав Мусі решту з царської десятки, і Муся вже хотіла дзвонити, коли якийсь чоловік, що ішов за нею, попередив:

— Тут дзвонити не треба. Одчинено до четвертої години.

Муся увійшла в великий передпокій, де сиділо і стояло чимало людей. У всіх був знайомий вже Мусі спеціально прибіднений і прибруджений вигляд, який став обов'язковим „пролетарським” виглядом в Росії після революції. Всі намагались одягнути найгірше пальто чи сукню, а коли такого не було, то принаймні вимазати його брудом чи пришити на цілому латку, щоб тільки не виглядати, як „буржуй” і не притягати на себе образ і лайки.

Муся тихенько притулилась до великого рундука, що стояв у передпокою. Їй не хотілось ні слухати розмов, ні бачити людей. Але поступово її увагу притягнуло слово Україна, яке безупинно повторювалось у розмовах. І це

слово звучало різно. В одних воно вимовлялось з радісним усміхом, ніжно і ніби недовірливо, що ось воно, це слово, ця Україна — є, існує, лежить десь, велика і вільна — і про неї нарешті можна говорити на повний голос і з гордістю. У іншій групі це слово вимовлялось також недовірливо, але з недовір'ям нехоті, підозріло і насмішкувато, що ось, це слово з'явилося, ця Україна є, треба, очевидно, її використати, але навіщо вона? Навіщо всі чудні слова і нові кордони? Чому не може бути по-старому та сама Росія?

— Але ж, коли б це була Росія, там би були більшовики — і куди б ми тоді їхали? — вибився раптом розгублений голос молодої пані — і всі в передпокої при тихли, ніби їм стало соромно.

— Я бачу, що ви, мадам, думаєте, що Україна уклала сепаратний мир з німцями й віддає їм тепер свій хліб і цукор тільки для того, щоб ви мали де сховатись од свого рідного „руського народа”? — іронічно відізався якийсь високий, вже немолодий, огрядний чоловік. — Вам не спадає на думку, що коли б оцей „великий руский народ” не ліз на Україну по хліб, а сіяв би свій, то Україні не довелось би пускати чужого війська на свою землю?

— Та ж... — розгубилась пані. — Я не те... Я сама українка... У нас біля Лубень маєток... Я, як буваю на селі, так навіть і балакаю з селянами по їхньому.

— Та лишть її, Дмитро Івановичу, — спинив солідного пана його сусід, що сидів поклавши ногу на ногу. Хіба не бачите, що нема рації з шановною панею розмовляти... Ми їдемо на Україну, бо хочемо працювати для неї, бо мріяли про цей час, а вони їдуть туди, бо там є сало, білий хліб і нема більшовиків, отих-о салдатиків, яким вони недавно роздавали цигарки по шпиталях і які тепер вже хочуть не цигарок, а діамантів, домів і... самих таки пань!

— Це ви даремно на пані напалися, — відізався якийсь старий чоловік. — Звичайно, вона хоче врятуватись. Кожний хоче врятувати себе, а як не себе так принаймні свій рід. Це властиве кожній людині.

— Та ж іще мій пра-прадід мав на Україні маетки! — гаряче вступилась немолода вже пані, яка була у хутрі й досі, хоч ще було тепло. — Звичайно, ми ніколи цього не згадували, але його батько був замішаний у Мазепинському повстанні. На щастя, його було ранено під Полтавою, так що його жінка розшукала його і потім казала, що він був з Петром Першим. . . І так зберегла маєток. . . Тоді багато поховалось, а потім зреклось Мазепи. . . Багато родів так уціліло.

Муся швидко перестала слухати ці розмови. Якись невиразні уривки думок і образів починались в її голові — і спинялись. Думати було неможливо, бо всяка думка приводила перед очі все те саме питання: „Як же тепер жити?“ — і тому краще було не думати, а отак сидіти півотупілій, з півзаплющеними очима і не спинятись на жодній думці.

— Ви маєте до мене якусь справу? — почула вона коло себе м'який тенор і, схаменувшись, глянула вгору. Передпокій вже спорожнів, а перед нею стояв високий, широкоплечий красунь, злегка посміхаючись до неї чемною посмішкою.

— Ви — український консул?

— Так.

— Маю до вас листа від пана Гнилевича. Треба допомогти моему нареченому. Його сьогодні арештували. . . Я саме приїхала з Києва. . .

— Зайдімо краще до приймальні, — сказав консул. — Розповісте мені все докладно.

Коли Муся розповіла йому коротко свою історію, консул зітхнув і похитав головою:

— Я сумніваюсь, щоб можна було якось допомогти вашому нареченому. Більшовики взагалі не визнають ніяких законів, порядків чи звичаїв. . . До того ж, якби серед них і знайшовся хтось, хто знає і розуміє їх, то однаково такі не мають зараз сили й значення. Все залежить од випадкових людей, що їх винесла нагору здеморалізована салдатня. . . Якщо такий накаже розстріляти, вони розстрілюють, і годі шукати причини чи пояснень. . . За-

раз, моя дорога пані, панує куля і револьвер... Тепер кожний дурень може застрелити якогось там Толстого чи Репіна, тільки на тій підставі, що цей дурень тримає в руці наган... Часом і Ленін безсилий... Кажу ж вам — тепер панує не мозок, не голова, не ідеї, а рука, що вміє випускати кулі.

— Але ж, хоч би дізнатись, де він є, хто його тримає, чи будуть його судити, — благально просила Муся і консул поспішив запевнити її:

— Звичайно, я поїду до військового прокурора. Я думаю, що така справа мабуть у нього... А як і не в нього, так він скаже мені, куди звернутись... Не бійтесь, ми знайдемо, де сидить ваш наречений, але не думаю, щоб ми могли багато зробити, щоб його звільнити.

Муся встала і почала прощатись, коли консул спитав її:

— А ви де ж спинились?

— Ніде не спинилась... Мушу ще пошукати тут одних знайомих моїх знайомих, що до них також маю листа...

— А як довго ви думаєте бути в Петрограді?

— Не знаю. Скільки треба буде. Я хочу бути аж доки не з'ясується його доля.

— Знаєте що? Може ви вмієте писати на українській машинці?

— Та я саме друкаркою й працюю в Міністерстві Земельних Справ, — сказала Муся. — Тільки я російською мовою не вмію друкувати... Власне, звичайно, зумію, але ще не друкувала.

— Нам треба обох мов, — сказав консул. — Для російської советської влади ми пишемо російською, а на Україну — українською... Ставайте до мене на працю. Вам однаково треба чекати... Принаймні час буде йти швидче за працюю.

Муся, не роздумуючи, згодилась.

Дні потягнулись одноманітні і важкі. Щоранку консул їздив клопотати за арештованих українців.

— Ніколи не знаєш, хто їх арештує! — сердився він. — Кожний солдат в районі може арештувати кого хоче. А нагорі ніхто й не знатиме! Об'їздиш півміста, доки знайдеш кінці.

Доки він їздив, співробітники консульства виробляли папери, опитували тих, що добивалися побачення з консулом і писали, писали, писали. Писали посвідки, що такий-то чи така-то родились на Україні. За цими посвідками більшовики давали дозвіл на виїзд в Україну — що було мрією, щастям, прагненням сотень тисяч переляканих росіян.

Але ще більше на Україну їхало українців, радісних і піднесених, готових до праці для своєї батьківщини. І в самому консульстві, не зважаючи на зовнішні труднощі, голодування і невігоди, також панував притишено-радісний настрій, яким грілось Мусіне серце вдома в Міністерстві. І тут, часом вибухали суперечки, як з приводу того: чи лишати титул графів і князів тим, хто їхав на Україну? — Але швидко вони притихали, і знову консул і радники-адвокати їздили визволяти арештованих а решта виписувала папери тим, хто їхав на Україну.

— Я б половину їх не пускала на Україну! — сказала якось Муся консулові. — У них стільки ж ненависти до України, скільки й у більшовиків!

— Не забувайте, що сюди їхало дуже багато амбітних, талановитих українців, щоб тут робити кар'єру і добиватись влади, впливів, становища. Тепер час їм повернутись до рідного краю, назад, на Україну, і прикласти там свій досвід і державницьке уміння. Не даром жартують, що російську імперію збудували своєю солідністю і організованістю українці. Нехай вони тепер будують Україну. . . І більшість із них рветься туди, більшість із них мріє про працю для України.

Це був якийсь новий, далекосяглий і складніший підхід, ніж чуттєві вибухи Мусі, і вона на час затихала і уперто стукала на машинці посвідчення.

Потім одного дня до консульства почали приносити друкарські машинки.

— Совети оголосили конфіскацію машинок від приватних людей, — пояснив один із тих, що приніс машинку першим. — Як маю здавати їм — візьміть краще ви.

Консул нічого не брав даром, а за все платив.

— А то ще мене обвинуватять, що я беру хабарі, — пояснив він Мусі. — А на Україні машинки згодяться... Самі кажете, що там їх бракує.

Після довгих поїздок, розшуків і розмов, консул сказав одного дня Мусі:

— Суд над вашим нареченим вже відбувся. У якомусь районі, без шуму. Засуджено на десять років тюрми... Його вже перевели у Шлісельбургську фортецю.

— А хіба туди знову садять в'язнів? — здивувалась Муся, яка стільки читала в газетах про те, як революція звільнила в'язнів з тої жахливої тюрми.

— Садять. Ви можете мати побачення. Поїдемо разом.

Побачення було коротке і нічого не можна було сказати з того, що кипіло у Мусі в серці. Поруч Борисика, напівлежачи на стільці сидів і нудився якийсь солдат. Він одверто позіхав, схилився на руку і засинав, а тоді виймав револьвера і починав підкидати його, щоб якось розвіяти нудьгу.

— Це кінець! — сказав Борисик, твердо дивлячись в очі, ніби гіпнотизуючи Мусю.

— Я буду чекати! — сказала Муся.

— Ні, не чекай. Я не повернусь. А якщо й повернусь, то не знати, коли і куди. Не чекай. Це кінець.

— Але ж я люблю тебе, — казала Муся безладно. — Я не зможу жити...

— Мусиш! — гіпнотизував її далі Борисик — Мусиш! Забудь мене... Це була наша казка — і вона скінчилась... Забудь мене... Пам'ятай казку, але мене не жди... Не жди. Я не вернуся...

— Навіщо ж жити? — питала з тихим розпачем Муся.

— Ти ж маєш свою Україну! — нагадав їй Борисик. — Живи для неї.

— Що я можу для неї зробити? — розводила руками Муся. — Для неї треба великих і учених... Що я знаю?.. Я люблю тебе. Я буду чекати.

— Ні, не чекай, — сказав Борисик, а військовий, ніби почувши ці слова, стрепенувся, підніс голову з руки і сказав заспаним голосом:

— Пора кончать. Прощайтесь.

Були ще розпачливі обійми, коли Муся стискала Борисика і не хотіла відпустити, був ще короткий поцілунок — і вже Муся знову була на вулиці, серед одчайдушної пореволюційної юрби, серед газет, що літали в повітрі, і лущпиння, що шаруділо під ногами.

Скальпель вдарив востаннє — і розрізане життя спинилось, не знаючи, чи варто починати жити знову. Та серце билось, як і раніш, працювали руки, ноги, кровообіг ішов своїми звичайними колами — і Муся жила, рухалась, їла, пила, говорила і навіть трохи метушилась, особливо, коли треба було оформити свої папери і вертати назад, додому, на Україну.

IV.

ЖИТИ ТРЕБА

Тільки ці три слова і гріли Мусю в цей темний, аж чорний час: додому, на Україну! Тільки вони, тільки та притягаюча, майже містична сила, що жила в цих словах, ще давала силу і зігрівала застигле від розпачу серце. Завдяки Україні Муся мала куди і чого вертатись, мала місце під сонцем, що було її власне, де, як у своїй хаті, і стіни гріли. Мабуть ніколи перед тим не відчувала Муся так гостро свого нерозривного зв'язку з землею, де родилась. Сидячи вже в вагоні, вона тільки і молилась, щоб уже швидче проминути всі формальності, перейти всі контролі і кордони і опинитись нарешті там, в Україні, на своїй землі.

Але вертатись на Україну було важче і складніше, ніж їхати в Росію. Російські прикордонники тепер пильнували кожного і кожну, стежачи, щоб ніхто не вивіз з Росії в Україну якихось цінностей.

Тепер уже пасажирам не казали висідати, тільки спинили потяг і по ньому пішли групки прикордонників, обшукуючи пасажирів та їх багаж. Мусю відпустили швидко, бо в неї не було майже ніяких речей, і тому вона могла придивлятись до того, з якою майстерністю й майже геніяльною вигадкою ховали втікачі з Росії свої дорогоцінності, і з яким не менш геніяльним нюхом уміли знаходити їх прикордонники.

— Так це ж усе пачкарі. . . Вони цю практику добре знають, бо самі товари пачкували. Більшовики звільнили їх з тюрми з тим, що вони будуть тут пильнувати. А їм, звісно, подобається, що тепер вони — влада! — шепотіла Мусі в вухо якась жінка, у якої прикордонники щойно витягнули з шиньйону загорнуті в папірці перстені.

Муся не знала, скільки правди було в словах цієї жінки, але мусіла погодитись, що прикордонники працювали з великим азартом, старанно і шукали у найбільш неймовірних місцях. . . Все, що вони знаходили, вони забирали, і ніхто не списував ніякого протоколу, ніхто не стежив, що і скільки забрано, ніхто, як видно, не чекав, що прикордонники будуть кудись здавати одібрані речі. Важливо було одне: щоб цінності не переходили на Україну.

Навколо розшуканих цінностей відбувались розпачливі сцени, прохання, спроби підкупу, злі погляди і люто зіцплені зуби — але прикордонники не звертали на це уваги, складали відібрані речі у якийсь брудний кошик і йшли далі, до наступної групи, що вже чекала їх насторожено і люто, хоч кожний намагався видушити з себе усмішку і приємне слово.

Коли потяг нарешті рушив, кілька родин сиділо абсолютно убиті нещастям, розгублені і злякані тим, що відтепер їм треба буде надіятись тільки на себе, на свою працю, а не на цінності, за стіною яких так затишно жилося досі.

— Та ви не журіться, — пробувала Муся розважати матір такої родини, що сиділа навпроти неї на лавці. —

Знайдете завжди працю. Україні потрібні люди. Ви ж знаєте, скільки праці є там.

— Вірно, вірно, — підхопила мати, намагаючись підбадьорити чоловіка, що сидів тупо дивлячись на підлогу, на свої черевики, з закаблуків яких оце щойно прикордонники вийняли по кілька великих діамантів. — Ти ж знаєш, Україна — такий багатий край. Пригадуєш Олексія Толстого:

— Ти знаєш край, где все обильем дышет,
Где реки льются чище серебра?

— Що я там буду робити? Я ж не знаю їхньої дурацької мови, — буркнув той, не відриваючи погляду від дірок у закаблуках.

Мусю раптом всю підірвало. Чи не було з її боку глупо потішати цих людей, у яких нема нічого, крім ненависти до своїх і до чужих, які їдуть на Україну, просяться туди, готові віддати бозна-що, аби лиш вирватись туди з Росії — і тут же лають мову України, ненавидять її людей?

— А чого ж ви їдете в Україну, коли ненавидите її мову... — почала вона, але тут до неї кинулась жінка:

— Ради Бога, не чіпайте його. Він сам не знає, що говорить. Ви ж бачите самі, яке у нас страшне нещастя!...

Муся замовкла, але в неї знову виник сумнів щодо того, чи варто рятувати цих людей, пускаючи їх на Україну? Чи справді буде з них їй якась користь, чи тільки шкода? Чи лишилось в них хоч стільки чесности, щоб служити тому краєві, який урятував їх від їх же власного народу, чи в них випалено вже всі почуття, крім одного всеохоплюючого почуття вищости Росії над усім, а тому й вищости їх самих над усіма іншими людьми?

Родина, що сиділа поруч з Мусею на лаві, не втручалась в розмову. У них нічого не знайшли, але вони не тишились і не пишались, а сиділи мовчки, з підібраними губами, ніби боячись, що як тільки вони відкриють рота, вони зрадять таємницю, де вони сховали свої цінності. Тільки коли потяг пройшов крізь порожнє місце, де не було ні станції, ні залізничної будки і спинився на укра-

їнській стороні і до нього увійшли українські прикордонники, батько цієї родини звернувся до свого компатріота і сказав:

— Хто ж ховає у закаблуки... Вони там найперше дивляться!

Після цього вони забрали свої речі і з так само сувро замкнутими устами вийшли з потягу, бо всі пасажери мусіли відсидіти карантену.

— Подумаєш, у які ми Європи приїхали — на Україну, що навіть карантену мусимо відсиджувати! — саркастично обізвався хтось.

— В Росії черевний тиф шириться, — пояснив лікар, що стояв біля дверей вагону. — Ми намагаємось не пустити його до нас. Якщо ви тікаєте на Україну, то повинні бажати також, щоб там не було епідемії. Чи не так?

Але ніхто з пасажирів йому не відповів, бо всі насилу тягнули за собою важкі валізки, скрині й мішки.

Пізніше Мусі здавалось, що ніколи вона не переживала такого безнадійного, розпачливого тижня, як у цій карантені. Не було чого робити, не можна було виходити, не було людини, з ким би вона могла бодай спокійно говорити. Сила скупчених у карантені людей, нидіючи від вимушеного безділля, турбуючись за невиразне майбутнє, намагалась уявити собі життя у цій Україні, куди вони так рвались.

— Я пригадую, які тут були яблука! — говорила мрійливо пані, що жила в одному з Мусею шатрі. — І груші. Взагалі, коли ми приїздили сюди на дачу, ми просто об'їдались усім, таке воно було смачне і свіже...

— Безперечно, ми дістанемо собі тут працю. Це ж глуха провінція, все активне завжди звідси тікало — їм треба буде досвідчених людей... — говорив її чоловік, а старенький камергер, що в перший день Мусіного приїзду до Петрограду переконував усіх, що найважливіше зараз — це рятувати нащадків — сумно хитав головою:

— Але ж у них тут демократія, навіть міністрів нема, а все Секретарі — а я в демократії нічого не розумію. І не люблю її, — додав він несподівано твердо. — Монар-

хістом я прожив, монархістом і умру. . . Але, може їм треба буде дипломатів вчити, так це я міг би. . . Знаєте, якою ложкою їсти чи яку краватку коли одягати. . .

Вони їхали на Україну, як їхали скрізь перед тим; не як люди, що прийшли до чужого народу і повинні заслужити собі право на життя з ним, а як панівна нація, яка звикла думати тільки про себе, свої вигоди, свої потреби і свою російську за всяку ціну владу. Деякі з них бодай намагались зовні показати, що вони хочуть служити Україні. Вони мали з собою якісь словнички української мови і засипали Муся питаннями:

— А як буде по-українському „бюстгальтер”? А як буде „стройся!”?

— Та це ж не російське слово „бюстгальтер”, — пробувала урезонювати їх Муся. — Це ж німецьке слово. Ви взяли його живцем з німецької, а тепер смієтесь з нас, що ми маємо своє!

— А как же это будет по-вашему? — з прихованою іддю питала якась пані і всі наперед усміхались, сподіваючись почути щось смішне і неоковирне.

— Станичок! — різала Муся і намагалась швидче піти від них.

Муся в добру погоду ще могла вийти з шатра, щоб посидіти на землі в кутку карантени і думати все ту саму думку:

— Для чого це? Для чого все це? І навіщо, завіщо мушу я терпіти?

„Росія”, — думала вона. — Оця Росія, для щастя якої Борисик кинув і мене і Україну, це через неї мушу я терпіти! Це через неї сиджу я в цьому безнадійному бараці, у цій карантені. . . і все життя моє буде тепер таке ж сіре і безглузде, як і тут. . . Це все через Росію. Видно, і вона має над людиною таку саму силу, як Україна має наді мною, бо інакше, чому б люди ішли вмирати за неї?.. Але ж їй ніхто не загрожує, — спиняла себе Муся. — Ніхто не йде на Росію, тільки самі ж росіяни. Вони б'ються між собою за те, як буде краще для Росії, але всі вони згодні в тому, що ця Росія повинна панува-

ти над іншими народами, і вже напевне — панувати над Україною, хоч ще не минуло і трьохсот років, як вони мусіли визнавати нашу гетьманщину і нашу окремішність. . .”

„Але все це не те, — спинялась вона. — Все це не те! Нема навіть і трьохсот років, як Росія сама оформилась в імперію, як Петро Перший, разом з бородами зрізав і стару назву „Московское государство” і встановив нову „Российская Империя”, але і він мусів визнавати нас, мусів уласкавлювати Мазепу, мусів просити в нього козаків. . . І випросивши, — нищити їх в боях, на тяжких роботах, в тому самому Петрограді, тоді ще Санкт-Петербурзі. . . Душив їх перед Полтавою, душив їх ще гірше після неї. . . Але щось лишилось тут, на Україні. . . щось жило, зберігалось, може невисловлене, несформульоване, невиразне, — але живе! Як жолудь, що лежить в землі і чекає, коли впаде дощ і пригріє сонце, щоб пустити свої паростки. А тоді вже вп'ястися в землю міцним корінням і триматись її, не випускати, не відриватись, аж доки не виросте з нього великий і міцний дуб. . .”

Але тут знову напливали на Мусю безнадія і чорний сум, і вона, вже не думаючи, сиділа годинами, упершись поглядом в мутні калюжі, що наповнились після дощу. Якесь отупіння находило на неї, коли не було ні думок, ні почувань, ні бажань. Все було однакове, все було бай- дуже до неї і для неї. Не було стрижня в житті, навколо якого могла б вона обвивати всі тонкі гілки почувань і надій.

Мусі вперше трапилось таке, що вона опинилась у становищі, коли нічого не можна зробити, тільки безвладно вичікувати, поки промине установлений на карантену час. Пізніше, живучи під безглуздо-набридливою владою советів, вона багато разів знову почувала таке саме вичікування, ніби ось-ось це неможливе становище повинно скінчитись просто через те, що воно надто безглузде і погане для всіх.

Проте, їй довелось просидіти в карантені повний тиждень, і випустили її тільки через те, що вартовий офіцер

знав доньку її начальника Гнилевича і тому випустив її без відома й дозволу лікаря, на свій власний страх і ризико.

Приїхавши до Києва, Муся відчула, що не може іти на Жилянку, розповідати про Борисика, зносити співчутливі погляди жилянців. Вона заїхала до однієї з своїх подруг по курсах і через неї довідалась, що інша її подруга, Соня Левіна має дуже добру кімнату, але що туди треба дуже спокійну льокаторку.

— Ну, вже спокійнішою за мене не знайдуть, — сказала Муся Соні. — Я тепер тільки на курси і з курсів.

Соня повела її вниз по Безаківській, майже до самого Жидівського базару. В мешканні були самі жінки: господиня, якась старенька вже жидівка з сумними великими очима, її донька — не гарна, але одягнута з претензіями, внучка — маленька, гарна, як янгелятко дівчинка з золотистим волоссям, і Мокрина — стара вже служниця, яка найбільш і виставила умов для майбутньої мешканки.

— Вони були дуже багаті, але чоловік доньки збанкрутував, а тоді й помер. Але вони дуже добрі, — пояснювала Соня пошепки.

Мусі мешкання — з великою вітальнею, їдальнею з важкими дубовими меблями, великою бібліотекою, дитячою кімнатою і двома спальнями — видалось панським і дуже багато обставленим, але, видно, у кожного були свої підходи до бідності й багатства... Вона була рада, що знайшла такий тихий дім — і в той же вечір поселилась там, хоч і треба було дуже далеко їздити трамваєм на працю.

Хоч як Муся раділа, що змогла вирватись з карантени, але, повернувшись до Києва, побачила, що життя і далі має все той самий карантений характер. Як в карантені, так і тепер, дні проходили без всякого змісту, час минав, не приносячи ні радості, ні горя, байдуже, в'яло, без пуття. Для чого треба було ходити на працю і кому потрібні були безконечні таблиці різних статистичних даних, які їй давали вистукувати на машинці, — важко було зрозуміти. Чому треба було вечорами сидіти на Жилянці

і слухати безконечної суперечки, бачучи, як розламлюються старі дружби і зникає доброзичливість — зрозуміти взагалі не можна було.

І ще менше можна було зрозуміти те, що робилось на Україні. Злісна, шипляча, майже безумна у своїй люті пропаганда пошепки передавалась від одного до другого, плюгавлячи все, що тільки було дорогого, порядного і чесного в уряді, в державних діячах, в самому народі. Безглузді, ідіотські анекдоти приймались загальним реготом, найгірші сплетні не викликали обурення чи бодай критичного ставлення й сумніву. Все, що нищило Україну, приймалось, ширилось, підхоплювалось, плекалось. Все, що йшло їй на користь — замовчувалось, викривлювалось чи заперечувалось.

Росіяни всіх мастей — білі, червоні і безкольорові — захлинаючись від зловтіхи, з однаковим захватом розповідали несмішні анекдоти про українську мову і відомості про перемоги більшовиків, які от-от надійдуть до України.

— Не допоможуть їм і німці! — шепотіли вони злобно, забуваючи в ту мить, що разом з німцями доведеться тікати з України і їм самим. Але в них була інша надія: Антанта і Денікін, що його мала постачати і підтримувати вся могутня сила антантських військ, зброї і грошей.

— Це ж не більшовицькі бандити! — радісно затирали вони руки. — Це — офіцери, це — кадровики, з ними жарти погані. Проти них більшовикам не витримати! Куди там! Та й українонці також не встоять! Що ж там у них є?!

Найбільш боліло Мусю те, що слідом за наїхалими росіянами і самі кияни, здавалось би українці — також дихали на Україну злобою і нехиттю.

„Звідки це в них? — питала себе Муся. — Звідки отака несамовита злість на Україну, якої вони не мають навіть проти більшовиків? Де причина? Вони ніби почувують себе винними перед Україною — і тому так казяться проти неї. Так, так! Вони почувують себе винними. Це як убивця, який доводить, що його жертва була людиною

злою і непотрібною. Це як злодій, що сміється з того, кого обікрав, називаючи його дурнем, простаком і невмією! Так, так. Це те саме почуття, від якого більшовики приписують дедалі більші жорстокості буржуазії, щоб тим виправдати свої жорстокості до неї... А наші землячки десь в глибині серця, видно, почувають, що вони повинні стати в обороні України, а що не стають, то й кричать, що її нема, або що вона смішна, або що її вигадали німці!.. Це так убивця, вжахнувшись свого діла, з несамовитою люттям б'є і б'є сокирою по трупі жертви... І проклинає ту жертву, і топче її, і плює на неї, — бо знає, що він зробив страшно, непростиме зло.

— Всі ми злочинці перед нею, — подумала Муся, і відчула отой стиск серця, що керує діями людей певніше і твердіше за розум і його висновки.

Одного ранку, підіймаючись ліфтом до свого Відділу, Муся раптом почула, як клітка ліфту хилиться кудись убік, нахилиючи з собою усіх, хто був у клітці, а потім так само повільно хилиться в другий бік. Всі інстинктивно подивились угору, на сталеві линви, що тримали клітку, але там ніщо не виявляло якогось неладу. Ліфтьяр спинив ліфт на шостому поверсі, до якого вони саме підїхали, і сказав:

— Щось із ліфтом не в порядку. Краще ви йдїть звідси сходами, а я скажу, щоб викликали майстра, нехай подивиться, що тут трапилось.

Всі висїли на сходову площадку, як раптом і площадка під ними хитнулась кудись убік.

— Та це, мабуть, землетрус! — гукнув хтось перелякано, а Муся поспїшила до свого бюро, немов би там, подалі від ліфту і сходів, було більше твердості і певности в будові. В бюрі нікого не було, бо всі були на бальконі, напружено вдивляючись кудись в один бік. Муся ступила на балькон, але зараз же відступила назад у кімнату, бо балькон так само рухався і хитався, як і площадка.

— Що це таке? — гукнула вона з кімнати, а Майгородський відповів їй весело:

— Якийсь колосальний вибух! Десь на Звіринці. Мабуть підірвано набої і динаміт!

— Найшвидше — динаміт! — обізвався другий, так само весело і задоволено. — Там же порохові склади... Мабуть, поблизу нікого живого не лишилось!

— Здається, вже кінець! — сказав через якийсь час Гнилевич, повертаючись із балькону в кімнату. — Беріть до праці.

— Але це хтось зробив підкоп і вибух! Так сам собою порох чи динаміт не вибухне!

— А то вже не наше діло! — сказав сухо Гнилевич. — На це інші люди є, щоб слідства робити та винних шукати. Ми-он іще не вираховували, скільки в середньому селянин збирає з десятини і скільки він може віддати німцям без шкоди для свого господарства і для здоров'я населення. От ви візьміть таблички та й рахуйте!

Але в той день майже нічого не вдалось зробити, бо трохи не кожної хвилини хтось вбігав у кімнату і розповідав деталі:

— На Звіринці майже всі хати розворотило! Сотні поранених. Добре, що не рано вранці, бодай люди повиходили з хати.

— Кажуть, багато німців загинуло — вони там на варті стояли.

— Не німців, а наших, — вступався хтось інший — там наші стояли, я знаю, я сама там неподалеку живу, так бачила.

— Це — більшовицька робота! — твердили одні, а за кілька хвилин вбігав хтось інший і таємничо шепотів:

— Це наші ліві есери зробили! Вони давно грозилися, що почнуть терор.

— Чом же вони його проти більшовиків не починають? — спитала гірко Муся. — Адже, стільки лиха, скільки ті наробили, німці нам і до-віку не зроблять.

— Ви краще так не говоріть! — остеріг її пошепки Майгородський. — Хто — зна, хто вас може почути, ще почнуть на вас мститися.

— То як це? Я мушу вже й своїх боятися? — обурилась Муся. — Якщо це вони справді зробили, так для них корисно буде послухати, що про них думають люди!

Ввечері, з Жилянки вибралась їх ціла компанія подивитись на те, якої шкоди завдав вибух місту. У воротях вони зустріли Пронченка, який також повернув і пішов з ними. У верхніх поверхах гостинниці Франсуа вилетіло шкло з вікон, як повилітало воно з вікон кондиторської Семадені на розі Володимирської і Прорізної. Вниз по Прорізній і на самому Хрещатику також було багато вікон без шкла, нашвидку забитих дошками чи склеєних жовтим папером. В багатьох крамницях зеркальне шкло тільки тріснуло і нерівні й блискучі тріщинки розходились від кожного місця, як промені зірки. Вони пішли назад до Бесарабки і хотіли Крутим Спуском вийти на Печерськ, але там їх перепинили і спитали, де вони живуть. Довідавшись, що живуть вони в інших частинах міста, їх чемно, але твердо попросили повернути назад.

— Хотів би я знати, чия це робота? — все приговорював Фридій, а всі інші таємничо мовчали і кожний робив вигляд, ніби це його партія обдумала і доконала цього діла.

— Тепер німці зовсім озвіріють! — не міг угамуватись Фридій. — Підірвано довіря до уряду і до всього населення. Цього вони не подарують.

Але шкло було виметено, вікна повставлювані наново, місто придбало знову майже такий самий вигляд, як і перед вибухом — а німці нічого не робили.

Було багато різних чуток, але Муся вже не мала часу їх переслухати, бо дістала відпустку і поїхала додому на вакації.

В Маріюполі все було значно спокійніше. Австріяки й місцеве населення якось зуміли помиритись, триматись якоїсь середньої лінії, і хоч австрійці гнали хліб до своєї країни не менше спішно і акуратно, як німці, але робили це без великого шуму, без виклику, рахуючись з потребами населення і навіть оддрукувавши квитанції українською мовою.

Ніхто дуже подіями в Києві не цікавився, а щодо більшовиків, то Мотя перша здивувала Мусю, заявивши:

— Та що там більшовики — це ж остання наволоч. А от комуністи — це добрі люди, вони народові добра хочуть.

І хоч як Муся переконувала її, що більшовики й комуністи це та сама партія, Мотя уперто хитала головою і не здавалась.

— Та вже ж комуністи краще, як анархія! — одрубала вона одного разу, і Муся навіть спинилась серед мови, вражена тим, як швидко поширилась політична свідомість після революції.

— Звичайно анархія — це найгірше. Але ж саме більшовики й несуть анархію: іншу владу скинути, а тоді доведеться всім залежати од них.

— І що ти таке говориш? — аж розсердилась Мотя. — Хіба ж у більшовиків анархія? Вона ж у нас — он-у Петровському та в Новоспасівці! Там таке хлопці говорять, що і слухати не хочеться! Я на Різдво їздила, так знаю. І всі на Махна чекають. . . Ми, кажуть, ще поки Україна, так потерпим, а як тільки білі сюди рушать, так ми зараз до Махна.

— А що це за Махно? — спитала Муся.

— Хіба ти не чула? У нас на селі всі про нього говорять. . . Я кажу, що комуністи кращі, а вони — за Махна, а Махно, це ж сама анархія і є.

Коли Муся спитала батька, хто такий Махно, він сказав:

— Навіть важко й розібратись серед усіх цих новоспечених героїв та полководців. . . Там-он, коло Луганська якийсь Ворошилов ніби військо потиху збирає, хоч кажуть, що він сам нічого й не збирає, а тільки більшовикам служить. А звідкілясь, з Мелітополя чи що — оці чутки про Махна йдуть. . . А у нас, ми чули, якась Маруся є. І знову ж Зелений десь по Дніпру орудує. . . Багато їх тепер. . . Кожний має певну силу, але надто вже всі вони в різні боки тягнуть.

Поза тим, все місто цікавилось головним чином тим, як скінчиться роман між високим і ставним мадяром, про якого говорили, що він граф і дуже багатий, і молоденькою Катею Петренко, що оце тільки скінчила сім класів гімназії. Граф жив у Петренків на квартирі, і оточував Катю такими в їх колі незвичайними виявами своєї уваги, що у бідної дівчини не могла не закрутитись голова.

— Він їй квіти присилає і щодня шоколад возить... А ввечорі ходить з нею в Міський Сад, а часом їздять кататись на море, або в степ далеко. Тільки ти не подумай, мати її одну з ним нікуди не пускає. Як кудись далеко зараз з ними її сестра їде... Але який же він гарний! Який він гарний! — говорила Віра Хаджинова, зітхаючи. — Коли б на мене такий гарний бодай оком кинув, так я б ні на яку маму не подивилась, так би йому в обійми й кинулась. Нехай везе мене хоч у Відень, хоч у Будапешт аби тільки звідси подалі!

Коли Мусі показали в Міському Саду цю пару, вона не могла не погодитись з Вірою. Якось навіть в їх ході відчувалась злагода й гармонія, ніби вони було одне ціле, і кожний наперед відчував, як хоче ступити і куди хоче повернути другий. Мадяр — і справді дуже вродливий і молодий, — нахилився до Каті, яку вів під руку, з таким виразом ніжної уваги, що у Мусі аж серце тьохнуло, бо тільки Борисик та Пронченко дивились на неї так — і обидва були далеко, а вона була сама одна у цей чарівний вечір, коли все, здавалось, тільки й говорило про кохання.

Тому вона зраділа, коли до Маріюполя приїхав з Петровського-Форштату Аким Биньків, учень Кульженків, якому вони допомогли вивчитись на вчителя, і який тепер приїхав до них артилерійським поручником і свідомим українцем. Мусі було з ним легко і весело, так, ніби він був її братом, тим більше, що Федя, старший із двох її братів, тепер зовсім майже не бував вдома, так був захоплений своїм становищем кавалера і молодого чоловіка, якого всі приймали і за яким дехто з дівчат навіть одверто вганяв.

Цей же Аким Биньків приніс Мусі пропозицію поступити до Генерального військового суду, який стояв в Маріуполі, перекладачкою.

— З якої ж мови? — здивувалась Муся.

— А з російської на українську. Там сидять якісь військові юристи, — я таких зубрів ще й не бачив. Ну, і мусять все українською мовою писати, тим більше, що навіть австрійці українською мовою з ними листуються, ну і з Києва також усе в цій мові приходить... От їм і треба перекладачку, фактично, їм треба було б учительку, але хіба ці ледачі бовдурі захочуть учитись? Нехай уже хоч все перекладене буде як слід.

Муся пішла до Генерального Суду, що містився в одному з Хараджаївських будинків. Там її зустрів середнього росту, досить молодий ще генерал, який був головою суду. Він чомусь повів її з канцелярії суду до свого мешкання, яке містилось тут же, поруч, і покликав туди інших двох суддів та свою жінку.

— От, знайомтесь, баришня погодилась нам перекладати наші бамаги... Тепер уже все буде під перший номер, не будуть нам з Києва по три рази запити присилати, — засміявся він.

Двоє інших суддів виглядали старші за голову і не відзивались сміхом на його жарти, а тільки чемно і досить сухо вклонились Мусі.

— Ви вже десь працювали перекладачкою? — спитав один.

— Ні, не перекладачкою, але була друкаркою в Міністерстві Земельних Справ, — відповіла Муся, трохи в душі побоюючись, що вона не зуміє справитись з перекладом юридичних паперів, та ще й військових.

Але, коли вона взялась до праці, виявилось, що з Києва приходили досить звичайні папери, до того ж писані також, очевидно, людьми, які ніяк не могли відійти від засвоєних, може, протягом цілого життя канцелярських висловів і зворотів. Тому всі папери — прислані до Суду і відсилені з Суду, — були повні всевладного тоді слова „позаяк”.

Невідомо, хто й коли викував оце „позаяк”, але, коли якийсь діловод не знав, як сказати українською мовою „в віду всего вищеіложеного” чи „прінімая во вніманіє” чи „вслідствіє сего” — він хапався за слово „позаяк”, що заступало всі ці слова і давало звучний канцелярський початок всякому офіційному паперові.

На другий день, як Муся прийшла на працю, генерал уже не вийшов до канцелярії, а покликав її до свого мешкання, де він лежав з книжкою на канапі.

— Пробачте, що я лежу, — сказав він. — У мене, знаєте, приступ ішіязу, ніяк не можу встати й сісти.

Муся подала йому папери, які він мав підписати, переказала зміст паперів, одержаних з різних місць, а після цього він розпорядився:

— Шкода обтяжувати таку молоду панночку видовищем хворої людини. Ви тепер всі справи полагоджуйте з полковником, а він уже приносить мені їх на підпис.

Проте, десь на другий тиждень, увійшовши до канцелярії, Муся, на своє здивування, побачила генерала на кріслі за великим столом, який звичайно ніхто не займав за весь цей час. Він досить сухо відповів Мусі на привітання і негайно почав допитувати її:

— Ви до якої української партії належите?

— Ні до якої, — здивовано відповіла Муся.

— А з ким ви в Києві дружили?

— Я з багатьма дружила, — пробувала урезонити його Муся. — Хто саме вас цікавить?

— Мене цікавлять ті серед ваших друзів, що являються злочинними елементами! — одрізав генерал сердито.

— Злочинними? — перепитала Муся. — По правді, не думаю, що між моїми друзями були злочинці.

— Я не маю на увазі кримінальних злочинців! — починав сердитись генерал. — Я хочу знати, які злочинні елементи використали вашу молодість і наївність для своїх цілей?

— Та що сталось? — спитала Муся.

— Не можу сказати вам. Це — державна таємниця, — так само гостро різав генерал. — Але попереджаю вас,

що коли виявиться, що ви не те, чим мені здається, я му-
ситиму вас звільнити.

— Та звільняйте хоч і зараз! — відповіла Муся також сердито. — Я нічого злого не зробила, і зрештою, я ж тепер на вакаціях, і прийшла вам допомогти, а не слухати тут образи!

Генерал якось дивно фукнув носом, як їжак, і вийшов з кімнати, а за кілька хвилин до канцелярії увійшов полковник, який з'ясував Мусі справу:

— Приходив німець, офіцер з військової розвідки і розпитував про вас. Отже, це не жарти, а щось серйозне.

— З військової розвідки? — не повірила своїм вухам Муся. — А навіщо їм мене?

— Значить — треба. Ці отак даром не ходять. Тому раджу вам, нікуди не ходіть, ні з ким нічого не починайте, і з міста не виїздіть. Ми за вас поручились, бо дуже вже у вас вигляд невинний... Але з ними жарти погані. Ви краще стережіться.

Він вийшов з канцелярії, а Муся сіла до праці, намагаючись відгадати, хто і яким чином притягнув до неї увагу військової розвідки, і трохи дивуючись, що німці з розвідки ще не заарештували її, бо вона знала, що це чи не найбільш страшна після Чека установа.

Прийшовши додому, вона знайшла там листа від Пронченка, в якому він писав: „Не їдьте до Києва, аж доки я по вас не приїду. Сидіть спокійно, ніде не виходьте і, Боже борони, нікуди не їдьте. Я сподіваюсь приїхати наприкінці серпня і заберу тоді вас”.

В тій же пошті був лист і від Соні Левіної, яка також наполегливо просила Мусю не поспішати до Києва, а чекати, доки по неї приїде Пронченко.

— Не розумію, чого вони мене так одмовляють їхати до Києва, — ділилась своїми думками Муся з Акимом. — У мене ж там посада, і знову ж на курси недобре спізнюватись...

— Нічого, побудьте трохи й з нами, — говорив весело Аким. — Ті кияни й так довго вас тримали. А тепер ми вже не пустимо! Зверніть увагу й на нас, провінціалів!

А раз так уперто обоє радять не їхати, значить вони щось знають, і тому краще їх послухати... А хто цей Пронченко? Ваш начальник?

— Ні, так, один приятель, — сказала Муся, почувавши, як чомусь червоніє під пильним Акимовим поглядом.

— Наречений?

— Ні, мій справжній наречений на Сибір пішов... А це — так, приятель.

— Справжній на Сибіру, приятель у Києві, а я ж тоді — хто? Отут у Маріюполі, на вакаціях?

— Ви — мій друг, — гаряче сказала Муся. — Ви мені, як брат, навіть ближче, бо бачите ж, що з Федею навіть говорити не можна — він тільки поїв, букет квітів нарвав — і зник... До того ж він все з України кепкує... так, що у нас з розмови завжди сварка виходить... Тільки мама хвилюється... Я вже намагаюсь і не говорити... А тато, хоч і мовчить, а, здається, більше за Федею стоїть, як за мною. Тому я така рада, що ви тут.

— Значить, для душевних розмовочок, — сказав Аким і голос йому затремтів. — То у вас один наречений був — Морозов, тепер другий десь у Сибіру, а що ж ви про мене думаєте? У брати? А може я в брати не хочу? Може я вас для себе хочу... не в приятелі, а за дружину?! Це вам на думку не спадало? — говорив він, і Муся, що розгублено дивилась на нього, мимохіть подумала: „І всі вони на мене сердяться, що я про них не думаю, а фактично, ніхто з них так дуже про мене й не думає. Якби я була стара, або завтра осліпла — я б нікому з них не була потрібна... Тільки Борисик був би вірний мені — хоч би я була каліка чи горбата відьма!”

— Ви й не слухаєте мене, — докоряв її тим часом Аким. — Я так перемучився минулого разу, коли Олена Юр'ївна сказала мені, що ви — наречена Морозова. А тепер приїхав — і по Морозову й сліду нема, — а хтось там новий знову з Києва преться! Тому я хочу, щоб ви знали, що я вас люблю... Чорт знає, як уже давно! Може, ще як молоденькою дівчинкою, може пізніше, як вирости. Ви

так нерозривно пов'язані з моїм життям, вся ваша родина — і ви...

— Акиме, голубчику... — лепетала Муся. — Я ніколи не думала... І я горда, просто горда, що ви такий хороший і мене полюбили... але ж кажу вам правду, у мене наречений у Сибіру, в Усть-Вільмі... Може, я його ніколи й не побачу, але я його любила і ще люблю... І не можу ще кого іншого полюбити... Ні вас, ні кого іншого...

Аким мовчки взяв її руку, поцілував, стиснув так, що Муся трохи не закричала від болю, і вийшов. А коли на другий день Муся повернулася з праці, мама сказала їй сумно:

— Аким поїхав... Здається — до Києва... Ось, лишив тобі листа...

Лист був недовгий, дуже палкий і гарячий і кінчався віршем:

Марив я з тобою бути,
Наші рідні душі скути,
Та як море ти шуміла
І в думках кудись летіла...

Муся довго плакала над цим листом, жаліючи Акіма, жаліючи себе, що ось приходять до неї ті, що їх вона хотіла б любити, а вона не може, може тільки шанувати, бути другом, — а це їм непотрібне і тільки ображає їх.

Після від'їзду Акіма життя пішло якимось нудно і без подій, аж доки не приїхав нарешті Пронченко. Поскільки готелю тоді важко було дістати, та й Мусі не хотілось, щоб він витрачав гроші, коли й так мусів приїхати по неї, то Олена Юр'ївна лишила його жити в школі, в одній з порожніх клас.

— Що сталось? Чому і ви й Соня мене умовляли не їхати до Києва? — першим ділом спитала Муся, а Пронченко тільки головою похитав:

— Невже ви й досі не знаєте?

— Та чого не знаю? — нетерпеливилася Муся.

— Ви кому свою кімнату на літо здали? — спитав Пронченко.

— Кімнату?

— Ну так, кімнату, вашу київську кімнату, — кому ви її на літо відступили?

— Якійсь курсистці...

— Ви її знали?

— Та ні, не знала... Це Шури Носової чоловік, Петрусь Лакіза попросив у мене кімнати для якоїсь своєї приятельки... А що таке?!

— А те, що ця його приятелька — це Маруся.

— Яка Маруся?

— А ота Маруся, що разом з Донским організувала убивство генерала Айхгорна.

— Оце була вона? Та я ж її ніколи не бачила... Тільки спитала господиню, і вона погодилась... Так би я платила за літо тільки половину, а з неї вона брала повну плату...

— Тепер та господиня нарікає на вас... Увірвались вночі німці, багнети наготові, всіх поставили обличчям до стінки, — і одразу ж у вашу кімнату... Видно, вони вже знали, що там за птиця була... Господиня перелякалась до смерті... Тепер тільки чекає, щоб ви приїхали і речі забрали та вибрались... І чути більше про вас не хоче... І речі ваші всі перекинуті і перевернуті — все слідів Марусиних шукали... А потім знайшли — ну, і видно, вона сказала, що не знає вас — вже більше не приходили... І як ви так умієте у якусь завірюху вмішатись?

— Та у яку ж завірюху?! — боронилась Муся. — Це Петрусь — свиня. Як він міг отак не попереджаючи і нічого мені не кажучи, всадити у мою кімнату цю Марусю?!

— А він що вам сказав?

— Нічого не сказав. Я зайшла до Шури попрощатись і спитати, що там її мамі передати, а він так спокійно питає: „А кому ви вашу кімнату лишаєте?” — Нікому, кажу, не лишаю, платитиму половину”. — „А спитайте господиню, може вона згодиться — я тут маю одну курсистку без кімнати. Її саме на літо кімната влаштувала б”. Оце й усе. Господиня згодилась, а Петрусь сказав передати їй, що прийде курсистка Маруся... Більше я нічого не знаю...

— Я не думав, що ви так щасливо викрутитесь, — признався Пронченко.

— Та про мене тут військова розвідка розпитувала, — похвалилася Муся.

— Німецька?

— Німецька.

— Ну, то слава Богу, що вони, видно, культурна публіка — даром вас не хапали й не допитували. Наші б дали вам перцю!...

Коли Муся розповіла всю цю історію мамі, лежачи вночі на сусідньому ліжку і шепочучи, щоб не почув у сусідній кімнаті тато, мама тільки зітхнула і сказала:

— Ну, слава Богу, що так скінчилось... І завжди ти у якусь біду влізеш... Добре, що хоч люди бачуть, яке ти ще дурне!...

— Дякую, — образилась Муся.

— А хто цей Пронченко і чого це він так за тебе дбає? — спитала мама. — Закоханий?

— Каже, що закоханий, — неохоче призналась Муся.

— А ти?

— А я ні! — твердо сказала Муся — і вперше розповіла мамі про своє кохання до Борисика. Розповідала спокійно, ніби якусь прочитану книжку, ніби чийсь чужу історію, а розповівши сказала:

— Хотіла б я знову когось покохати — бо так дуже сумно жити... Тільки вже, здається, не маю чим...

З таким почуттям порожнечі й байдужості повернулась Муся до Києва, назад на Жилянку.

V.

СТРАЙК

Вистукуючи пізніше на машинці в Кооперативному Комітеті нові таблиці й діаграми, Муся роздумувала над страйком, який вони влаштували в Міністерстві Земельних Справ, і ніяк не могла зрозуміти, чи вони зробили добре, чи зле, чи той страйк був потрібний українській справі, чи більшовикам.

Розмови про страйк почались майже одразу після гетьманського перевороту, і дуже посилились якраз після подорожі на Тарасову могилу. Часом Мусі здавалось, що хтось навмисне роздуває той спалах національного почуття, який вибухнув так яскраво на Тарасовій могилі. Було щось уперте і невступне у тому, як наполегливо повертались розмови всіх до того, що тепер, за гетьмана, вже піде посилена русифікація міністерства, що тепер уся політика піде в користь білогвардійців, що селян по селах січуть різками, що далі так не можна терпіти.

Особливо вперто починав ці розмови Олесь Гонтаренко, високий, ставний студент, про якого пошепки говорили, що він одружений з москалькою-комуністкою. Говорили, що вона дуже негарна, але твердо тримає красеня Олеся в руках і що він покірно слухається її наказів. Муся не знала, скільки правди в цих чутках і розповідях, але, слухаючи палкі, повні національного почуття промови Гонтаренка проти гетьмана, не могла не подумати з сумом, що все це, мабуть, пропаде під впливом жінки, і хто зна, по чиему боці стане його малий син, коли виросте. Мусі здавалось, що між долею Гонтаренка і нею самою є щось спільне, що, може, коли б Борисик повернувся з нею на Україну, їй би довелось або коритись так, як кориться Гонтаренку, або безперестанку сперечатись і воювати з Борисиком за Україну. Тому вона охоче слухала Гонтаренка і навіть підтримувала його в його закликах до страйку, думаючи, що коли вона підтримає в ньому національні почуття, то він твердіше буде відстоювати українську сторону у своїй власній родині.

Таким чином і дійшло до того, що коли зібрались збори службовців Міністерства обговорити питання страйку, Муся була також одним із промовців, що закликали до страйку. Пізніше, вона ніяк не могла згадати, як це так сталось, що говорити довелось їй, в той час, як Олесь сидів десь у задніх лавах і тільки час до часу подавав свідти схвальні репліки.

Говорити Мусі не було важко, бо вона і справді була обурена тим, що гетьман звільнив наставленого Централь-

ною Радою міністра Ковалевського, а на його місце призначив Колокольцева. Правда, про Колокольцева говорили, що він розумний чоловік і знає сільсько-господарські справи, але Муся бачила, що в ту пору не так важило знати справи сільського господарства, як розуміти українського селянина, від якого залежало, чи буде військо на оборону держави, чи ні.

— Він дбатиме за поміщиків, щоб їх економії зберегти чи повернути, — говорив з жаром Гонтаренко. — А від поміщиків в Україні помочі не ждати! Вони всі перекинулись до Росії і всі одним оком на Дон дивляться, чи не пощастить їм з допомогою білих та козаків знову єдину — неділиму створити, а Україну придушити так, як і за царя її душили!...

Він говорив палко, і все довкола Мусі ніби стверджувало його слова, але в той же час, щось було в його словах надто штучне, надто гладко вони лилися, надто рівненько підходили доводи один до одного — і у Мусі завжди лишався сумнів: чи Олесь говорить свої слова, чи тільки повторює чийсь чужі, найшвидче — своєї жінки?

Можливо, що вона мала б час розібратись у цих сумнівах і так чи інакше з'ясувати собі справу з Олесем, коли б Колокольцев не видав указу про мову. Одним із перших його розпоряджень було те, що відтепер українська мова, хоч і є бажаною до вжитку в міністерстві, але не обов'язковою і що справи і папери міністерства можуть писатись також російською мовою. Для Мусі вже не було сумніву, що Олесь має цілковиту рацію і що від Колокольцева для України добра не чекати.

Тому вона з запалом говорила на загальних зборах службовців, і згодилася увійти у страйковий комітет. Олесь Гонтаренко також увійшов туди, і непомітно, він став тим двигуном, який все висував нові ідеї і нові дії для Страйкового Комітету.

Муся ще раніш була членом Комітету Співробітників, і тепер наполягала на тому, щоб скликати загальні збори і поставити питання про страйк. Олесь, що також був членом Комітету Службовців, гаряче підтримав її, і так са-

мо гаряче говорила за страйк і молоденька Галя, гарненька дівчина, що в той час не стільки зайнята була справами комітету, скільки своїм палким романом з одним галичанином, що працював у міністерстві Освіти. Між Мусею та Гонтаренком було одне розходження: вона пропонувала скликати загальні збори службовців, викласти їм, як стоїть справа і спитати їх, чи вони згодні на страйк. А Гонтаренко наполягав, щоб піти на переговори з Колокольцевим, і якщо він не прийме умов Комітету і не відновить української мови, як єдиної мови в міністерстві, — проголосити страйк.

Після довгих і гарячих дебатів, погляди Гончаренка таки перемогли, і комітет послав листа до міністра, що вони мають з ним переговорити важливі справи.

Муся дуже хвилювалась, коли ішла на зустріч Комітету й міністра Колокольцева. Їй здавалось, що це буде обмін думками і що той, хто виявить більше державної мудрости і логічніше доведе свою справу, той й переможе.

Та сталось інакше. Колокольцев, досить огрядний, з трохи вираженими очима чоловік, спитав їх коротко, чим вони невдоволені і чого домагаються від адміністрації. Голова Комітету — старший віком між усіма членами К-ту — виклав вимоги комітету, де першою вимогою було скасування указу про мову, а другою — щоб до міністерства в першу чергу приймались українці.

Колокольцев пожував губами, обвів усіх розумними, але холодними очима і заявив:

— Я не визнаю за вами права ставити вимоги політичного характеру. Якщо ви маєте скарги щодо оплати службовців, умов праці чи ставлення когось із членів міністерства, — я готовий вас вислухати. Але політичних питань ні ви, ні я вирішувати отут не можемо.

— Тоді службовці вийдуть на страйк! — загрозив Гонтаренко.

— Вони не мають права страйкувати з політичних причин, — гостро заперечив Колокольцев. — І я попереджаю вас, що того, хто на ваш заклик не вийде на працю, я з праці звільню. Пропоную вам добре обдумати вашу

поведінку, бо ви берете на себе відповідальність за долю чотирьохсот людей та їх родин.

Він говорив російською мовою, навіть не роблячи спроби говорити українською, навіть не перепросившись напочатку, що він, служачи Україні, ще не поспів вивчити мови своєї нової батьківщини. Він відбирав і у них право боронити цю мову, роблячи з цього політичне питання, тим часом як для Мусі було ясно, що кожна порядна людина повинна знати мову країни, від якої їсть хліб і якій береться і навіть присягає — служити вірою і правдою.

— Тепер нема що й говорити — треба страйкувати! — обурено сказала вона, коли вони повернулись у маленьку кімнату, в якій комітет відбував свої збори.

— Він не посміє звільнити всіх службовців! — гаряче відгукнувся Гонтаренко.

— Та чому не посміє? — роздумливо сказав голова Комітету. — Та ж у нього сотні втікачів з Росії, які просять праці... Звільнить і оком не моргне.

— Тоді ми звернемося до інших міністерств, щоб вони підтримали нас і також оголосили страйк! — ще гарячіше говорив Гонтаренко, а Мусі знову вчулося в його голосі і словах оте саме надумане, наперед вивчене, з чужого слова повторюване, відбите, рефлексне переконання. Та думати їй вже не хотілось. Поведінка Колокольцева викликала в неї таке обурення, що вона тільки й думала про те, як можна зігнути цю уперту, тупу зневагу до України, як можна показати цьому петроградському бюрократові, що Україна є реальна річ, і з почуттям та думками тих, хто любить її, треба рахуватись.

Вони оголосили страйк — і на другий ранок вийшли всім складом комітету перед міністерство, щоб пікетувати вхід і не допускати нікого з тих, хто хотів би порушити солідарність службовців. Та таких майже й не було, а коли вони й виходили з дому з тим, що, може, пройдуть на працю, то, побачивши комітет, ставали збоку, питали, як стоїть справа і чи справді Колокольцев їх усіх звільнить.

Над полудне стало вже відомо, що Колкольцев дотримав свого слова і, як і попереджав, звільнив усіх співробітників, з тим, що ті, які хотіли б і далі працювати в Міністерстві повинні подавати заяви на вступ до праці однаково з тими, що там ніколи й не служили.

— Одвічна політика — діли й пануй! — говорив Гонтаренко, але Муся тепер вже не мала часу слухати його. Вона всім своїм еством відчувала свою відповідальність за те, що ці чотириста людей лишилось без праці. Комітет мобілізував усіх, кого міг, і розіслав їх по різних українських установах, головним чином до кооперативних установ та союзів, запитати, чи не могли б вони взяти на працю декого із звільнених, в першу чергу, одружених людей з родинами.

— Це — палятив! — сердився Гонтаренко. — Філянтропія на патріотичному ґрунті. Це нічого не допоможе! Єдиний шлях — це, щоб нас підтримали інші міністерства!

Він говорив так палко, довго й уперто, що Комітет постановив таки піти до інших міністерств і просити підтримки.

— Почнемо з залізничників, — сказав Гонтаренко. — Як залізничники нас підтримають, так і інші підуть за нами.

Комітет службовців Міністерства Шляхів здивував Мусю тим, наскільки він різнився своїм зовнішнім виглядом од їхнього. Залізничники, видно, не дуже довіряли молоді, бо послали в Комітет Співробітників людей вже солідного віку, — як на Мусіне око — років по сорок, п'ятдесят. Всі вони були досить огрядні, дехто вже починав лисіти, і всі говорили повільно, по черзі, чекаючи, доки перший закінчить свою думку і тоді вже висловлюючи свою. Все це так різко контрастувало з їх комітетом, де тільки голова мав, може, сорок років, а всі інші були студенти або курсистки, і в усякому разі ще тільки-тільки перейшли за двадцять років.

— Ми так легко страйкувати не можемо, — терпляче пояснював гостям голова Комітету Залізничників. — Це як залізниця стане, так спиниться все життя в держа-

ві... Для того треба дуже вже великого випадку... Звичайно, ваш Колокольцев поводить себе обурливо, і людей шкода. Але не можуть же тридцять п'ять мільйонів терпіти за чотириста... Ні, ми на страйк вийти не можемо, особливо тепер, коли на Дону білі збирають сили, а з Москви щось також дуже грізно заговорили... Ви пришліть до нас який там десяток людей, ми постараємось їм працю знайти... Найбільше, коли б бухгалтерів та може ще у вас там креслярі є? Нам креслярів, я чув, треба...

Комітет Співробітників Міністерства Земельних Справ вийшов від залізничників трохи присоромлений і приголомшений, бо якось вони досі не думали про наслідки свого страйку в загальних масштабах, а тільки, як розгрусил між українцями і Колокольцевим, як представником російської напливової маси, споживачів українського багатства.

Під час розшуків праці для інших, Муся саме й познайомилась з кооперативними діячами, один із яких сказав їй:

— Та що ви, панночко, за інших все бігаєте? А ви собі посаду маєте?

— Та я сама одна — якось обійдуся, — весело відповіла Муся, хоч їй давно вже прикро було, що вона не може своєчасно заплатити Олександрі Андріївні за кімнату, тим більше, що та тепер почала ще й акуратно годувати її.

— А ви, може, на машинці друкувати вмієте? — спитав кооператор.

— Умію. Я ж у статистичному відділі працювала, — відповіла Муся, а кооператор дуже зрадів.

— Так нам же саме такої й треба! Приходьте до нас на працю.

— Хіба пізніше, коли ми трохи людей по інших посадах розтикаємо, — сказала Муся непевно, не знаючи, чи згоджуватись, чи ні.

— Та чого там пізніше. Ось з першого й приходьте. Я вам зараз і записку до канцелярії напишу, щоб вони вас там оформили...

Коли ввечері до Мусі зайшов Пронченко, що весь цей час був у неї майже щовечора і дуже підтримував її в час сумніву і відчаю, Муся поділилась з ним і тим, що може буде мати працю.

— Та навіщо вам до кооперації йти?! — розсердився він. — Ідіть до нас, в Управління Статистичних Справ... Нам так треба української друкарки... І заплатять вам більше.

— Ні, — похитала головою Муся. — Я до вас не хочу.

— Самостійна й незалежна? — примружився своїм звичаєм Пронченко.

— Еге ж! — промимрила Муся, і як він не умовляв її, вона таки пішла до кооперації, де й працювала весь час гетьманату, була там під час Директорії і у грудні, вона все ще сиділа там, радіючи, що кооперація пов'язана з селом, заводами, молочарнями, а тому співробітники завжди мали якийсь несподіваний пайок муки, сала чи олії, привезений з провінції запасливими кооператорами.

І серед цієї божевільної хвилі тлуму усього українського, раптом ударила громом вістка про революцію в Німеччині.

— О Боже мій, тепер нам кінець, — плакала на Жиланці та сама товста полковничиха, шкільна подруга Александри Андріївни. — Як уже і німці не витримали, так нам кінець!

— Чого ж нам кінець? — пробувала урезонити її Муся. — Та ж на Україні тридцять п'ять мільйонів людей. Коли всі стануть одностайно в охороні України, так хто ж її переможе?! Ви подивіться, Фінляндія яка маленька, а одбилась од більшовиків! Чому ж ми не можемо? Навіть, коли тільки десять відсотків піде битись, так і це ж буде три з половиною мільйони — хто ж нас переможе?

— Ах, Боже мій! Та хто піде битись за вашу Україну?! — з досадою обізвалась полковничиха. — Це навіть смішно — чекати, щоб люди клали своє життя за неї!

— Але ж кладуть! — гаряче протестувала Муся. — Кладуть! Гинуть! Б'ються — і можуть урятувати і всіх

вас, росіян, що ховаєтесь під нашими дахами від свого народу — навіть вас! Тільки не кидайте палки під колеса! Не допомагаєте, так бодай не перешкоджайте, бодай не плюйте на руку, яка годує вас, і на шаблю, яка стереже ворога, щоб не дійшов до вас!

Але це було марне говорення. Навіть державна варта, яка мала охороняти порядок, підозріло ставилась до людей, які говорили українською мовою, і Муся сама чула, як на вулиці зустрілось двоє знайомих, мабуть десь з Москви чи Петрограду. Вони весело поплескали один одного по спині, а тоді один спитав:

— Отже, вам таки пощастило сюди прорватись?

— Так! По дорозі втратив майже все, але добре, що хоч живим вирвався.

— Нічого, не турбуйтеся, у нас є посади, можливо, що вам удасться там улаштуватись.

— А ви ж де працюєте?

— А тут, у так званій „Державній Канцелярії”, — ніби вибачаючись відповів перший. — Це щось на зразок Придворної канцелярії, а разом з тим і трохи пов'язане з юстицією... Жити ж треба, знаєте...

„Жити ж треба”, — думала Муся, обминаючи їх. — Чому їм треба жити, а ми мусимо служити їм житницею, як мишам чи пацюкам, які гризуть усе, не розбираючи, не вміючи подумати, чи не краще було б і для них зберегти цю житницю повною і цілою!

З Пронченком у Мусі відносини були якісь невиразні, але в той же час те, що в'язало їх, набирало сили, звичка ділитись думками і сумнівами зростала, і коли Пронченко не приходив вечір-два, Мусі ставало сумно і ніби чогось бракувало. Але коли він приходив, Муся відчувала, що він кудись нагинає її, хоче її в чомусь переконати, і не стільки переконати, як примусити вірити й думати так, як він. І в неї само собою здіймався дух протесту, від чого їх розмови часом набирали характеру суперечок і навіть сварок, і він виходив від неї сердитий, похмурий, ніби жалюючи, що витратив на неї марно час.

Ще за гетьмана, він одного вечора сказав їй:

— Оце прийшов попрощатись. Іду в Білу Церкву.

Всі знали, що в Білій Церкві збираються сили Директорії, хоч тоді ще ніхто її так не називав, а всі казали, що йдуть до Центральної Ради, або „до Петлюри”. Гетьман видав наказ, що з Києва не можна виїздити без дозволу і встановив патрулі Державної Варти навколо міста. Але це тільки ще більше спонукало людей, які за всяку ціну хотіли вирватись з цього оточення і дійти таки до своїх.

— Та ж вони мабуть уже незабаром будуть тут, — сказала Муся. — Навіщо вам туди йти?

— Не можу витерпіти. Як не піду, так щось таке тут викину, що пропаду без толку. Нехай хоч уже постріляю трохи, може мені легше стане. Дуже вже ця наволоч тут нахабно розсілась і поводитьсья... Не чекав я від гетьмана, щоб він отак-о справу повів...

Він пішов і повернувся тільки з Директорією.

Юрба облягала всі вулиці від двірця й до Хрещатика, коли в Київ входила Директорія, але всі були якось розхолоджені і розгублені, коли читали ці, невідомі імена — Андрієвський, Швець, Макаренко... Знали тільки одного Винниченка, але справді чекали саме і тільки Петлюру, і тільки йому греміли ура-а-а!

В той же вечір до Мусі знову прийшов Пронченко. Був іще похмуріший і задуманіший, ніж звичайно.

— Не розберу, що це в нас діється? — сказав він. — Усе кругом так ніби добре, всі між собою так ніби дружні, усе тільки й чуєш „пане-товаришу” та „пане-товаришу”, але чогось бракує... Мені здається, що всі ці люди, всі ці соціалісти стільки часу діставали свою партійну поживу від росіян, що самі просто не вміють нічого практичного робити, тільки про плятформи розмовляти... Ви візьміть Винниченка: що тільки де трапиться — він зараз партійну плятформу підставляє... Як відповідає партійній плятформі, — значить добре. Як не відповідає — значить не годиться... А може ж та плятформа зараз непідходяща, і до життя треба якось інакше підходити, бо плят-

форма ж не передбачала усіх оцих викрутасів життя... А ес-ери все кричать, що їхня більшість, бо вони більше голосів зібрали до Установчих Зборів... Вони голосів, може, й зібрали, а от війська так зібрати не можуть... Що зберуть трохи, зараз усе в дезертири й розбігається... Не знаю, куди ми котимось.

— Але ж дивіться, з яким запалом зустрічали Директорію! Значить, хотіли її... І скільки ж людей туди до них перейшло... і скільки війська... Значить підуть за нею!..

— Я тепер в оці вигуки і крики зовсім не вірю, — хитав недовірливо головою Пронченко. — Я б хотів побільше мовчазних... Оце, знаєте, іду я до Білої Церкви, тільки застава: декілька вершників все людей перепиняють... Я вже хотів повертати і десь перечекати, бо кат-його знає, що воно за вершники, аж гульк, а позаду мене ще кілька їх їде і перед собою людей туди ж, до застави, ведуть... „Ну, думаю, од цих не втечеш, треба йти вперед”. Приходжу, а там з боку, під вербою стіл стоїть і сидить якийсь дядя, такий тихий і спокійний, і військові до нього нас ведуть, наші документи йому показують, а він мовчки дивиться і тільки рукою махає: кому махне на дорогу, того пускають, а кому махне позад себе, того кудись поміж кущі ведуть... Але нічого, не стріляють, не лаються і навіть не дуже й допитують... Глянув на мої документи з Статистичного Управління та й питає:

— А ви з якого часу там працюєте?

— Та вже другий рік, кажу.

— І статистик за фахом?

— Статистик.

— Кого з статистиків знаєте?

— Та он, кажу, Ротмістрова знаю, з Полтавського Земства, ну і Русова трохи, і Гнилевича... Хотів я ще когось ізгадати, а він вже й рукою на шлях махає. Так мене й пустили. „Ну, думаю, якби мені отакого мовчазного, так я б йому й до-віку служив!”... А приїхав до Білої Церкви, а там метушня... Кожний туди їде, і кожний думає, яке йому міністерство взяти... Бо тепер, як у нім-

ців революція то вже гетьманові не втриматись!.. Дуже це духу людям придало. . .

— Що ж вони думають робити?

— О, кожний щось має в пляні. . . Так багато тих плянів, що навряд, щоб і четвертину за все життя здійснити їм удалося! А мені один плян сподобався і я мабуть туди й піду.

— Який?

— А такий, щоб німців роззброювати і їхню зброю собі забирати. . . Принаймні, реальний плян, здійснити його можна, і користь — незаперечна. . . Я тоді ж розшукав отого мовчазного хорунжого, та до нього в чоту й записався.

— Як у чоту?! — скрикнула вражено Муся. — У військо?!

— Тавжеж у військо. Тепер деінде нічого й робити. Кому моя статистика потрібна? Тут треба державу утримати, а тоді вже статистика прийде. . .

— Та ж вас там і убити можуть! — сказала Муся побілілими устами.

— А це б вам боліло? — нахилився до неї Пронченко. — Боліло б, га? Мусю?!.. — допитувався він, бо Мусі раптом стисло спазмою горло і вона не могла виговорити й слова. — Та скажіть же? — настирливо шепотів Пронченко. — Як уб'ють, так хоч згадаєте?

— Навіщо таке питаєте! — сердито відвернулась од нього Муся. — Звичайно, що буде шкода! Ми ж так здружились за цей час. . . Я так звикла до вас. . .

— Мені вашої звички не треба! — гнівно й майже грубо відповів Пронченко. — Що ви не бачите й не розумієте, чи що? Я ж вас люблю. Це вже й сліпий давно було б ясно, а ви все ще невинне немовля з себе робите! Люблю! Давно вже люблю! Тому й ходжу до вас, тому й пильную, тому все й розповідаю. Бо хочу, щоб ви мене знали, до коріня знали, який я є — і тоді сказали б своє слово. . .

Відвернувшись і схиливши голову, Муся слухала його і намагалась зрозуміти, що у неї самої діється в серці. Там було тепло і приємно, там стало раптом спокійно,

ніби все стало ясно, ніби вже нема тривоги і непевності... Але там не було тієї радості, того внутрішнього сяйва, яке так заблисло їй, коли Борисик сказав, що любить її. Світ не заливали нові фарби, і всі інші питання не відходили на бік перед блиском її кохання. Навпаки, наближались і набирали ваги і значення реальні проблеми, як, наприклад, питання про те, що Пронченко піде на війну, битись за Україну, і від цього міняється й її доля також.

— Я не знаю, чи я люблю вас, — тихо проговорила вона. — Це-не таке, як було раніш.

— Я й не хочу такого, — сказав крізь зуби Пронченко. — Я не хочу, щоб ти порівнювала чи достосовувала мене до нього... Ми починаємо нове, справжнє життя удвох, нове почуття, нова дружба, нова любов...

— Я непевна, чи це — любов, — сказала Муся. — А коли я помилюся?!

— Вже я тебе не відпущу, — ніби з погрозою сказав Пронченко. — Як візьму, то вже будеш моя і я тебе не випущу! Так і знай. Думай тепер...

— Ви так говорите, ніби я в полон іду, чи в рабство! — обурилась Муся. — Як то ви мене не випустите? А як я не схочу? Якісь смішні розмови!...

— Отже, ти ще не знаєш! — казав далі, не слухаючи її Пронченко. — То навіщо мене водиш? Навіщо говориш зі мною, чому ділишся усім, що маєш на душі? Для чого приймаєш мене, чому кажеш, що будеш турбуватись за мене, як буду у війську?... Хіба ти не розумієш, що про кожного приятеля ти б отак не дбала? Що нас в'яже щось більше, ніж тільки якась там тепленька дружба? Ти ще цього не розумієш?

Але у Мусі, як дуже часто перед тим, уже прокинувся якийсь інстинктовний дух спротиву, бажання не піддатись, не скоритись, яке завжди досі перемагало бажання стиснути себе, відмовитись від власних думок і сліпо піти туди, куди кликав Пронченко.

— Ні, не розумію! — відповіла вона твердо. — Не знаю... Кажу ж вам, я сама непевна... Чому ви так під-

ганяєте мене. Чом не можете почекати, доки мені це стане ясно, коли не буду мати сумніву, коли не матиму іншої мети, як тільки йти за вами?...

— Не маємо багато часу на чекання, — скривився Пронченко. — Це ж вам не старий час, коли романи могли тривати роками, і дівчина десятками років випробовувала свого коханого. Тепер час випробовує всіх нас — і вже пора вам вирішити, де ви стоїте.

— Я знаю, де я стою, — сердито сказала Муся. — Але я не знаю, куди підете ви, і чи мені завжди буде з вами по-дорозі! Бо ви якийсь химерний, і все не стільки живете, скільки приміряєтесь жити... А я хочу повного життя!

— Гарзд! — сказав сердито й різко Пронченко. — Чекайте собі на повне життя, а я вже більше на вас часу не витрачаю і свого життя від вас у залежність не ставлю!

Він різко повернувся, схопив пальто і вийшов, не попрощавшись, лишивши у Мусі якесь подвійне почуття: ніби втрати і жалю, що вже нема його, нема його уважливого обличчя, нема його ради і спокійного розуму. І в той же час — ніби полегші, що вже не прийде він ставити їй те саме питання, кликати за собою, нагинати на свій кшталт і прищеплювати свої думки... .

Але коли минали дні, і він і справді більше не заходив до неї, Мусі ставало все сумніше й сумніше, і все дужче зростало бажання побачити його, поговорити, може просто спокійно посидіти вдвох, відчуючи певність од його присутності.

Вона пішла до Пустовійтів в надії довідатись щось про Пронченка, і застала там його самого. Сидів уже у військовій формі, підтягнутий, акуратний і спокійний, ніби нарешті знайшов відповідь на всі свої сумніви й питання. Зустрів Мусю стримано, але спокійно і одразу ж почав вихваляти військове життя.

— Та це не життя, а просто щастя для такої людини, як я, — твердив він, ніби викликаючи когось заперечити. — Нічого не треба думати, все за тебе якийсь там чудак думати мусить. А ти тільки виконуй те, що тобі накажуть,

і навіть можеш при цьому трохи побурчати, чого він таке дурне наказує. Не життя, а рай!

— Рай для дураків, — пробурчав Пустовійт, а Пронченко тихенько розміявся:

— Як для дураків, так чого ж ти туди лізеш?

Муся, вся змішана і схвильована від зустрічі з Пронченком, тільки тепер зауважила, що й на Пустовійті також військова форма, а з плеча, де одрізано було руку, порожній рукав старанно заправлено за пояс.

— А й справді, чого це ти у військовому? — спитала Муся.

— А от здурів на старість років! — сердито відгукнулась Галя. — Мало ще одвоював, так і знову хочеться.

Очі в неї були червоні, голос стомлений і трохи хрипкий, як після довгих ридань, і у Мусі стиснулось серце від передбачення, що то значить — бути жінкою вояка, і місьцями, може, не знати, що сталося із ним.

— Ви що ж, у одній частині, чи що? — спитала вона.

— Та в одній же, — відповів Пустовійт. — І не знати, чого Галя такі рюми розвезла: — Я ж не на фронт іду.

— А куди ж? — з викликом кинула Галя.

— Як по-старому сказати, так у інтендантство. Вони — хитнув він головою на Пронченка, — будуть од німців зброю відбирати, а я тільки записуватиму. Я ж рушниці тримати не можу, і на фронт не прусь, буду тут же, у запіллі. . .

— Хто тепер знає і хто розбере, де у нас тут запілля, а де — фронт? — спитала Галя гаряче. — Там білі, там червоні, там махновці, там іще якась біда. . . Ніколи не знати, де вони на тебе наскочуть. . .

— Так тоді й тут так само небезпечно, — пробував урезонювати її Пустовійт. — І сюди також кожний може наскочити. . . Найбільше сюди, бо хто взяв Київ, той має й Україну.

Пронченко поглянув на годинника.

— Ну, далекі проводи, зайві сльози, — сказав він встаючи. — Пішли, чи що?

Пустовійт підійшов до Галі, стиснув її своєю єдиною рукою і сказав:

— Не плач і не журися, ми за тиждень будемо назад. І зі зброєю... Бо без зброї нам і тут пропадати!

Галя притулилась до нього, ховаючи заплакане обличчя з заплющеними очима у нього на плечі.

— Добре, що ви прийшли, — сказав Пронченко Мусі. — Бодай маю з ким як слід попрощатись.

Він обняв її, притиснув до себе, як Пустовійт Галю, і довго й міцно поцілував. А вона, як і Галя, притиснулась до його плеча, заплющивши очі і думаючи тільки про те, що він, може, оце востаннє тримає її в своїх обіймах. І жаль за тим, що вона втратила стільки часу на згоди і сумніви, охопив її так міцно, що вона відчула, як з-під повік їй також котиться сльоза.

— Не плач і чекай, — сказав Пронченко, одриваючись од неї — тепер я вже мушу повернутися живим. Чекай і вір!

Вони з Пустовійтом схопили свої речі і швидко вийшли, майже вибігли з кімнати.

VI.

ТРЕБА ВИХОДИТИ ЗАМІЖ

З від'їздом Пронченка для Мусі настали якісь порожні дні, які вона старанно наповнювала працею на курсах, щоб одержати диплом і мати бодай одне діло справді скінчене, щоб принаймні мама була спокійна, що вона таки дала вищу освіту доньці.

Муся часто думала над маминим життям: чому мамі нічого не здійснилось із того, у що вона вклала всі свої сили? Із дітей ніхто, крім Мусі, ще не пішов до вищої школи. Сама Муся кидалась на всі боки, займалась усіма справами, які відтягали її від науки. Родинне життя, хоч ніби і стало трохи спокійніше, але, видно, не задовольняло маму, і всі її надії, вкладені в дітей та їх майбутнє, здавалось, не мали здійснитися.

„Чи це означає, що подружжя, без взаємного кохання, приносить нещастя і самим їм, і їх дітям? — думала час-

то Муся, спиняючись над власним питанням: чи виходить її за Пронченка, коли вона відчуває до нього приязнь, дружбу, пошану, але нема того кохання, яке так освітлювало її життя. — „Біда в тому, що я не маю до нього повного довір'я” — думала Муся про Пронченка. „Я навіть боюся його трохи, боюся його вибухів гніву, боюся частої зміни його настроїв, поглядів, а — може — й почуттів. . . Я не можу з ним говорити так вільно і про все, як я говорила з Борисиком, бо він інакше ріс, інакше думав, читав інші книжки, і чекає від життя іншого, ніж я. . . Я мрію про якісь ідеали й красу, а він хоче мати жінку й дітей. . . А я не знаю, чи задовольнить мене це — діти, і господарство, щоденна звична любов, і клопоти про те, що з'їсти й увіщо зодягнутись. . . Яюсь не цього мені хотілось од життя, не до цього я готувалась, і я навіть не маю великого уміння і практичного хисту для такого життя. . . Мабуть, мені найкраще відійти потихеньку від Пронченка — і нехай ми спробуємо знайти своє щастя кожен окремо”. . .

Але коли Пронченко повернувся до Києва, він навіть не питав її ні про що: він вважав, очевидно, що їх поцілунків і прощання сказали вже все; що між ними нема чого вирішувати, а треба припинити всякі розмови — і вже починати справжнє життя.

Він так і сказав:

— Годі вже нам теорії розводити. . . Ми якісь з тобою одірвані від життя. А для життя не треба теорій, треба просто жити.

І Муся, у якійсь пасивній покорі, ніби не маючи сили, чи не почувуючи бажання боронитись, виконувала все, що він їй казав зробити: написала батькам, що виходить за нього заміж, попросила, щоб прислали їй метрику, а коли метрика прийшла так само пасивно ходила до церкви на сповідь, і так само пасивно пішла й до шлюбу, не розуміючи, чого так хвилюється тьотя Іда, над цим зітхає Галя Пустовійт, і чому ті жилянці, які ще лишились у Києві, метушаться, купують їй якийсь подарунок і, взагалі, поводяться так, ніби відбувається щось особливе. Вона

не відчувала, щоб шлюб був чимось особливим у її житті. Навпаки, в неї було почуття, що все особливе, приємне, ніжне й високе скінчилось — і коли вона тепер має увійти у життя, то це, фактично, означає увійти у життя дрібниць, турбот і інтересів, які досі не мали значення в її житті.

Так само мало цікавило її, де вони будуть жити, і коли Пронченко трохи ніяково перепрошувався, що на перших порах вони оселяться в тій самій кімнаті, де він жив „холостяком”, Муся тільки махнула рукою, до того однаково було їй, де і як вона буде жити заміжною.

Шлюб був якийсь короткий, ніби зроблений не насправді, а отак, нашвидкоруч, і Муся не відчула ні зворушення, ні радості, а тільки той самий пасивний спокій.

Життя по шлюбі нічого не розбудило в Мусі, і не змінило її основного інтересу — скласти іспити і потішити маму бодай тим, що ось, вона таки має ту вищу освіту, про яку так мріяла для неї мама...

Але потроху її пасивність минала, і виникав гострий інтерес до всього, що робиться навколо, бо в житті України наступила ще одна зміна, зміна, яка не могла не зачіпати Мусі: знову сунули на Київ більшовики, цього разу вже прикриваючись іменем українського уряду, в якому фігурував на видному місці Юрко Коцюбинський, син письменника, ніби освячуючи іменем батька те, що робили на Україні більшовики.

— Де вони взяли цей „уряд” і як міг син Коцюбинського приєднатись до них? — питала Муся Пронченка, який відповідав похмуро:

— А, це, як кажуть більшовики, безхребетний інтелігент: його жалісними словами на що хочеш можна штовхнути... Одірвана від життя людина...

В голосі його брєніла зневага і навіть злість, і Муся мимохіть відчула себе винною і за Юрка Коцюбинського і за всіх інших, таких же одірваних од життя людей, безхребетних інтелігентів, непрактичних ідеалістів, словом, усіх з такими ж рисами характеру, як і в неї, рисами, що

їх Пронченко від перших же днів шлюбу намагався викоренити, знищити, змінити.

— Навіщо тобі мене міняти, — пробувала боронитись Муся. — Ти ж мене полюбив такою, як я є, то навіщо тепер міняти? Ще зміниш на таку, що зараз же її й розлюбиш — пробувала жартувати вона, а він тільки кривився і сердився:

— Кохання — коханням, але тепер треба мати практичний підхід до життя. Ти ж бачиш, що ми майже перетворюємось у печерних людей... Тепер людина незарадна, непрактична, повинна згинутися... Вижити може тільки міцний і дужий — і я хочу, щоб ти була дужа... щоб ти вижила і уберегла нашу родину...

— Та родини ще нема, а тебе берегти нема чого, ти й так дужчий за мене... І потім, що такого дужчого вийде, коли я піду на базар купувати молоко, а не буду брати його від молочниці, яка носить усім сюди на мешкання? — пробувала ще зажартувати Муся, але Пронченко тільки ще дужче хмурився і ще більше налягав на те, щоб вона неодмінно і відразу ставала „практичною”.

Муся тим більше гнітило це його домагання, що вона відчувала в ньому щось штучне, надумане чи вичитане з книжок, що чомусь мусіло впливати на їх відносини і на їх життя.

— Це не я, а ти — непрактичний, — сказала вона йому. — Я собі живу, як я звикла, а ти просто шукаєш навпомацки, як треба жити в місті з міською панночкою, бо ти фактично знаєш шлюбне життя і родинні відносини тільки з досвіду твоїх батьків на селі, і розумієш, що їх не можна переносити на наш шлюб... Тому ти й читаєш мені лекції, що хочеш сам завчити всі оці твої нові правила...

Але найчастіше, вона не звертала великої уваги на його розмови, бо була поглинута або працею для курсів і підготовкою до іспитів, або тим, що робилось навколо.

А зрозуміти те, що робилось навколо було важко. Часом Мусі здавалось, що вся Україна, весь її народ, одірвався від життя, від справжнього життя ідеалів і мораль-

них традицій, а піддався саме отій „практичності”, яку проповідував її чоловік. Фактично, народу не ставало... Якісь невидимі ножі пропаганди, національної ненависти, соціальної заздрости, матеріальної жадоби і лютої сліпої помсти розсаджували народ на мільйони дрібних частинок, які не тільки не були пов'язані між собою, а, навпаки, відштовхувались одна від одної, як частинки газів. Вона навіть пробувала викласти цю теорію чоловікові:

— Абсолютно, як гази. Поки нас тиснуть, поки нам нема волі, ми стискаємось і з нас виробляється страшна сила, яка, вибухнувши, може розсадити все. А випусти нас на волю — і ми починаємо відштовхуватись, знову ж як ті самі частинки газу, розпливаємось, розлітаємось, заповнюємо великий простір, але вже стративши силу, не маючи впливу ні на що!... Ми не можемо національно існувати на повній свободі, бо ми не уміємо і не хочемо шанувати своїх, визнавати їх, бути з ними зв'язаними!.. Отак, розвіємо нашу силу на безконечних просторах — і без всякого сліду!...

Але Пронченко тільки махав рукою на таку її філософію, і Мусі часом здавалось, що він взагалі втратив інтерес до розмов з нею, до її думок, до всього, що виходило за рямці денного і нічного подружнього побуту. Він ніби намагався переконати її, що в ній нема нічого особливого, і тому нема чого їй чекати чогось особливого від життя і від родинного щастя... До її намагань скласти іспити і закінчити курси, він ставився з пошаною, як до заходу практичного і в житті потрібного — і навіть взяв на себе всі дрібні господарські справи на час іспитів.

Склавши іспити, Муся відчула раптом великий спокій завершення. Вона вислала додому великого листа, хоч не мала певности, чи він дійшов, бо з півдня України надходили чутки про рух денікінців, а з півночі наступали більшовики. Але тепер Мусю навіть це вже не могло схвилювати, так сповнена була вона нового, чудесного почуття: вона носила в собі дитину.

Просто неймовірно було подумати, що десь в її утробі росте, міняє свої форми, переходить усі минулі ста-

дії еволюції людства сотворіння, яке зрештою вийде на світ ще однією людиною. Вона стала берегти себе, думати над тим, що їй з'їсти і скільки вона в дану добу спала, вона не дозволяла собі нічим хвилюватись, ні лякатись, ні надто тішитись.

І Муся намагалась зберігати за всяку ціну спокій. Та чим спокійнішою була вона, тим більш починав тривожитись і дратуватись її чоловік. Одного разу, по обіді він сказав їй:

— Мусимо вирішити, чи лишаємось тут, чи відійдемо з українською армією.

— Хіба справи аж такі погані? — спитала Муся, говорячи рівним голосом, але почувавши, як якась важка холодна груда посунула їй кудись углиб шлунку і як від холоду цієї грудки в неї підгинаються ноги. — Ти ж знаєш, що мені тепер важко було б їхати кудись убезвість...

— Але і лишатись нам тут небезпечно, — твердив своє Пронченко. — Ми обое працювали в українських установах, я був у війську... кожний дурак може донести на мене.

— Скільки ж ти був у війську! — пробувала заспокоїти його Муся. — Тільки пару місяців, а з приходом Директорії, ти ж знову працюєш статистиком... Це ж кожний може посвідчити і ствердити — і тут, і на праці.

— Та хіба ж більшовики свідків питають? — сердився Пронченко. — Вони не дбають, хто винен, а хто ні; досить якомусь дурневі донести, і крапка!.. Чим я можу бути певний, що наш двірник перший не побіжить доносити? Він же чорносотенець і українців ненавидить...

— Та чи напевне наші будуть відступати? — питала Муся. — Може це — тільки навмисне ширена паніка? Треба попитати когось авторитетного, хто в курсі справ і може по-совісті з'ясувати нам становище... А то вийде, що ми кинемо все і втечемо, а за пару тижнів, наші будуть знову тут...

— У мене є знайомий журналіст, — роздумливо сказав Пронченко. — Він мабуть знає, що робиться... поїдемо до нього, нехай він нам скаже...

— Але ж не сьогодні... Я не готувалась... Нехай уже завтра, — боронилась Муся від необхідності вийти із свого вузького світу, де була тільки вона та те мале, що росло в ній. — Може за завтра щось з'ясується.

Але на другий день нічого не з'ясувалось, і надвечір Муся з чоловіком поїхали до редакції на Фундукліївську вулицю. Приятель Пронченка, невисокий, трохи присадкуватий чоловік, сидів спокійно серед куп накиданих паперів, старих, розкиданих газетних шпальт, і у Мусі від цієї ділової, нормальної обстановки виникла надія, що цей Саенко висміє їх і пошле додому. Але на запитання Пронченка, Саенко відповів так само спокійно, як про нормальну річ:

— Думаю, що мабуть завтра будемо вже евакуюватись остаточно... Армія ще лишиться може на день-два, а тоді вийде й вона... Нема ніякої змоги затриматись у Києві...

У Мусі знову посунула вниз та сама грудка холоду, і вона навіть не почула, що сказав далі Пронченко. За те до неї ясно долетіла спокійна і певна відповідь Саенка:

— Та навіщо вам тікати? Ви ж політично не виступали, ніяких великих ролей на себе не брали, — сидіть собі спокійно. Ми швидко повернемось...

— Але доки ви повернетесь... Тепер, знаєте, який терор у більшовиків, — несміливо почав Пронченко, але Саенко перебив його:

— Так кажу ж вам — вам нема чого боятись... Що ви робили? Працювали статистиком в українському бюро? Ну, тепер попрацюєте пару тижнів у більшовицькому, а там ми повернемось... Не можна ж кидати народ без інтелігенції... Треба, щоб хтось лишався з ним...

Муся не могла зрозуміти, яка користь буде народові од того, що вона з чоловіком лишиться в Києві, але що Саєнкова рада сидіти і не рухатись якраз відповідала її настроям і бажанням, то вона й не сказала нічого.

— Звичайно, — вів далі Саєнко, — коли ви хочете, я можу улаштувати вам місця в нашому газетному вагоні, хоч до нас і так уже сила різного народу набилась...

Але ви наперед роздумайте самі, чи варто вам зриватись з місця... Зайдіть до мене завтра зранку, і я постараюсь вас улаштувати... Але, на мою думку, вам можна і треба сидіти в Києві.

Всю дорогу, їдучи трамваєм, вони мовчали, але, очевидно, думали про одне бо, увійшовши до своєї кімнати, почали одночасно:

— Я думаю що...

— Мені здається, що... — і замовкли, даючи кожний іншому можливість висловитись першим, не бажаючи говорити самому, ухилившись від відповідальности за те, що вони вирішать зробити...

— Кажі, що ти хотів... — підганяла Муся чоловіка.
— А тоді я скажу своє...

— Я думаю, що він має рацію, — сказав Пронченко.
— Ми тільки тим і винні, що ми українці. Так хіба ж це — гріх? А так, ми у велику політику не лізли, робили собі своє маленьке діло... Я думаю, що краще нам лишитись.

— Ой, я така рада, що ти так вирішив, — призналась Муся. — Мені і думати не хотілось знову щось пакувати й кудись їхати... Будьмо один раз практичними людьми — і перечекаємо негоду в своїй хаті...

Так на другий день Пронченко і не пішов до Саенка, а ще через день, коли вони вже лягли спати, з вулиці почувся одноманітний і безупинний гуркіт коліс.

Муся чула, як чоловік підвівся з ліжка і підійшов до вікна. Через кілька хвилин, він гукнув тихенько:

— Мусю, подивись — наші відступають.

Муся швиденько накинула на себе халат і підійшла до вікна. Внизу по Львівській вулиці без перерви і ніби не поспішаючи, котились і котились вози.

На одніх було накладено якесь майно, на інших сиділи, згорбившись і звисивши ноги на сторони, вояки. Часом між возами, так само повільно, не поспішаючи, маршувала група піших, а далі знову торохкотіли й торохкотіли вози. Потім десь від Сінного Базару почувся якийсь інший гуркіт, різчий і ніби визивний — і трохи перегода попід вікнами Пронченків почали їхати гармати, і майже

на кожній з них, на задній поперечині сидів, розкара-
ячившись також вояк, а за кожною гарматою, на конях,
їхали, похитуючись групи артилеристів. Після гармат на
вулиці було деякий час порожньо.

Муся, що її обняв і притулив до себе Пронченко, по-
чувала, що вона вся тремтить, чи то від холоду, чи то
від зворушення, чи то від спокійної неминучости, з якою
це військо відходило від своєї столиці. Вона хотіла вже
відійти, коли здалеку знову почувся якийсь різкий, гуч-
ний гуркіт, і Муся затрималася подивитись, що це таке.

Вони деякий час вдивлялись униз, у темну вулицю
і не могли зрозуміти, що це їде з таким голосним гурко-
том, аж доки Муся не догадалась:

— Та це ж — кухні! Польові кухні! Вони бляшані
і порожні — от і гуркотять.

Саме в цей момент Муся побачила, як група вояків
спокійно і діловито видряпується на електричні стовпи,
і не то стягає звідти дроти, не то перетинає їх.

— Телефонна команда, — сказала Муся. — Це вони
або свій телефон забирають, або ріжуть, щоб більшовики
не мали сполучення...

І тут у неї вперше виник сумнів, що цей відступ не
тимчасовий, не на близьку відстань, не тактичний відхід
на нові позиції... а що відступ надовго, може для нових
боїв і переможного повороту, — але все-таки відступ по-
важний і надовго.

Вже пройшли і телефонні команди, вже прокотила
якась легенька батарея танкеток, коли з Сінного Ба-
зару почулись постріли з кулемета і з важким, майже ог-
лушливим рокотом попід їх вікна викотився важкий пан-
церний автомобіль, за ним другий... Після них було ще
якийсь час тихо, а тоді, перебігаючи від дерева до дере-
ва, стріляючи кудись до того ж Сінного Базару, часом
пригинаючись і тримаючись стін будинків — на вулицю
вийшли козаки. Не було видно ні форми, ні військових
ознак — але вони одстрілювались назад, туди, звідки ще
так недавно і так неспішно викотились оті обози і арти-
лерія, що було очевидно, отам, позаду, приховавшись,

і, мабуть, отак само перебігаючи від дерева до дерева, за ними наступав ворог... Через якийсь час десь збоку долетіло чітке і ніби веселе тратакання кулемету, а незабаром на Львівську вилетіло кілька вершників, що ніби грались у якусь дитячу війну: спинились випускати довгу стрічку кулемету кудись назад, а тоді, так само весело скачучи, зникли з вулиці, і на ній настала тиша.

Муся і Пронченко стояли, обнявшись і дивились, як зачаровані у вікно чекаючи, хто ж тепер покажеться на вулиці. Пізніше, жоден з них не міг згадати, скільки часу вони простояли отак, немов зацікавлені, коли Муся скрикнула й гукнула потиху:

— Он-о, дивись, дивись, на другому боці, коло рогу!....

Сказала і сама відчула сумнів, чи й справді бачила вона там на розі якусь постать, чи то їй здалося — так довго ніщо не ворухилось там. Потім стало видно, як, тісно притулившись до стіни, зігнувшись і присідаючи, так що згори здавалось, що він лізе рачки — вздовж протилежної сторони вулиці сунувся якийсь чоловік. Підійшовши майже навпроти дому, де мешкали Пронченка, він раптом випростався і випустив один за одним чотири постріли з рушниць кудись угору по вулиці, але, як видно, не дуже низько, бо десь попереду дзенькнуло розбите скло. Це ніби опритомнило Пронченка, і він рвучко одсунув Мусю од вікна.

— Краще ходімо звідси, — сказав він. — Це напевно вже більшовики. Йому нічого не варто й у вікно стрелити.

Він старанно укрит Мусю двома ковдрами і, обнявши її, намагався зігріти її в своїх обіймах, але вона тремтіла все більше й більше, здригаючись уся, як від якихось спазм, мовчки борючись із почуттям розпачу і безнадії, яке охопило її від виду цієї безмовної вулиці і самотньої постаті, яка з таким безглуздим задоволенням стріляє у вікна домів... Відступ своєї армії не вразив її, бо він скидався на всі відступи, що їх вона свого часу бачила на фронті під час війни. Армія відходила по господарському, беручи з собою все своє, не думаючи про насе-

лення, не турбуючи його, не викликаючи його ні на допомогу, ні на боротьбу. А ці, що прийшли на її місце, оці, що ішли трохи не назирці за останніми вершниками, ці не дбали ні про що, крім нищення. Ці раділи, що можуть злякати людей, ці вважали, що коли вони мають рушницю в руках, то можуть будити пострілами людей у цих позамиканих од них хатах, що вони можуть і мають право нищити, бо на цю хвилину в їх руках є сила, в їх руках є засоби до нищення.

— Ах, я дурень, дурень, — бурмотів тимчасом Пронченко, — хіба можна було отак-о протримати тебе всю ніч коло вікна! Якийсь ідіот з мене!

Муся розкрила очі і побачила, що у вікно і справді вже зазирає якийсь сіренький, невиразний і ніби зляканий ранок.

— То це вже — другий день, — сказала вона. — Це вже другий день, і наших уже немає!

І, притулившись до чоловікового плеча, вона нарешті дала волю довгим і болючим риданням.

VII.

ЩЕ ОДИН ВСТУП У КИЇВ

Покотились нереальні дні, що звивались у тижні, скручувались у місяці і відкочувались кудись у безвість. Життя стало дивне й дике, коли все було можливе і найбільш неможливі речі виконувались ніби без надуми.

Муся вперше переживала приниження і ганьбу окупації. Окупації одвертої, ледве прикритої тонким шаром гасел і кличів про самовизначення нації і незалежність народів. Червоні пов'язки на руках, червоні кокарди на шапках, червоні прапори на будинках були тільки рештками трикольного прапору імперії, бо імперські поняття, імперські почування і прагнення твердо дивились із очей, хоч уста нібито відкидали імперію та її гніт.

Для спантиличеного, розгубленого мешканця Києва лишилось одне джерело надій — чутки. Чутки ширились невпинно, вірні й невірні, сперті на факти і вигадані з роз-

пачу, бо без чуток і надій на зміну жити в советській дійсності було нестерпно. Новий уряд, що звав себе українським, не дбав ні за Україну, ні за населення. Він кричав, що все робить в ім'я і з доручення народу, але з доручення якогось мітичного трудового народу. Цим трудовим народом були всі, хто підтримував советську владу. Вони могли бути найбільш буржуазного походження, могли бути мільйонерами, як брати П'ятакови, могли бути дрібними буржуями, як Ульянови, могли бути синами крамарів, як Кагановичі — все це не мало значення. Як тільки вони ставали по стороні більшовиків, вони сприймали нову благодать і ставали пролетарями. А ставши пролетарями, вони могли командувати іншими, бо за ними стояли багнети збунтованих солдатів.

Незабаром після захоплення Києва новий уряд проголосив об'єднання України з Російською Советською Федеративною Соціалістичною Республікою, хоч ніхто ніколи так і не міг дізнатись, коли, де і хто таке об'єднання ухвалив з боку українського народу. Але це не мало значення, бо війська стояли російські, накази йшли з Москви, а потяги везли хліб на північ.

— Треба шкодувати, що Україна така багата, — сказала якось Муся. — Може, коли б ми були бідні, до нас не лізла б усяка голота по хліб.

— Ні, це не так, — відповів Пронченко. — Подивись на Фінляндію — менша за нас, а зуміла відстояти свою незалежність. Бо в них всі йдуть разом, а в нас кожний хоче врятувати Україну сам-один, своїм власним, особливо геніяльним пляном. І кожен боїться не того, що ворог знищить Україну, а того, що якийсь інший українець врятує її раніш за нього.

Зовнішньо їх життя мало змінилося. Пронченко працював в статистичному бюро, бо більшовики, увійшовши в Київ, проголосили, що кожен має лишитись на своїй посаді і зареєструватись на ній. Так уже за кілька днів вони знали, хто виїхав з Києва чи десь ховається, отже знали, кого вони вже мають, а кого ще треба шукати й ловити.

Тому Пронченко акуратно ходив на працю, яка спочатку ішла тим самим руслом, що й до приходу більшовиків.

— Не знаю, для чого ми ходимо, — признавався він Мусі. — Ніяких вказівок нема, тем для розробки не дано. Що вони хотіли б знати — невідомо... От і працюємо над тим, що почали раніше. Принаймні, матимемо точну картину селянського господарства.

Але через пару тижнів він прийшов додому заклопотаний:

— Призначили нового директора і він насипався на всіх нас, що ми саботуємо працю, бо робимо зовсім не те, що потрібно для советської влади. А звідки ж можемо ми знати, що їй потрібно, коли нам ніхто не казав?!

А ще через тиждень, він сказав зовсім уже зажурено:

— Ну, я бачу, що ці здеруть з України шкіру так, як іще ніхто до них не здирав. Куди там німцям! Ми показуємо їм цифри, скільки дядько може віддати від свого врожаю без шкоди для свого господарства і для здоров'я населення, а наш директор каже нам:

— Ви про це забудьте! Викиньте к бісу усі ці таблички. Тепер на першому пляні стоять інтереси революції, а ці інтереси зосереджені не в Києві і не у дядька в коморі, а в Москві. Тому нам треба найперше знати, скільки кожен дядько має, чи може мати у себе різного збіжжя — і тоді забрати у нього стільки, скільки потрібно для успіху революції.

— Це значить, що для успіху революції треба годувати Москву, а Україна може й пропадати, — сказала Муся.

— Саме так. Це надзвичайно зручна для них ідеологічна установка: Москва — це революція, все, що вона робить — вірно, бо це добре для революції, а тому вона має право грабувати і експлуатувати інші народи царської імперії, бо це іде на славу й користь революції... Дуже вигідне становище... Виправдує все на світі і дає змогу рятувати свій народ коштом інших, — ствердив він.

— Але український селянин — також селянин, — заперечила Муся. — Більшовики мусять дбати і за нього...

— На папері — так. А в дійсності — вони не люблять українського селянина, вони бояться його... Він, хоч би й який бідний, але більш статечний, ніж їхній найбільш багатий кулак, який багатів не працею, а лише грабунком та ошуканством інших.

— Отже, знову все для щастя того мітичного, таємничого „русского мужика”, — сказала Муся. — Це скільки вже поколінь інтелігенції віддало свої сили для нього, а тепер за це ж беруться й більшовики...

Вона замислилась над тим, яку силу має ця легенда про якогось особливо мудрого, доброго і талановитого „русского мужика”, отого Платона Каратаєва, що його Лев Толстой виставив, як зразок і приклад для інших народів. Що, власне було в цьому Платоні такого, що могло б викликати захоплення, яке Толстой приписує П'єрові Безухому від кожного вчинку Каратаєва? Що він умів робити все потрошку, і нічого не вмів зробити добре й досконало? Що він висловлював якусь приповідку — і зараз же забував цю свою мудрість? Що він старанно відсувався від полонених росіян, які мали вмерти, і тримався тих, які ще виживали?

Муся згадала, з яким інтересом вона дійшла до розділів, де фігурував Платон Каратаєв, коли вперше читала „Войну і мир”. Їй здавалось, що ось-ось зрозуміє вона суть і приховану глибину натури отого „русского мужика”, що про його щастя стільки говорилось в хаті її батьків, і для якого вони приносили стільки жертв, втрачали посади, сварились з друзями, наражали свою власну свободу на небезпеку. І тоді ще вона відчула оце саме розчарування, оте саме душевне замішання, бо описаний Толстим Каратаєв не викликав у неї нічого, крім прикрого почуття.

„Оце і все? — подумала вона тоді, але вага імени Толстого була така велика, загальна відданість народові і мужикові були такі обов'язкові для кожного інтелігента, що вона не посміла далі аналізувати своє враження

чи подавати критиці думки такого велетня, яким був для неї Толстой.

— Не знаю, як там вони обходяться з російським селянством, — сказав Пронченко. — Але нашому від советів добра не чекати. Вони-он почали називати себе інакше: „Совети Рабочих, Солдатских и Крестьянских депутатов” — але це тільки тимчасово, доки їм треба перегнати есерів у популярності серед селян. А як вони виграють, так вони їх придушуть. Принаймні, наших напевно придушуть. Вже й тепер, кажу тобі, вони збираються забрати з села, все, що знайдуть і зуміють захопити, а селянин нехай там, як хоче.

— Але ж села мають зброю. Там повно солдатів, що оце прийшли з війни... Вони не дадуть... — заперечила Муся. — Пригадуєш, що робилось, коли український уряд хотів брати хліб?

Та через якийсь час, Пронченко прийшов з праці ще більше пригноблений:

— Ти і вгадала, і не вгадала, — сказав він. — Селяни і справді не хочуть оддавати більшовикам хліб, але ті висилають тепер на села „заградительные отряды”, щоб не пропускати дядьків на базар, і відбирати від них усе, що знайдуть... А на самі села шлють продовольчі загони, які силою забирають од селян те, що їм треба.

— Без нагляду і контролю? — здивувалась Муся.

— Звичайно, що без контролю! Кожне їде, щоб наїстися, напитися, награвувати для себе одежі і привезти щось до міста — своїм родинам чи друзям і товаришам... Ці продовольчі загони — це просто уповноважені від советської влади озброєні зграї, які віддають дещо з награваного владі, бо вона обороняє їх і надає їм навіть вигляду урядової, законної одиниці. Одним словом, вони тепер здійснюють кинуте колись селянам гасло „Грабь награбленное”! Тільки що тепер поміщиків не лишилось, так грабують уже у самих селян...

— А ви випрацьовуєте для них законне виправдання, що дійсно стільки можна від селян узяти, — сказала Муся гірко.

— І не тільки це — ми даємо їм дані для того, щоб вони могли показати, що селянам лишилось ще багато, і що советська влада бере менше, ніж Центральна рада, гетьман чи Директорія.

— Оце — нове призначення статистики, — докорила Муся.

— А найгірше те, що вони починають про кожного з нас розпитувати. . . Я думаю, що для нас було б краще кудись переїхати, змінити мешкання, знайти щось в іншій частині міста. . . Я таки цього двірника боюся: більшовики і чорносотенці працюють разом, коли йдеться про нищення українців.

Муся слухняно почала розпитувати знайомих про кімнату, і нарешті хтось на Жилянні сказав їй:

— Та он, до Олександри Андріївни приходила якась бариня, питала, чи не знає вона якихось порядних людей, бо у них дім великий, і вони бояться, що більшовики зареквірують кімнату. . . Тому спішать віддати її самі комусь такому, кого можуть не боятись.

Муся пішла на подану їй адресу. То був великий осібняк на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, що стояв здаля від вулиці, за невеличким садком. Мусю здивувало, що вікна в домі були цілі, чисто вимиті, і доріжки у садку прометені, а коли вона увійшла в самий дім, її охопило тепло, оте загальне тепло, властиве всьому дому, а не тільки тій кімнаті, де стоїть залізна „буржуйка” — піч, як то бувало тепер у мешканнях всіх її знайомих.

Назустріч їй вийшла якась сухенька, жвава старша вже пані, яка сказала привітно:

— А, це ви від Саші Родзевич прийшли! Дуже рада! Мені кращої рекомендації й не треба. . . Але це — не мій дім, це дім моєї свахи, вже як там вона вирішить. Ходімо, я покажу вам кімнату, а тоді вже, як вам сподобається, ви з нею поговорите. . . і, сподіваюсь, домовитесь. . .

Кімната була величезна, з трьома широкими вікнами в сад, гарними меблями, тепла і привітна.

— Вона мені дуже подобається, — тут же сказала Муся. — Скільки ви хочете за неї на місяць?

— А це вже питаєте у моєї свахи. Я тут — сама, як гостя, — сказала стримано старенька пані і повела її у кімнату, де у широкому кріслі сиділа одягнута у білий, легкий, зовсім не по сезону пенюар, якась досить повна пані. Муся сказала їй, хто вона, хто її рекомендував, де працює її чоловік. Говорила вона українською мовою, і пані, як видно, розуміла її, бо й відповідала хоч і суто сільськими зворотами, але таки українською мовою. Але виявилось, що саме через цю мову Пронченки можуть втратити кімнату.

— Так ви — українці! — розчаровано сказала врешті стара пані. — Все добре, якби ви не були українці. Мій син, від'їжджаючи, доручив мені берегти цей дім, аж доки він повернеться. Вже не знаю, що він мені скаже, коли я пущу жити українців. Коли б не українці, він би й досі працював у Міністерстві Внутрішніх справ, а так, бачите, що вийшло...

— Та ж і Міністерство Внутрішніх Справ також було українське, — сказала Муся. — Отже, виходить, що вас син служив у українців, то й ви тепер можете здати нам кімнату.

— А ви — не більшовики й не комуністи? — спитала пані.

— Ні, ні, ми — тільки українці, — засміялась Муся, а сухенька пані, що зустріла її, додала:

— І знову ж, їх Саша Родзевич рекомендує — а я на її слово покладаюсь.

— Ну, вже нехай будуть і українці, — махнула одчайдушно рукою огрядна господиня, як потім з'ясувалось, мати власника будинку. Друга пані — Мар'яна Івановна, була матір'ю його жінки.

Сидячи вдома, Муся мала нагоду спостерігати уклад життя цього осібняка, що йшов своїм шляхом так, ніби ніякої революції не було, і в Києві нема якихось там більшовиків, а панує старий царський уряд і на розі по-старому стоїть поліцейський з червоним шнурком через груди. В кухні варила і в покоях прибирала стара служниця Аннушка, а підмітав, носив дрова і взагалі правив за

фізичну силу й оборону її старий чоловік, Григорій, що один дозволяв собі щось бурчати у відповідь старій пані і навіть оспорювати її розпорядження, які вона давала знову ж таки так, ніби не було бурхливих років революції і нічого не змінилось, тільки цар у сімнадцятому році раптом зрікся престолу. Це був єдиний політичний факт, який вона зволила запам'ятати, а від усього іншого вона одмахувалась, як від чогось набридливо-неприємного, що ось-ось зникне, а тому не варто собі сушити ним голову.

Відносини між обома свахами були також якісь ненатуральні.

— Звісно, моя невістка красуня, так мій син її за красу і взяв, — повірила таємничо стара господиня Мусі трохи не на другий день, як вони переїхали в кімнату. — А так, то вона нашому родові зовсім не рівня... Мій прадід уже був полковником і мав землі у Лубнях, а мого чоловіка рід так і зовсім у оксамитну книгу дворянських родів записаний — та куди ж їй! У неї там щось і роду того відомо тільки до діда — який же це рід?!

А Мар'яна Іванівна з свого боку скаржилась Мусі:

— Обіцяла я доньці й зятеві, що буду за його матір'ю глядіти, бо бачите, яка вона — чисто як мала дитина. Але ж і важко мені з нею... Вона нічого знати не хоче, і усього вимагає, як за старого режиму... Оце їй якось лососини захотілось... Хоч плач — давай їй лососини... А де ж тепер лососини візьмеш, коли й на оселедця важко?... Я вже часом і жалкую, що з нею лишилась... А з другого боку — треба ж дім зберегти для доньки й онуків.

— А їх у вас багато? — спитала Муся, і Мар'яна Іванівна пустилась у довгу розповідь про те, яка гарна її внучка і який невимовно обдарований і розумний її трирічний унучок.

Муся призналась їй, що чекає дитину — і від того часу між ними установився неписаний союз проти старої пані і всього світу, який хоче увірватись у їх життя. А вривався він досить часто у вигляді різного роду претендентів на кімнати, що приходили з ордерами від Міськ-

ради, від Головкини і навіть од Управління цвинтарями. Муся і Мар'яна Іванівна відбивались усім, чим могли: тим, що їх живе в домі шість душ, тим, що на одну кімнату якийсь знайомий Мар'яни Іванівни набив печатку, що вона належить Музееві, тим, що у Мусі був ордер на кімнату від самого Совету Депутатів, а тому вона могла відганяти інших що мали ордери від менш важливих установ. Та одного разу, коли Муся прийшла з міста, вона побачила, що зовнішній світ дужчий за них і таки увірвався в їх маленьке, замкнуте коло.

В кімнаті старої пані, на її ліжку лежала якась висока, худа жінка з різкими, майже чоловічими рисами обличчя. Лежала вона, не скидаючи чобіт, і вже одне те, що вона мала ці чоботи військового зразку, показувало, що вона мусіла мати якесь високе становище у більшовиків, бо звичайне населення в ту пору ходило вже у черевичках на мотузяних підшвах. Жінка байдуже глянула на Мусю, ніби звикла вже лежати при розчинених дверях у чужих мешканнях і не зважати на погляди когось чужого. А коли Муся увійшла у свою кімнату, вона побачила, як у її шафі риється якийсь чоловік, також високий, рудий і товстий.

— Ви що тут робите? — скрикнула Муся обурено. — Як ви смієте? Хто ви такий і що вам треба в моїй кімнаті?!

Але високий чоловік не змішався і навіть майже не припинив свого обшуку, тільки сказав поважно:

— Я голова Союзу Безбожників, і ми взяли весь цей будинок. Маємо ордер. І всім колишнім власникам треба звідси викидатись.

— Я не власниця, — сказала Муся, — стаючи перед самим його носом і майже відштовхуючи його від шафи. — Я тут займаю кімнату — і також по ордеру. У мене ордер від Совету Робітничих, Салдатських депутатів! А у вас від кого?

— І у мене від них же, — трохи відступив од шафи високий чоловік. — Очевидно, сталось якесь непорозуміння.

— Це з вами сталося непорозуміння, а не зі мною, — сказала Муся. — У мене ордер уже два місяці тому виданий і я тут живу і нікуди звідси виходити не збираюсь.

— А у вас скільки кімнат?

— Оця одна.

— Ну, то з вами ми, може, ще й помиримось... Я ось поговорю з жінкою, вона у нас секретар Союзу.

— Хоч радьтесь, хоч не радьтесь — а я звідси не вийду! І що це за союз такий, що ви голова — а ваша жінка — секретар, а скарбник же хто? Ваш брат?

— Ні, жінчин, — просто відповів високий чоловік. — Ми отак усією родиною у безбожники записались і обрано нас у президію, бо були ми перші організатори.

„Не дивно, — подумала Муся — як вас було кілька душ, так один одного й вибирав”. — А в голос вона сказала:

— Ви у мою кімнату й заходити не сміли, бо в мене на дверях копія ордеру висить!

— О, то ви на це й надієтесь? — зрадів високий. — Та його вже нема! Тепер ви зовсім тут без права!

Муся виглянула за двері, де вона, обережності ради, наклеїла була скопійовану і затверджену на праці у Пронченка копію ордеру. Там нічого не було, тільки невеличкий слід, де був жовтий клей.

— Ага, так ви ордери Совету Депутатів зриваєте, — сказала вона тихо й погрозливо. — Так ви, значить саботажник і контра, яка советської влади не визнає й її ордери здирає! Добре! Ми про це тут не будемо говорити! Ходімо в Совет!

— Та чого ти її слухаєш, — почувся з-заду голос.

Муся обернулась: у дверях стояла та сама висока, чоловікоподібна жінка і дивилась на Мусю з холодним викликом:

— Вона тобі баки забиває, а ти її слухаєш!... Ідіть собі в совет і ще кудись, — звернулась вона до Мусі безпосередньо. — А звідси викатуйтесь, бо нам тут жити по-добається. Понятно?!

— Викатуйся ти сама! — раптом перейшла на такий же грубіянський, різкий тон Муся, зрозумівши, що доки вона буде говорити чемно, вони її слухати не будуть. — Ти думаєш, у мене ордера нема? Не на дурну напала! Ось він, мій ордер, — вийняла Муся з торбинки свій справжній ордер, який носила з собою всюди, щоб хтось не украв його. — Я тільки копію повісила, бо я штучки таких, як ви, знаю! Здерете ордер і лізете беззаконно... А ну, покажіть мені ваш — мабуть, якась підробка.

Але ордер і у Союзу Безбожників був у порядку і також від Совета Депутатів, з тою ж самою печаткою. Виходило, що вони мали однакові права, і треба було якось миритись і шукати модус вівенді.

Першою рішуче і одразу змінила своє ставлення висока жінка:

— Якщо ви — справжні наші люди і, може, навіть товариші, так чого ж нам сваритись? — сказала вона. — Ми і в тих кімнатах розташуємось... Тільки ходити вам тепер доведеться через чорний хід, бо ми з парадного людей будемо пускати на збори безбожників — і хто-зна, які там люди будуть, ще й украсти щось можуть... А так ви сюди двері замкніть, і ходіть собі з коридору через чорний хід...

— А куди ж ви діли домовласницю? — спитала Муся, а високий чоловік якось непевно скосив очі на жінку:

— Та хто його зна, що з ними робити?... Дуже вже вони просяться, щоб їх тут лишити... І знову дві старі жінки... Може ми їм оту кімнатку біля кухні на двох дамо — нехай живуть...

Тут у дверях показала Мар'яна Іванівна, яка, не звертаючи на Мусю уваги і навіть ніби й не знаючи її, сказала високому:

— Ось, ходімо, я ордера знайшла, покажу вам.

— Та ордер, чи не ордер, — втруtilась висока жінка — а ми вам великої кімнати залишити не можемо. Мир халупам — війна палацам! — сказала вона. — А тому ви тепер ідіть жити в малу кімнату, а ваші слуги нехай ідуть

жити у вашу велику. А всі інші ми зайmemo... А коли вам це не подобається — то ми зараз вас звідси викинемо, що б ви нам своєю контрою тут і повітря не псували... До вас по-доброму, а ви вже і ноги на стіл кладете!..

Але її чоловік таки вийшов швиденько назирці за Мар'яною Іванівною, і за кілька хвилин повернувся дуже задоволений і веселий. Пізніше, Мар'яна Іванівна пояснила Мусі:

— Я йому золоту п'ятку дала, щоб нас не чіпав і у наші справи не втручався... Оце й був мій ордер. Завжди — найкращий ордер — всесильне золото! Через нього й моя донька за цього нездару надутого вийшла, за мого зятяка дорогого. То вже тепер мушу його дім для неї зберегти.

Так в їх осібняк увійшла революція і ніби все змінилася. Пізніше, Муся часто згадувала цей епізод і думала, що він міг би бути символом всієї революції. Бо хоч назовні ніби все змінилось, але по-суті відносини лишилися ті самі, тільки для тих, що працювали — для Аннушки і Григорія — прибавилось роботи, бо тепер вони мусіли прибирати велику залю після зібрань безбожників, які наносили мокрого снігу, бруду, лушпинок з насіння і недокурків, які вони пхали у найбільш неймовірні місця. Поступово, Григорій почав чистити чоботи голові Союзу, але несподівано рішуче і гостро відмовився чистити їх його жінці:

— Цього ніде в Біблії не написано, щоб чоловік бабі чоботи чистив!

— Так ми ж Біблії не признаємо, — пробував умовити його голова Союзу Безбожників. — Я ж уже скільки разів вам пояснював, що Біблію самі пани видумали для того, щоб простий народ працював... А більшовики вас од цієї праці звільняють.

— Ну, як звільняють, так я бабі чобіт чистити не буду. А як ви ще мені докучати будете, так я й вам перестану. Я до вас не нанімався...

Найбільше з усіх боявся нових співльокаторів Пронченко.

— Отакі сиромудрі філософи найстрашніші, — переконував він Мусю. — Ти їх бережись... Вони ніби й дурні, ніби й неграмотні, а бачиш, як собі гарненько улаштувались! Я знаю кількох справжніх більшовиків, що живуть чисто тобі, як собаки, так спішать і ту революцію просувати стараються. А ці — бачиш! Робити нічого не роблять, гроші на ширення безбожництва беруть, у гарному домі живуть та ще тепер і слуг собі придбали... Ні, вони дурні-дурні, а хитрі. Ти їх стережись, і ні в які з ними розмови не вступай... І тепер нам краще говорити російською мовою, бо ж чуєш, як вони українців ненавидять. Особливо тепер, коли таки й справді наші, здається, повертаються... Вони перед відходом чорт-зна чого наробити можуть...

Дійсно, в Києві все упертіше й упертіше ширились чутки, що „наші йдуть”. Тільки важко було зрозуміти, які це „наші”. Російські елементи твердили, що з Дону надходить армія Денікіна, а українські, що повертається з переможними боями Петлюра. За якийсь час навіть більшовики не могли заперечувати, що бої ідуть уже під Києвом, бо було чути глухий гул артилерії, що найбільше передавався по землі. Деякі люди навіть завели свого роду обсерваційні пункти: вони лягали на землю, слухали, як віддавався через землю гуркіт гармат і з цього вирішували, як далеко ще „наші” від Києва. При цьому одні говорили, що „земля гуде” найбільше від Поста Волинського, і що це іде Петлюра, а другі, що земля гуде з Дарниці і що це звідти іде Денікін. Через якийсь час національні ознаки армії, що тіснили більшовиків з двох сторін, перестали називатись. Якось виходило так, що ідуть не росіяни з одного боку і не українці, з другого, а тільки Денікін і Петлюра.

Мусі страшенно хотілось вірити, що це вже кінець безглуздо-жорстокому пануванню більшовиків і що прийде нарешті українська армія і настане порядок і спокій. Але навчена багатьма попередніми розчаруваннями, вона

намагалась не вірити чуткам, одганяла від себе всякі надії і знову замкнулася в колі спокійного чекання.

Вона часто тепер виходила майже на цілий день на Жилиянку, і там вела довгі і щирі розмови з Олександрою Андріївною, намагаючись зрозуміти і засвоїти собі її філософію, якусь своєрідну сковородинську теорію про те, що кожне мусить бути добрим, бо таким створила його природа, бо людина, це вінець створіння, найкраще, що є на світі. Зі слів Олександри Андріївни виходило, що кожна освічена людина одразу ж стає морально довершеною і що вона має одну мету — допомагати своїм ближнім, особливо своєму меншому братові — неосвіченому народові. І поскільки в неї якось освіта і мораль підставлялись одне за одне, то й виходило, що коли тільки народові дати добру освіту, то він і сам стане добрим.

— А звідки ж тоді стільки злоби, заздрости, жорстокости і небажання зрозуміти іншого серед інтелігенції? — сперечалась Муся, бажаючи не стільки обстояти свою думку, скільки подивитись, як зуміє Олександра Андріївна розбити її сумніви.

— Це формальна освіта, неповна, — стояла на своєму Олександра Андріївна. — Людина, яка зрозуміє світ і другу людину, ніколи не зможе нищити її чи робити їй зло. — Але ж саме такі, з формальною освітою учать інших, — сперечалась далі Муся. — Он гляньте на наших учителів, хоч би і в моїй гімназії. Вони не гірші й не кращі були за інших. А хто з них навчив нас не то що розуміти світ, а просто — думати?! Я пригадую, як наш директор спитав нас, що таке життя?.. Ми всі просто розгубились: ніхто з нас навіть не застановлявся над тим, що таке життя. Ми вчили теореми чи рівняння, хронологію історичних подій чи на якій широті починається тропічний пояс, але ми і не думали над тим, що таке життя. . .

— Як же він вам пояснив? Що таке життя? — зацікавилась Олександра Андріївна.

— Що життя — це рух. Нема руху — і все умирає. . . І що людина, коли вона перестає рухатись — не тільки фізично, але коли вона перестає рухатись духовно — вже

мертва, хоч би вона й ходила по землі... Ми, мабуть, усі це запам'ятали, бо він так довго не хотів нам сказати і всіх нас перепитував; і ми стояли, здоровенні дилди, вже в сьомій клясі — і не могли навіть приблизно пояснити, що таке життя!..

— Це також не зле визначення життя, — сказала задумливо Олександра Андріївна. — Але він вважає за ознаку людини та її духовного життя думку, а я вважаю, що найперше, що відзначає людину від тварин — це доб рота...

Після однієї такої розмови, Муся поверталась досить пізно і боялась, що чоловік уже прийшов додому і знову буде сердитись на неї, що в неї і стіл не накритий і обід не готовий. Але увійшовши у двір, вона одразу відчула якусь зміну... Спочатку, вона не могла точно визначити цієї зміни, але потім зрозуміла: з дверей було знято вивіску Союзу Безбожників, а на веранді дому лежали навалені матраси, ковдри й подушки, коло яких поралась Аннушка.

— Що це ви — велику приборку затіяли, чи що? — спитала Муся, а Аннушка радісно відповіла:

— Прибираємо! Після тих безбожних іродів прибираємо. Бариня сказали, щоб я всі ці матраси провітрила й собі забрала, бо вони не будуть на них спати після тієї негідниці...

— А де ж наші безбожники? — спитала обережно Муся. — Виїхали, чи що?

— Виїхали, панієчко! — радісно перехрестилась Аннушка. — Слава Тобі, Господи — усі викотились... Він десь іще зранку побіг, а тоді повернувся захеканий, щось там з нею пошепотівся — і давай пакуватись... Та ще які хитрі! Послали мене ніби на базар по хліб та олію, а Григорія аж на двірець, ніби в них там багаж звідкись прийшов... Дали йому якусь стару квитанцію — а він, дурний, і пішов, — засміялась Аннушка весело з промаху свого чоловіка. — А тоді ми приходимо, а їх нікого вже й нема. Стара пані кажуть, що чули, як під'їхав якийсь великий віз, і вони на нього все своє поскладали, самі

сіли та й поїхали. Навіть прощай не сказали... І з баринного гардеробу повибирали які найкращі сукні, та ще їхню ротонду футрову, що від їхньої мами лишилась — і ту забрали!... Я як подумаю, що та руда жердяка височенна буде у тій ротонді ходити, так мене на сміх і збирає, — розлилась Аннушка веселим, трохи навіть гістеричним сміхом...

Пронченко прийшов трохи пізніше, ніж звичайно.

— Ліквідували наше бюро, — сказав він весело.

— Як, зовсім? — здивувалась Муся. — Що ж ви робили?

— Попалили списки співробітників. спалили усі наші таблички, бо директор раптом заявив, що це — секретні документи і не мусять потрапити в руки ворога.

— Ну а де ж, нарешті, той ворог? — весело спитала Муся. — І хто він? Наші?

— Нічого не можна розібрати, — сказав Пронченко. — Одні твердять, що напевно Денікін іде, а наші присягаються, що це Петлюра підходить, і що вже наші на Посту Волинському... Та, мабуть, завтра побачимо, бо ці вже викочуються... Це вже напевно. Я сам бачив валки обозів, що йшли кудись на Печерськ.

— Куди ж вони тікають, на Печерськ? — здивувалась Муся. — Досі всі тікали, або на Пост Волинський, або за Дніпро, на Дарницю.

— Ну, а ці якийсь новий шлях вибрали, — сказав Пронченко. — Завтра будемо знати.

Але і завтра нічого не було відомо. Тільки ще упертіше по Києві пішли чутки, що входить Петлюра. І деякі знайомі Мусі, з Галею Пустовійт на чолі, організували урочисту зустріч для нього.

Через день після втечі Союзу безбожників з мешкання, Муся з групою знайомих стояла з великими букетами квітів у руках на розі Володимирської й Фундуклівської, чекаючи урочистого входу українського війська. Настрій був піднесено-щасливий, і вони сміялись і розмовляли голосно, коли це до їх групи підійшла якась пані.

— Вибачте, панове, — звернулась вона до всіх. — А ви кого чекаєте?

— Як кого? — обурилась Галя. — Українську армію.

— Значить Петлюру?

— Очевидно — Петлюру.

Пані швиденько відійшла од них і звернулась до своєї групи, що також стояла неподалеку і також з квітами в руках:

— Видите, господа, они ожидают Петлюру! Уверяю вас, это будет что-то ужасное. Здесь будет бой. Вот увидите — уличный бой!.. Я думаю, что нам лучше всего уйти отсюда¹⁴).

— Та чого там, — заперечив з викликом хтось із її групи. — Нехай вони краще відходять, бо їхнього Петлюри тут не буде.

„Оце — Київ! — подумала Муся. — Оце — столиця України, на яку так довго були скеровані русифікаційні тенденції царату. Він працював так довго, уперто й витрачав так багато на це грошей, що ось тепер, коли треба одностайности у боротьбі з найгіршими ворогами, всі противні більшовикам сили розбиті, розпорошені. А росіяни мають більшу ненависть проти українців, ніж проти більшовиків, і мабуть воліли б мати советську владу, ніж самостійну Україну!”

Вони постояли ще якийсь час, але якийсь знайомий надійшов звідкілясь знизу і сказав Пустовійтові:

— Що? Ви тут їх чекаєте? Та вони вже біля Думи... Вже й прапор підняли. Знову синьо-жовтний віє над Думою.

Вони поспішили до Думи, але ще не дійшли туди, як мусіли спинитись, так багато людей спішно розходилося, майже бігло вниз по Хрещатику, а згори, від Миської Думи, чулись постріли.

— Не йдіть туди! — попередив хтось їх групу. — Там зійшлися наші й денікінці, — і вже почали стріляти. Хто-зна, чим це скінчиться... Яюсь нема ніякої координації — разом увійшли і одні й другі — з двох кінців...

І хтось із білих здер український прапор... Краще повертайте додому... Жінкам там нічого робити.

Муся перша рішуче повернула назад і вони всі пішли в напрямі до Маріїнсько-Благовіщенської, почувачи розгубленість, досаду і майже злість за те, що так довго очікуваний день приніс знову тільки непевність і можливість вуличних боїв у Києві.

— От більшовики радіють, — сказала гірко Галя. — Їм нічого кращого й не треба, щоб тільки Денікін з Петлюрою бився, а вони б тимчасом свою печеню пекли та обох би їх знищили...

Коли Муся повернулась додому, в мешканні панував радісний настрій.

— Мій син передав мені через одного чоловіка, який вступив разом з нашим військом, щоб я не турбувалась, вони всі живі і здорові, і незабаром будуть тут... Ви ж розумієте, — звернулась господиня до Мусі — що коли вся родина буде вдома, тут не вистачить для всіх місця... Та й тепер нам вже не треба здавати кімнати у найми... Ах, Боже мій, я хіба не дочекаюсь, коли вже їх побачу...

І справді, на третій день, коли вже стало відомо, що в Києві лишився Денікін, а українське військо відступило, до мешкання повернувся син господині, якийсь неприродно для чоловіка білий і виплеканий блондин з блідо блакитними очима. Після родинних привітань і розмов, він зайшов до кімнати Пронченків і сказав:

— Дуже вам вдячний, що ви так добре поставились до моєї родини в час скрути. Але ви ж розумієте, що ми тепер не можемо відступити цієї кімнати. Я б просив вас самих вибратись, щоб не довелось мені вживати заходів...

— Яких це заходів? — з викликом сказала Муся. — Ми врятували вашу матір од реквізиції і потім допомагали їй тут, як могли... А тепер ви будете вживати — заходів?!

— Так нам довго вашої кімнати й не треба, — сказав Пронченко. — Ми незабаром виїздимо з Києва, і побудемо тут найбільше два-три тижні, аж доки все трохи впорядкується і почнуть ходити потяги.

Коли вони лишилися самі, Муся спитала:

— Куди це ми поїдемо? Я боюсь у такий час кудись рухатись!

— Я думаю поїхати додому, до моєї матері, — сказав Пронченко. — Вони ж тебе ще не знають. Треба вам познайомитись. Тим більше, що батько помер, і треба там дати якийсь лад між братами, а то вони зовсім за землю посварились...

— А я думаю, що після цього ми поїдемо до моєї мами, і я сидітиму там, аж доки вродиться дитинка... Так мені буде спокійніше і певніше. У мами там повне місто друзів. Буде все зроблене, як слід...

На цьому вони погодились — і Муся поглянула по цій кімнаті, такій своїй недавно, і знову вже чужій і непривітній, з якої її виганяли так само швидко, як швидко сюди впустили. Десь треба було вже кублитись, десь мусіла вже бути хата, гніздо, в якому вона могла ховати і плекати своїх дітей... І не було нічого кращого, нічого теплішого й вірнішого у ці часи постійних і невпинних змін, як мама, її хата, її любов і опіка...

Як нема України, подумала Муся, так будемо творити свою маленьку, у родині, серед дітей... в малому гурті... Всі великі справи починались з малих гуртів...

VIII.

МАНДРИ

Вони виїхали з Києва досить добре, з запізненням у які двадцять хвилин, але коли доїхали до Бахмача, їм раптом сказали, що далі потяги не ходять, бо далі вже починався „фронт”.

Всі пасажири висіли з потягу і збирались купками то тут, то там, добираючи способу дістатись кожний до кінцевого місця своєї подорожі.

— Павле Онуфрійовичу, а ви що тут робите? — почувся за ними чийсь веселий голос. — І вас з потягу викинули?

Муся побачила, як її чоловік цілується з якимсь досить огрядним і веселим блондином, якого представив їй:

— Це — пан Підпалій, мій товариш по школі, а тепер великий кооператор, що закручує отут мільйонами!..

— Ну, мільйонами не мільйонами, але на справи нарікати не можна... Коли б не війна та революція, ми б тут уже давно всіх селян кооперували. І так маємо тут сотні молотарок і косарок, і віялок... а деякі кооперативи уже й трактори придбали.

— А що це таке? — спитала Муся, а Підпалій тільки махнув рукою:

— Ну, як ви цього досі не знали, то тепер вже й не треба! Тепер трактори мабуть більше в полі стоятимуть, а по дорогах панцерники будуть їздити. Не знаю, який дурень вигадав оту війну — вся позитивна робота припиниться, господарство занепадає, люди гинуть і вся цивілізація лізе на сто років назад.

— Та ось вам цивілізація, — сказав Пронченко. — Мені треба до Пилипівки дістатись, а потяг отут став — і що тепер робити? Порадьте, як ви тут знаєте всі ходи й виходи.

— А дуже просто, я тепер в тому напрямі їхати буду, так я вас підвезу... А коней мені дадуть кооперативних, про це я вже не турбуюсь... Мене тут усі голови кооператив знають — вони нам це живо обкрутять.

І дійсно, за якусь годину вони вже сиділи на добре вмощеному, закритому великим рядном возі і їхали кудись серед веселого поля.

— Люблю я кіньми їздити, — сказав Підпалій. — Навіть і добре, що нас з потягу викинули. Де ви ще таку красу знайдете і таке повітря? А це ж — осінь. Ви б тут весною приїхали — не надивишся й не надишишся!

Та коли вони в'їхали у перше село, що трапилось дорогою, перед волосним правлінням їх перепинили три донські козаки, що стояли, ніби тільки розминаючи ноги, коло правління.

Вони підійшли до воза і безцеремонно почали оглядати всіх, хто там сидів:

— Оце, мабуть, німець, — ткнув один з них нагайкою в Підпалого, — а вона, мабуть, з греків або й з наших, ну а цей — жид! — так само ткнув він нагайкою на Пронченка і спокійно, майже весело, наказав:

— А ну злазь! У нас з тобою інша розмова буде.

— Та він — не жид, він тутешній, — вступився Підпалий, в той час як Муся з жахом спостерігала, як з сусідньої хати вийшло ще кілька дончаків, що з тим самим виглядом лінивої переваги і прихованої веселости підходили до них, ніби передбачали якусь розвагу.

— Я тутешній, — підхопив і Пронченко, — поспитайте тут селян, може хто з них мого батька знає. . .

— Та й мене тут майже всі знають, — вів своє Підпалий. — Я тут у кооперації працюю.

— Кооператори також усе сукини сини, — почувся десь з-заду голос, і козаки, хоч і неспішно, але розступилися. До воза вийшов молоденький офіцерик, що так само грайливо помахував нагайкою.

— Оце добре знати, — хитнув головою Підпалий. — Ваш головнокомандувач до кооперації звертається і підтримки просить у постачанні армії, а ми, оказується, сукини сини! . . . Та що ж це ми — собі на погибіль вам допомагати мусимо, чи що?. Коли нам навіть поїхати спокійно у своїх справах не дають! . . .

Офіцерик, видно, розгубився і втратив трохи свого апльомбу.

— А, ну, скажи „кукурудза” — наказав він Пронченкові, і Муся побачила, як по обличчю Пронченка розпливаються знизу густо-червоні плями гніву. В такі хвилини він ні про що не думав, і міг забути всяку обережність. Тому вона підхопила весело, щоб дати йому час опам'ятатись:

— А що там такого важкого — кукурудза! кукурудза! кукурудза! Та скажи вже йому ту кукурудзу, як йому так її притьмом треба, — підштовхнула вона чоловіка.

— Я скажу. Кукурудза, кукурудза, кукурудза, — зачитав так само швидко Пронченко, і звернувся до офіце-

ра. — А тепер ти скажи мені „паляниця”. Бо їсти їх ви любите, а от сказати так і не вмієте.

Офіцерик почервонів, дончаки весело вишкірили зуби, а серед гурту селян, що згурмились трохи оподалік, почувся одвертий сміх. Муся боялась, що від сорому й досади офіцер розлютиться, але він, видно, умів себе стримувати, бо тільки сказав крізь зуби:

— Ось поговори мені, так і нагайки скуштуєш. Паняй, чого став!

Возій швиденько й охоче вдарив по конях віжками і рушив уперед. Проїхавши трохи він повернувся до Пронченка і сказав:

— А це ви дуже на одчай пішли. . . З ними говорити треба обережно, бо бачите ж молоде й дурне і в нього від пагонів у голові крутиться — здається йому, що воно між нами найстарше і найрозумніше. . .

— Так, це ви ризикували, — докорив і Підпалий. — Ми тут коло них м'якенько ходимо, бо що ж ти зробиш, коли у них рушниця, а у нас — рахівниця? Бій був би нерівний. . .

Мусі хотілось спитати: „А де ж ви були, коли ішли бої, і чому у вас не рушниця в руках, в якась там рахівниця, на якій ви все вираховуєте, скільки кому українського хліба чи сала віддати? Але за цей час вона вже трохи навчилась великої життєвої мудрости, що значно краще промовчати, ніж казати одразу все, що думаєш. Ця мудрість суперечила всій її натурі, але вона бачила, що її треба засвоювати в цей небезпечний час, коли все крутилось навколо слів, і за них убивали швидче, ніж за діла.

— Вони тут уже не одного з воза стягли, — сказав возій. — Отак і стережуть, як у засідці. . .

— І що вони з ними роблять? — спитала Муся, і одразу відчула, що саме цього питання не можна було ставити.

Візник якось тільки плечима пересмикнув, і повернувся назад до коней, а Підпалий сказав знехотя:

— А хто їх питати буде, як вони тут собі і закон і право?! Що їм схочеться, те з жидами й роблять...

— Ви їм про закон і не кажіть, — обернувся знову дядько-візник. — Вони ні від чого так не лютіють, як їм про закон сказати... Просто піна коло рота йде, а вони все кричать: „Ми вам покажемо — закон! Ми вам такий закон всипемо, що ви три дні не сядете“!.. Їх про закон краще й не зачіпати.

Пізніше, Муся не раз згадувала це опрeдeлення, оце точне визначення чи не основної риси російського характеру: якоїсь органічної огиди й ненависти до закону. Коли у Короленка вона зустрічала цю думку, і вже тоді її вразило, чому це царські урядовці, люди, наставлені в Сибіру саме для підтримання закону і порядку, так лютіють, коли почують слово „закон“. Не міг цього зрозуміти Короленко — російський письменник з українською душею, не могла цього зрозуміти й Муся.

„Це, мабуть, основна різниця між нами й росіянами — часто думала вона. — „Оця різниця у ставленні до закону. Українець найбільше прагне, всією душею хоче, щоб „усе було по-закону“, усе мало б якийсь порядок і йшло б за установленим звичаєм... А росіянина одне слово „закон“ доводить до нестями, і він найбільше захоплюється і милується саме в тих, хто уміє той закон обійти, владу обдурити, всякий звичай нахабно і незмушено порушити“...

До Пилипівки вони доїхали вже надвечір, і викликали великий заколот і метушню у дворі. Якись дівчата кудись прошуміли городами, хтось бігав за качкою, а коло Мусі ходила висока, гарна жінка у очіпку, — Павлова мати, що все примовляла:

— Хоч би ж був листа написав... ми б приготувались... А то так наскочив, — у мене і хліба для вас нема... Була б хоч пиріжків напекла.

Незабаром у хаті було вже повно людей. Коли Муся пізніше познайомилась з ними, то виявилось, що то все була рідня. Але в перший вечір у неї було враження, що до хати заходить кожен, хто хоче, просто для того, щоб

подивитись, яку собі жінку Павло Пронченко привіз. Проте, в хаті відчувалось якесь незрозуміле напруження, а коли згодом з порога почувся злий і неприємно саркастичний голос:

— Ну, а де ж наші столичні гості? — всі напружились і замовкли.

До хати увійшов Петро, старший Павлів брат, про якого Павло розповідав Мусі, що він ніяк не хоче погодитись на поділ батькового майна.

— Здоров, Петре! — сказав Павло, встаючи від столу і підходячи до брата. Вони поцілувались тричі, але коли Петро сів до столу, він спитав тим самим неприємним насмішкуватим голосом:

— Отже, досить уже легкого хліба? Як припекло, так і знову назад, на батькову земельку?

— Про земельку потім говорити будемо, — ухилився Павло. — Ти — он сідай, та випий за свою нову невістку...

Петро ніби опам'ятався, що робить щось, що не годиться робити, і устряв у загальну незначну розмову, що складалась переважно з розпитувань про те, що робиться в Києві, що робить сам Павло, де він живе, скільки йому платять і „що ж буде тепер далі?“

Тільки, коли всі дальні родичі розійшлись і лишилася своя вузька родина, почали вони обговорювати найголовніше, що найбільше всіх мучило й цікавило.

— Він за мною з сокирою гнався, — скаржилась Павлові мати. — Каже, що я не хочу йому його частки видати і його жінку у хату не пускаю... А її не тому в хату не пускаю, що на неї серцем зло маю, а тому, що від неї тільки клопоти. Одколи Петро женився — усе свариться з нами й свариться! Це вона його підшептує! Ну, і знову ж, хата завжди меншому синові дістається, а він мене до смерти має годувати... Старшого сина завжди батько виділяє — ну і мій же старий Петрові усього виділив, як він женився... А ми ще йому й телицю даємо, і землі кусок за Грунівщиною, і плуга дали доброго... А йому навіть землі більше, коли він — хвершал? Він собі свій хліб завжди заробить... Знову ж ми за його науку пла-

тили, і за кімнату, і за книжки. . . А Філаретові нічого вже цього не було. . . Треба ж совість мати і звичай знати!

— Який же це закон, коли мені з батькової землі ви нічого не даєте, тільки оту Грунівщину, де кінь і ногу зломить, орючи, — гаряче обізвався Петро. — Я багато не вимагаю, але чого ж це мене гірше за Філарета ставити?

Так весь тиждень, що Муся з чоловіком гостювали у його селі, точились оці торги за спадщину.

В міжчасі, вони їздили на хутір до Павлового дядька, огрядного і бутного, нестарого же чоловіка, де Муся, на превеликий свій сором і всім на втіху напилася п'яна.

Сталось це через мед. Дядькова жінка, невисока і ще гарна цокотуха, внесла з погріба якусь пляшку і сказала:

— А оце покуштуйте ще нашого меду. Чоловік сам робить.

— Справді? — здивувалась Муся. — Я тільки в книжках про старі часи читала, що наші козаки, а ще раніш — князі, все якісь меди пили.

— А я — сам собі князь, — засміявся дядько. — У мене на пасіці сто двадцять вуликів стоїть, так що я можу собі меду наварити.

— Самі дуплянки? — спитав Павло.

— Та вже не чіпляйся, не чіпляйся, — засміявся дядько. — Вже ти мені стільки тими рамчатими вуликами голову протурчав, що я поїхав тай накупив їх. . . Тепер може з половину ще дуплянок лишилось, а то все — рамчаті.

Він почав розповідати, як він переводив бджіл „на нове мешкання” і як він сам привчався за ними в нових вуликах ходити, а Муся потихеньку пила мед. Він шумів, приємно щипав за язик, ніби шампанське, був солодкий і холодний, і було приємно пити його в цей ще гарячий вересневий день. Потім вони сіли до столу, і поміж стравами дядько все підливав Мусі до її шклянки, так що в неї ніколи не могла сказати, скільки вона тоді випила. Її ставало все приємніше на душі, і все ясніше бачила вона всі риси облич за столом, все дотепнішими здавались їй жарти, і все милішими — люди. А коли Павло нарешті підвівся і почав дякувати, Муся хотіла і собі встати, —

і тут виявилось, що саме встати вона й не може. Ноги набрали повної самостійності, ніякі накази з мозку на них не впливали. Вони звисали під столом, ніби якісь дві важкі колоди, і не хотіли піднести Мусі, так що вона після кількох невдалих спроб, схилилась на стіл і залилась сміхом:

— Щось мені зробилося — ноги не рухаються!.. Такого мені ще не бувало...

Всі також засміялись, добродушно і навіть радісно, що он, і ця міська панночка таки не могла проти їх меду вистояти і тепер сидить безпомічна і не може зрушити з місця.

— Оце тобі, дочко — справжній мед, — перейшов раптом на „ти” дядько. — Це тобі не в книжках, а у пляшках... Тепер будеш знати, який він... А принеси-но їй той дукач, що я тобі дав, — звернувся він до жінки, і та винесла з сусідньої кімнати золотий дукач, проколотий всередині.

— Оце тобі від дядька на спомин. Своім дочкам по дукачеві дав — ще, бач, і тобі лишилося!... Я не так, як твій батько покійний, — звернувся він до Павла. — Я на горілку гроші не трачу. Мені бджола всього нанесе...

Муся затиснула дукача в руці і благально глянула на Пронченка:

— Винеси мене, чи що...

— Та куди йому тебе винести, коли ти он яка велика, — весело обізвався дядько. — В нього й руки в городі мабуть усохли важке носити. Ось давай я тебе підсадю.

Він вмостив Мусю на возі, і вона, схилившись на плече чоловікові швидко спокійно заснула.

На другий день було Чесного Хреста, і Муся з молодими зовицями¹⁵ пішла до вечірні. Кожна з них несла пахучий букетик з повняків, чорнобривців і м'яти.

— Наш батюшка все на квітах хреста піднімають, — похвалилася менша сестра і була трохи розчарована, коли Муся сказала, що й у місті так само хрестом благословляють на квітах.

Стоячи в церкві на колінах, Муся почула, що її ніби хтось смикає з-заду за спідницю. Вона обережно скосила очі: чиясь заскорузла рука з поломаними чорними нігтями старанно мацала сукно на її спідниці. Муся так само обережно відвернулась і стала слухати молитви, але смикання не спинялось, і, мабуть, не одна рука із сусідніх лав молільниць тяглась через усіх інших, щоб помацати, яка м'ягка вовна на спідниці у жінки Павла Пронченка.

Незабаром після цього вони виїхали, завівши перед тим обох братів до сільської управи, щоб там списати остаточно, що Павло від своєї землі відмовляється і каже її рівно поділити між братами...

А повернувшись до Києва, вони побачили, що молодий господар продає майже всі меблі і навіть водить покупців оглядати самий дім.

— Він жінки й дітей сюди так і не привозив, — скаржилась Мар'яна Іванівна. — А просто з Одеси посадив їх на пароплав і відіслав у Туреччину... А тепер все продає і каже, що він тут мучитись не буде, а виїде закордон та й пересидить там, доки тут все заспокоїться... І продає, продає, все до дрібниці... Боюсь тільки, щоб він мене тут не кинув, бо де ж йому двох старих із собою брати.

А мати господаря виливала Мусі свої сумніви:

— Навіщо мені та Туреччина, ну подумайте самі?! Я тут усе життя прожила, тут чоловіка поховала, і навіть свій гробовець на Байковому цвинтарі маємо, а він мене у Туреччину кличе... Я йому кажу: „їдь сам з родиною, а мене лиши тут умирати. Вже мені й більшовики нічого не зроблять, бо скільки мені там жити лишилось? І потім — де ж ті більшовики, коли наші вже он під Орел підходять! Чого йому боятись? ... Тільки він змалку такий був боязький — ну, а тепер в нього жінка, діти — треба ще більше берегтись, — поспішила вона виправдати свого улюбленця.

Та видно вона добре молилась і багато свічок ставила, бо Бог оберіг її від блукань по чужих світах і принизливого емігрантського існування: на другий день по цій розмові вона вже не прокинулась своєчасно, а коли стри-

вожений син і Мар'яна Іванівна ввійшли в її кімнату — вона лежала спокійно, з заплющеними очима і мирним виразом обличчя — нежива. Так вона мала все зроблене за порядком і звичаєм — священика, і цілонічне читання Псалтирі, і занесення перед похороном у церкву, і похорон у родинним гробівці, поруч її чоловіка.

— Добре їй, — сказала Мар'яна Іванівна. — А як подумаю, що оце мені кудись у світі треба їхати, на мого зятя ласку — так і страшно стає. Коли б не дочка, так я б звідси й не рухалась. Нехай буде, що буде!

Але Мусі вже не було часу слухати її скарги і входити серцем у її переживання, бо вона сама готувалась ретельно до від'їзду до мами. Вони спакували все те, що Муся сподівалась знайти у мами і тому не потребувала вести з собою: ковдри, подушки, постельну білизну, кілька старих костюмів Пронченка, зайві черевики, навіть особисту білизну, а також силу різного роду дрібниць, які так легко набираються в господарстві, книжки, кухонне начиння, килими... Муся вперше зрушувала з насидженого місця, — і для неї ще було новим, як легко і швидко людина обростає речами, здебільшого непотрібними.

— Навіщо ми це купували? — дивувалась вона сама на себе, але старанно пакувала все і жартуючи все згадувала слова Гоголівського Осипа з Ревізора:

— Давай і мотузочку. В господарстві й мотузочка знадобиться!

— Ми поїдемо пароплавом до Катеринослава, — плянував Пронченко. — Так що це буде не подорож, а прогулянка, і ти менше стомишся. А вже в Катеринославі всядемо в потяг.

— А які ми документи візьмемо? — спитала Муся, яка за ці часи змін влади вже знала твердо, що людині перш за все треба мати відповідні документи.

— Та я вже й сам не знаю, що цим чортам краще показувати, — признався Пронченко. — Я думаю, що візьмемо якісь посвідки з кооперативних установ. З ними білі теж, здається, числяться... Пригадуєш, як Підпалого скрізь пропускали?.. Піди до Кооперативного Комітету,

поговори, може вони тобі дадуть посвідку, старого знайомства ради... А я візьму свою з Статистичного управління. Я думаю, цього нам при всякій зміні влади вистачить.

І так Муся весело побігла до Кооперативного Комітету і попросила собі посвідку про працю без визначення точного терміну, коли саме вона перестала працювати. Там працювали майже ті самі люди, крім трьох найвищих директорів, що виїхали з українським урядом, а тому Мусі легко видали посвідку, і вона подякувала їм, не передчуваючи, що трохи не накладе життям саме через цю посвідку.

Виїхали вони з пристані точно, веселого і теплого ранку, і Муся одразу нав'язала знайомство з молодого і дуже гарною панею, що також сіла на покладі неподалеку від неї. Незабаром до неї підійшов її чоловік — також ставний і гарний, з типовим козацьким обличчям, з трохи хижацьким носом і карими очима.

— Старицький, — відрекомендувався він Мусі весело. — Тільки прошу не змішувати з отією навіженою Старицькою — українкою, якоюсь там моєю далекою тіткою. Я її не знаю, і знати не хочу!

Це одразу дало Мусі до зрозуміння, якого типу розмову провадити з цим веселим і гарним чоловіком, до якого все підсидав якийсь і вже не молодий чоловік і потишеньку, майже пошепки, улесливо намовляв його до чогось.

— Це — Айзенберг, тутешній жид... — пояснила жінка Старицького Мусі. — Він тепер землю кинувся купувати, а мій чоловік каже, що раз жида землю купують, значить вона підніметься в ціні... От вони й торгуються...

— А ви як думаєте? — спитала обережно Муся. — Не жалко вам землю продавати?

— Так це такий маєток, де вони майже й не жили, — пояснила та. — Отже, нічого з ним і не зв'язане... А я маю свій, і в нього ще один є, отут недалеко за Кременчугом... Ми саме туди ідемо.

Але доїхати їм так і не довелось. . . Вже перед Кременчугом, люди, що всіли на пароплав, почали розповідати, що тут їхати дуже небезпечно, що на горах сидять повстанці і обстрілюють пароплави, і що передминулого рейду один пароплав зовсім спинили і пасажирів пограбували. А коли приїхали до Кременчуга, капітан пароплава оповістив, що далі пароплав не йде, бо якась банда засіла в горах і лісах, і нікому її вигнати. . . Старицький одразу похмурнів і пішов сам шукати Айзенберга, але Мусі було вже не до того, щоб стежити за його справами: перед Пронченком стало питання, як їм їхати далі.

Пронченко одразу ж пристав до якоїсь, спочатку невеличкої групи, що, як виявилось, везла свої родини у Ростов і Тагангор, а тому їхала в тому самому напрямі, що й Пронченки. Незабаром з них зібралась невеличка група „штовхачів”, які пішли до начальника станції просити товарний вагон, який міг би їхати до місця призначення, а інша частина цієї групи почала збирати поміж себе гроші „на мастило”.

Багато разів пізніше Муся була свідком і учасницею оцих збірок „на мастило” для поїздок по советській Росії, Україні, а пізніше й Польщі. Це була ніби найбільш помітна згадка від російського панування — оцей закон, що на залізниці, буквально „як не підмажеш, так і не поїдеш”. Але ніколи ще цей обряд не виконувався з таким знанням діла і навіть смаком, як серед тієї компанії, що купувала спільний вагон. Кожний, ніби навипередки, розповідав випадки, як залізничники різними штучками добивались „мастила” і не тільки не обурювались, а весело сміялись і, як видно, захоплювались умінням залізничників добитись своєї частки.

— Це ще нічого не значить, що начальник станції погодився, — сказав один, коли перша група повернулась переможно з вагоном. — А ще диспетчер, а тоді машиніст і кочегар, а тоді ще стрілочник. Усім треба дати, бо інакше не поїдемо.

Але коли вони вже всіли у товарний вагон і вместили свої речі, яких у всіх було багато, і коли вагон при-

чепився вже до потяга, знадвору донеслись якісь голосні суперечки і хтось почав голосно і ретельно обстукувати колеса їх вагону.

— Смазочник — закричав весело один з них. — Забули підмастити головного мастильника! От так промазали!

Зараз же зібрали гроші і двоє з них вискочили з вагону „мастити мастильника”. Повернулись вони веселі, стукання по колесах стихло — а за кілька хвилин потяг рушив, везучи за собою ці незнайомі перед тим, а тепер пов'язані спільною долею родини.

Потяг ішов не поспішаючи, вони часто спинялись на станціях і навіть полустанках, і до вагону все частіше почали зазирати, здебільшого п'яні, солдати білої армії, питаючи кожний раз те саме:

— А жиди тут є? Нехай виходять...

У вагоні їхало дві родини жидів — одна якогось молодого лікаря у військовій формі Білої Армії, а друга — якогось промисловця, який охоче давав на всі „мастила” і запобігливо сміявся на всі жарти своїх товаришів по дорозі. Але, як солдати зазирали у вагон і питали жидів, так між усіма в вагоні й обома жидівськими родинами ніби припинялось усяке знайомство. Всі од них одвертались, починали уважно робити якусь свою справу, жінки кидались до дітей, якими перед тим не цікавились, і Муся завжди думала: „Таки Толстой мав рацію! Є в росіян оця звичка одвертатись від кожного, знайомство з ким може створити якісь неприємності... Каратаев, вічний Каратаев”...

Так витворилась якась ненормальна ситуація, що вони з Пронченком, люди, які найменше могли сподіватись мати вплив на солдатів Білої Армії і які самі не ризикнули б показати цим солдатам свої українські посвідки, — що саме на них спадав обов'язок запевняти солдатів:

— Нету здесь никаких жидов! Разве не видите — все русские люди!

— А ото — хто? — спитав одного разу такий солдат, зазираючи вглиб вагону, де сиділи обидві жидівські родини. — Та то ж жидівка! Одразу видно, що жидівка!

— І що вам сниться — жидівка! — обурено гукнула Муся. — Вона — гречанка! Моя двоюрідна сестра, гречанка з-під Бердянського!

— А гречаночка! — розплився усмішкою солдат. — Ну, ежели гречаночка, так пушай едет! Пушай! Не буду задерживать!.. — і він, похитуючись, пішов од вагону, який незабаром рушив далі.

Найцікавіше було те, що коли ці епізоди кінчались, і солдатів щастило відігнати, ніхто про них не згадував, не говорив, навіть не натякав. Всі так само, тільки вільніше і легше робили свої справи і ні разу ніхто не висловив свого ставлення до цього безупинного шукання жидів.

— Куди ви з ними їдете? — не витерпіла раз Муся і пошепки звернулася до жінки молодого лікаря. — Ми ось на Ясиноватій висядемо — як ви далі поїдете без нас?

— А куди нам діватись? — спитала гірко молода жінка. — Мого батька більшовики за закладника в Могилеві взяли і розстріляли. . . Я тепер ні про що не думаю, а тільки про те, як нам з цієї божевільної Росії виїхати. . . А там я їх знати не схочу і бачити не буду!

ІХ.

НА ЯСИНОВАТІЙ

Пронченки доїхали спільним вагоном до станції Ясиноватої, де їм треба було пересідати на потяг до Маріюполя. Вони винесли свої речі у забиту людьми станцію і сіли чекати, коли це поміж людьми пішов якийсь зляканий рух, і дехто почав потихеньку, пригнувшись, виходити з станції у майже темну ніч на дворі. Муся була така сонна, що помітила цей рух вже тоді, коли неподалеку від них на лаві почалось якесь поспішне перешіптування, і хтось посунув під лаву і приховався там, торкаючи у русі Мусіни ноги.

— Мабуть без білета, чи що, — подумала спросоння Муся а за хвилину коло неї почувся владний, гострий наказ:

— Пред'явите документи!

Муся, так само ще неясно усвідомлюючи, що робиться, полізла до торбинки і простягла свою посвідку, думаючи тільки про те, щоб швидше знову заснути, коли несподівано почула таке саме владне й гостре:

— Ідите с нами!

Вона одразу стрепенулась, бо революція навчила вже всіх, що коли якась влада кличе іти з собою, — то добра не чекати!

— В чім річ? — спитала вона. — Куди йти й чого? Я ж показала вам мою посвідку.

Говорила вона російською мовою, намагаючись приховати неспокій і тривогу, які охопили її.

— Разговаривать будем в комендантуре, — сказав невисокий тонкий офіцерик, що, як незабаром з'ясувалось, саме й був комендантом Ясиноватої.

Пронченки забрали свої речі і пішли за ним, відчуючи на собі цікаві і вже відчужені погляди сусідів по лавці. У комендантурі за столом сидів якийсь стомлений, старший вже віком офіцер, який проте підвівся з місця і віддав своє місце молоденькому комендантові. Той розлігся вигідно в кріслі, видимо, тішачись своєю владою і тим, що від нього залежить свобода, а може й життя інших, — і почав допит:

— Звідки ви їдете?

— З Києва.

— Чим ви займаєтесь?

— Друкарка.

— Де ви працювали?

— В кооперативному Комітеті. Це ж і на посвідці написано.

— А чому це у вас посвідка українською мовою писана, коли в Києві тепер Біла Армія?

— Так ніхто ж іще української мови не забороняв...
— одбилась Муся, почувавши, як їй гнів підступає під

серце. Але Пронченко обережно штовхнув її кінцем черевика, даючи знати, що треба стримувати себе.

— Мушу обшукати ваші речі, — сказав комендант, і звелів їм розкрити свої валізки. Там були тільки звичайні, необхідні речі, але в свою валізку Муся мала необережність всунути томик творів Коцюбинського, думаючи, що буде читати його, сидячи на покладі пароплава.

— Ага! — втішився комендант. — Так ви не тільки в українців служите, ви ще й українські книжки читаете. Я муситиму вас затримати... Ви, очевидно, більшовицькі шпигуни.

— Ми?! — аж скрикнула Муся, яка чекала якого завгодно обвинувачення, але не такої очевидної дурниці. Звідки ж це видно? Коцюбинський писав ще за царя, давно помер... і книжки його були перекладені російською мовою...

— Я не знаю, що він там писав, але знаю, що Коцюбинський — це найстарший з більшовиків... — переможно сказав комендант. — Порядні люди його книжок читати не стануть... Та ще возити з собою!... Це тільки для пропаганди може хтось на таке наважитись!.. Видно, ви дуже віддані справам більшовиків!

Муся побачила, як побілів Пронченко, і відчула, що з цим дурнем — комендантом дуже легко й просто можна піти на той світ, бо власне він мав в цю хвилину рушницю до свого розпорядження. Вона зібрала свої думки, і сказала:

— Я — донька учительки з Маріюполя. Ви можете задзвонити зараз туди: до військового начальника. Він мене знає, бо я з його донькою дружила... Спитайте про Мусю Кульженку, доньку учительки Олени Юр'євни. Він вам за мене поручиться, що я не більшовичка.

Вона не дуже була певна, що військовий начальник дійсно схоче поручитись за неї в цей тривожний час, але в усякому разі бодай дасть знати мамі — і може та зуміє щось зробити.

— А який чин військового начальника? — спитав комендант.

Муся напружила пам'ять. Вона ніколи не цікавилась цим начальником, і ще менше — його чином, але пам'ятала добре, як часом деньщик рапортував йому: „Ваше високоблагородіє” — отже це мусів бути щось вище за поручника. . .

— Капітан, — сказала вона навмання.

— Ага, не знаєте! — так само переможно заявив комендант. — Може він колись і був капітан, а тепер він підполковник.

— Так я ж довго не була вдома. Могли його за цей час підвищити, а я не почула про це.

— Про такі речі, люди завжди чують, — самовдоволено сказав комендант, і гукнув на вояка, що стояв у дверях:

— Одведи їх у пакгауз.

— Та що ж це робиться, — вже зовсім розсердилась Муся. Розсердилась, бо до серця підступав справжній страх, який викликав досаду і майже ненависть до цього зухвалого, самовпевненого фертика, який той страх наганяв. — Що це таке?! Де ми? Звичайних пасажирів хапають і затримують тільки через те, що в них посвідка від української кооперативної установи?! А хліб ви від кого берете?! — накинулась вона до коменданта, згадавши Підпалого. — Від кооперації! Тоді вона вам добра! Тоді її службовців у пакгауз посилати не треба?! Добре, підждіть, приїдуть по мене сюди з Маріюполя — будете ви відповідати! Не думайте, що вам це так пройде! Якщо вам здається, що ви отак-собі з якоюсь сільською дівчиною діло маєте, то ви помиляєтесь! Та я працювала перекладачкою у Генеральному суді. Мене не те, що військовий начальник, мене генерали з того суду слухались, і до мене по пораду ходили! А ви тепер, якийсь там поручник, смієте мене у пакгауз! Добре, добре, посылайте, вам це так не мине!

— А як прізвище генерала з Генерального суду? — спитав комендант.

Муся назвала прізвище, і комендант раптом просяяв:

— Цілком вірно! Я його знаю. Він уже давно від українців одійшов, і тепер у нашій частині за військового суддю...

— От і добре! Буде кому вас судити! — сухо одрізала Муся. — А він не з дуже м'якеньких!

— Як ви думаєте? — спитав раптом комендант старшого офіцера, який, скривившись стояв збоку і слухав всю цю розмову. — Можна їм повірити?

— Та чому ж ні? — знизав той плечима, і Муся побачила в його очах не то що огиду, а одверту ненависть до коменданта. — Вони сказали, хто вони, подали кілька солідних імен. Якщо ви ще маєте сумнів — можна й справді подзвонити в Маріюпіль. Правда, тепер ніч, і ніхто нас за наші дзвоники не подякує — але як треба — так інтереси служби перш за все! — Він говорив спокійно, з таким їдким сарказмом, що Муся чекала, що комендант зараз вибухне і між ними почнеться сварка. Але комендант, як видно, не навчився ще розуміти тону і виразів голосу, бо тільки одмахнувся рукою:

— Е, чого там дзвонити. Я маю право тут все сам вирішувати. Ви ж бачили мої уповноваження... Пусти їх, — махнув він рукою на солдата. — Нехай собі йдуть...

Муся і Пронченко, намагаючись не показати, як їм хочеться швидче вибратись з комендантури, забрали свої речі і понесли їх знову до станції, звідки люди вже валили до потягу, який ось-ось мав надійти.

— Це вже двічі тебе цей генерал виручив, — сказав Пронченко Мусі, коли вони вже були в вагоні. — Дивись, третій раз вже долі не випитуй... Але який же його біс думав, щоб хтось хотів за кооперативну посвідку людей арештовувати?!

Приїзд в Маріюпіль був зразу трохи затьмарений епізодом на Ясиноватій, але мама потішила Мусю:

— Вони й тут такі! Зовсім од патріотичної деклямації очманіли і на все дивляться з підозрою та страхом. А тому і кидаються на всіх, як оси... Але може я до них і не об'єктивна, бо не можу простити їм, що вони Федю забрали. Мобілізували всіх у вісімнадцять років — і вже

й вислали його кудись на північ. . . Останнє писав, що вони наближаються до Брянська.

Вістка, що її брат опинився серед Білої Армії вразила Мусю, як остання несправедливість, як найгірша іронія, як найбільший доказ того ненормального становища, в якому опинилась Україна. Один офіцер Білої Армії хоче послати її в пакгауз, звідки люди живими не виходять, а другий так само безцеремонно і без всяких прав чи підстав хапає Федю і жене його обороняти ту саму Білу Армію, отсе „Белое Движение” росіян, символ віри яких починався з цілковитого заперечення України. . . І багато українців, що родились і вирости в ній, що не знають ніякої іншої країни, всіма силами проте настроєні проти цієї України і готові підтримати рух, який нищить її, а з нею нищить і надії на можливість якогось державного укладу, в якому могли б існувати вони самі і їх діти. . . Чому їх господар у Києві тікав з України і так легко і затято рвав усі нитки, які в'язали його з нею? Чому він вислав свої гроші в Туреччину, також, мабуть, зруйновану війною, а не хотів докласти сил, щоб врятувати Україну, де він назбирав собі оті маєтки, де родились і діяли його предки, де могли б жити і творити вільно і без страху його діти? Звідки в нього оця звіряча ворожість до України? Чи тому, що він відчуває свою провину перед нею та її народом, своїм народом? Чи тому, що він одвик шанувати й цінити своє власне, а звик тільки прислужуватись і підхліблюватись до чужого? Чи це знову діє ота сила відштовхування, яка панує над українцями і відбирає їм волю і місце на землі, яке їм давно вже належиться? . .

Та за кілька днів перебування вдома Муся вже втягнулась у родинні інтереси, з радістю і полегшою увійшла у загальний, знайомий і рідний уклад життя, з неодмінними книжками і розмовами про них, з жартами і невпинним підсміюванням одного над одним, з легкою відчуженістю від усіх інших, навіть од родини дяді Саші, бо їм цілком вистарчало самих себе.

Тільки присутність тут же, на другому кінці двора родини сторожа Степана якомсь псувала цей внутрішньо-

замкнутий настрій, бо через ту родину, як через пробоїну, уперто зазірало реальне життя.

Власне, Степан був як Степан — в суботи пив, у неділі ходив до церкви, роботи ніколи як слід не виконував — і за нього робила його жінка Катерина.

Зате їх донька Саша, білява повногруда жінка, з нахабними злегка вираченими очима, тепер явилась у новому світлі. Вона одверто приймала у себе майже щодночі полковника Білої Армії, і таким чином з одного боку впала ніби нижче на кілька приступок соціальної драбини, але одночасно також і піднеслась на кілька приступок вгору і дістала вплив не тільки над своїми батьками, якими тепер дуже командувала, але і над родиною Кульженків. Муся намагалась триматись від неї на певній віддалі, і тільки перший раз трохи спинилась поговорити з нею і розповісти про всякі ознаки вагітності, які завжди цікаві для всіх жінок. Після цього вона дбала за те, щоб виходити тоді коли у Толкачових нікого не було у дворі, хіба малий Андрійко. А найбільше сиділа в хаті, насолоджуючись почуванням родини та її тепла.

Одне смутило Мусю: Володя, що оце кінчав гімназію, вже не так багато сидів удома, вибираючись вечорами до якоїсь Каті. Мама знала про цю Катю, бачила її і була від неї в захопленні:

— Така чудова, спокійна дівчина. Блондиночка, дуже мила і проста. . . Я так рада, що Володя вибрав собі саме її. А ти ж знаєш, що він міг вибрати майже кожному, яку схотів би.

Дійсно, Володя несподівано виріс, вирівнявся і зробився красунем. Величезні чорні очі, ніжно обмальовані, ніби дівочі, уста, над якими вже сіялись чорні вусики, рівний, з невеличкою горбинкою ніс — все це було б гарне само по собі. Але у Володі воно огрівалось добрим, ласкавим поглядом і веселою усмішкою, яка, здавалось, ніколи не сходила з його уст.

Пізніше, за все своє життя, Муся ніколи не зустріла більше людини, що так легко сміялась би і так весело і добродушно знаходила смішне у всіх випадках життя,

як це умів Володя. І тепер, хоч він і мало мав часу, бо готувався до іспитів зрілості, вони все-таки знаходили можливість годинами сидіти вдвох, згадуючи дитинство, вигадуючи небилиці один про одного і сміючись весело і безжурно. Пронченко якось не умів увійти в ці розмови, може, тому, що був майже цілковито позбавлений почуття гумору. Він міг бути веселим, але такі настрої находили на нього тепер рідше й рідше, і він волів сидіти зі старим Кульженком і розмовляти з ним про політику, останні події чи долю України.

— Запізно взялися говорити про Україну, — хитав головою Микола Йонович. — Пам'ятаєте, як в Писанні сказано: „Напочатку було слово”. . . Це — велика істина і для практичного життя: треба говорити і кричати про себе. Я підмічав у житті не раз, що люди не вміють спостерігати і оцінювати інших людей, і здебільшого вірять у той образ, який людина сама собі створила, знають її такою, якою вона себе малює словами, отже вірять не у факти, що в них перед очима, а у слова, які ця людина вибрала для малювання себе. Те саме й з народами. . . Візьміть Росію! Нехай вона і відстала, і потопає в неуцтві, нехай вона продажна і нечесна до глибини мозків, нехай вона — алкоголічна і розпутна — це не має ніякого значення. Ви знайдете у російських письменників силу описів цих рис російської людини, і не то, що там у Достоєвського чи Гоголя, чи Салтикова-Щедріна. . . ні, ви знайдете ці риси у героїв Горького і Короленка, Андреева і Серафимовича. . . Але офіційна, вітринна, так би мовити, версія, ширена великими грішми з великою упертістю царським урядом, перемогла навіть і російських письменників. . . І так створилась легенда великої Росії, талановитої, кращої якимись особливими, невидимими і невідчутними рисами за всі інші народи. . . І ця фіктивна Росія, а не фактична, реальна, панує в умах росіян і навіть закордоном. . . Бо „напочатку було слово”.

— Це нагадає мені вірш одного з найбільш запеклих слов'янофілів і обожнювачів усього російського — Хомякова, — сказав Пронченко. — Я його чув і запам'ятав:

В судах черна неправдой черной
И игом рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной
И лени мертвой й позорной,
И всякой мерзости полна.

От бачите, — підхопив Кульженко. — А хто цей вірш знає чи пам'ятає? Ніхто! Всі знають натомість:

От Єфрата до Дуная
До большой реки,
Колихаясь и сверкая
Двигутся полки!..

— Отже, ви думаете, що мусимо кричати про себе? — повторив роздумливо Пронченко. — Може це й вірно. Недаром же Стара Громада висилала Драгоманова закордон ширити правду про Україну. . .

— Мало Драгоманова. . . Він там тільки один невеличкий сектор зачепив. . . Треба було їм усім туди їхати — треба було писати не до російських журналів, де все це губилось, а до закордонних наукових чи історичних. . . Тоді може, з цього був би розголос. . .

Але Муся уникала цих розмов. Чим далі посувалась її вагітність, тим більше вона хотіла одсунутись кудись у куток і не думати про громадянську війну, напади махновців чи налеті різних отаманів, що їх багато перейшло через Маріюпіль за час після відходу австрійських частин.

— Подумай, хто оказується, найбільші махновці — наші петровчани, — говорила мама, похитуючи головою. — Хто б міг подумати? Налетіли в школу, п'яні, але веселі, притаскали мені два зарізані барани, муки, хотіли ще пляшок з вином лишити, але я сказала, щоб вони мені нічого награвованого не сміли наносити, так вони їх забрали. . .

— А як вони себе з населенням поводили? — спитала Муся.

— Зразу нічого, наскочили, постріляли, більшовиків вигнали, — а тоді вже й не знали, що робити. . . Дехто додому повернувся, дехто почав крамниці грабувати та пити. . . Ну, а як люди п'яні — добра не жди. . . Гвалтува-

ли... і били... деякі доми порозбивали... Знаєш, дім колишнього земського начальника? Зовсім його понищили — мабуть із пімсти за минулі його діла!..

В місті ще багато говорили про махновців. І найбільшою трагедією, на якій зосередилась увага міста, була трагедія тієї самої Каті Петренко... Тоді вона рвалась виїхати з австрійцями, але мати й батько не пустили її, а що граф не пропонував і навіть на словах не обіцяв одружитись з нею, то все місто підтримало батьків. Але тепер махновці згвалтували її і настрої міста одразу змінились.

— Хіба тепер такі часи, щоб ото старих поглядів триматись? — одверто говорила та сама Віра Хаджинова. — От, берегли, берегли її невинність, без сестри нікуди з графом не випускали... а тепер якийсь там брудний махновець згвалтував! І що? Де був батько чи мати? Чом не оступились за неї?.. Бачиш, як їм самим страшно стало, так тоді Катіна невинність не таке вже й велике діло... А як про її щастя, може, ішло — так вони тоді невинність оберігали!..

Сама Катя Петренко майже не виходила з дому, і коли Муся якось зустріла її коло хати, вона швиденько сховалась, і у Мусі лишилось тільки враження чогось блідого, майже воскового, невимовного гарного і ніби святого.

Муся пішла з чоловіком одвідати і стару свою приятельку, Любу Рафалович, що тепер уже мала четверо дітей. Вона не одразу одчинила їм двері, а поцілувавши Мусю, сказала, похитуючи головою.

— Оце тільки така дурна, як ти, у цей час до мене могла прийти.

— Чим же я така дурна? — спитала весело Муся. — Вже як була дурна, що з тобою подружилась, так тепер пізно каятись.

— А ти хіба не знаєш? — спитала Люба. — Та ж мій Мишка втік.

— Втік? З ким?

— З більшовиками мусів тікати, дурний, — так само хитала головою Люба. — Зробився у них редактором га-

зети... Головним чином боявся, що вони друкарню розбазарять, так і запропонував, що буде їм газету видавати, а вони нехай друкарню йому лишать. Ну, у них інтелігенції нема, так вони його технічним редактором і призначили, а для політики свого поставили... А тут білі надійшли — і довелось Мишці тікати...

— Та як це ти живеш? — засмутилась Муся. — Це ж тобі чотири роти годувати.

— Та батько допомагає, — сказала Люба. — Він постарому рабином... Хоч білі наших і душать, але релігії не чіпають, так що рабинам іще нічого... можна жити... А мій батько тепер так змінився — він уже ні про що не дбає, а тільки про внуків. Ніколи не думала, що можна так унуків любити... Навіть я за своїх так не дбаю, як він... То так і живу...

Коли Муся спробувала розшукати інших своїх подружок, то виявилось, що вони майже всі, ніби в пропасниці, з якимсь гарячковим поспіхом виходили заміж і закохувались у офіцерів частини, що стояла в Маріюполі... Ні раніш, ні пізніш Муся не відчувала, щоб просто в повітрі носився оцей нестямний дух парування, кохання, одружування і з вибором і наосліп; і за тих, кого вже знали з дитинства, і за тих, кого оце зустріли місяць-два тому назад. Ніби кожна з дівчат повна була однією думкою: — Тепер або ніколи!

Ніби вони шукали не тільки подружжя, не тільки родини, але когось, хто міг би вирвати їх з їх звичного кола, що стало раптом таким непевним.

В ту зиму Мусі довелось і самій пережити, вірніше, бути здаля присутньою при наскоку якоїсь банди. Фактично, ніхто не був певен: чи то були якісь заблукані махновці, яких білі притиснули до моря так, що вони мусіли прориватись через місто, чи то були якісь невідомі, легендарні „зелені частини”, що ніби наскакували на ті міста, де білогвардійці дозволяли собі надто багато насильства і терору — і чи то карали, чи то намагались остерегти, що їх чекає кара.

В усякому разі, якось серед ночі Муся прокинулась від траатання кулемету, звуку, який вона почала вже

потроху забувати... З вулиці донеслось якесь одчайдуш-не торохкотіння коліс, рушничні й револьверові постріли: крики, і знову кулемет... Стрілянина ішла голосна і безладна може яких три години, а потім усе стихло.

Але стрілянина була ще в самому розпалі, коли у вікна кімнати, де спали Пронченки, хтось обережно постукав.

— Не виглядай, — сказав Пронченко. — Може це тільки засідка, щоб нас до вікна виманити, а тоді стріляти. Лежи тихо.

Але стукіт не припинявся, і Муся почула, як в сусідній кімнаті мама встала з ліжка і підійшла до вікна. Тоді й вона не витримала і виглянула за завісу вікна. Виглянула і закрила собі рот рукою, не знаючи, чи кричати, чи сміятись: перед вікном, у самій білизні і накинутій офіцерській шинелі, стояв „Сашин полковник”, начальник залогі білих, що стояла в місті. Він був уже старий чоловік, але щовечора акуратно приїздив своїм фаетоном і з солдатом-кучером на козлах до Саші, відсилав фаетон і лишався в неї наніч. Часом, коли йому треба було повертатись додому, фаетон чекав перед воротами школи.

— Чистий срам, — сердилась мама. — Не може він її до себе кликати, а тільки мусить сюди їхати, та ще й фаетоном.

Очевидно, в цю ніч полковник так не сподівався ніякого нападу, що лишився у Саші і не поїхав додому — і от тепер стояв блідий і піводягнутий під їх вікнами, очевидно, благаючи і чекаючи помочі.

Муся швиденько спустила завіски і пішла до мами, яка пошепки сперечалась з чоловіком:

— Та кат його бери, — говорив старий Кульженко. — Нехай його ті бандити кокнуть. Це ж таке розпутне стерво — чого тобі за нього ризикувати... Як його у нас знайдуть, так і нас усіх постріляють... З цими вже зовсім говорити не можна і ніяких доводів для них нема. Шльопнуть і — готово...

— Але, як його тут біля нас розстріляють, так нас білі так само не помилують, — переконувала його Олена

Юр'ївна. — До того ж, хоч який він огидний — але ж це людина. Не можна ж його отак під кулі виганяти. . .

Вона відчинила вікно і впустила туди полковника, який довго вовтузився і сопів, доки вліз таки через досить високе вікно. Старий Кульженко лежав на ліжку і неприязно дивився на нього.

— Як бачу, полковнику, Білу Армію, очевидно, розбито, — сказав він нібито співчутливо. — Як уже вам треба ховатись, так значить уже нікого з війська тут у місті нема?

— Н-не знаю, — прошепотів полковник. — Не маю відомостей. . .

— Ну, як уже вам у штаб відомості не надходять, значить справи зовсім погані.

— Я од штабу був. . . так сказати б. . . до певної міри. . . відрізаний, — виправдувався полковник, який очевидно не знав, хто й чого стріляє в місті, як не знали того й Кульженки.

— Ходімо, полковнику, я вас у дровітні сховаю, — сказала Олена Юр'ївна, боячись, що Кульженко наговорить чогось полковникові. — Там вам буде безпечно.

— А чому б вам не спробувати у сторожихи сховатись? — невблаганно різав Кульженко. — Там вас менше будуть шукати, бо нікому і в голову не спаде, щоб ви до сторожа забігли. . .

Але Олена Юр'ївна вже вивела полковника із їх спальні і тим звільнила його від відповіді на те, чому це він од Саші перебіг до них, коли стало небезпечно.

На ранок, стривожені мешканці міста, обережно ви-зирнувши за ворота, побачили, що по вулицях їздять якісь невідомі частини, здебільшого у різноманітної фарби і покрою військових убраннях; дехто у яскравих, пошитих з килимів коротких куртках, — і всі оперізані кулеметними стрічками.

Вони не забрали навіть собі нічийого дому під головний штаб, а вже десь з полудня, коли над річкою почулось гуркання гармат, якимсь непомітно і не поспішаючи виїхали з міста, лишивши кілька пограбованих крам-

ниць. Найбільш потерпіли хлібні амбари на вигоні за містом, звідки вершники набрали собі зерна і коням фуражу, а заплатили якимись записками, де не можна було розібрати підпису, але стояла печатка з виразним написом:

— Да здравствует анархия — мать порядка!

Загін Білої Армії, що чомусь відступив з міста з приходом цієї банди, повернувся знову до нього, і все пішло ніби-то старим порядком, тільки ще з меншою долею певности, і ще з більшою поспішністю у любовних справах молодих жінок і дівчат... Потім по місту перелетіла тривожна чутка:

— Білі відступили від Орла...

А за нею і друга:

— Білі вже віддали Брянськ.

Коли в місті цілком установився порядок, полковник прислав до школи дві підводи з накиданим барахлом. Одна з них спинилась на звичному вже для всіх місці — перед сторожкою, де жила Саша з батьками, але друга поїхала вглиб двора і спинилась перед дверима мешкання Кульженків.

— Це вам полковник прислали, може вам для школи щось знадобиться, — сказав солдат, що правив кінями, і, не питаючи нікого, почав викидати перед дверима різні речі. Там був і мішок з цукром, і зчеплені ремнем військові уніформи, і кілька пар старих чобіт, і ціле велике пуделко вакси для цих чобіт, і мука, і якісь круглі баньки невідомо з чим...

— Подождіть! Що це ви робите? — спитала його мама. — Хіба це нам? Це ж мабуть у сторожку — туди, коло воріт.

— Туди інша підвода пішла, — сказав солдат спокійно, так, ніби розвозити майно армії по приватних домах було звичайною річчю, і всі повинні спокійно брати все, що їм привозять.

— Та ми його не хочемо, цього барахла, — розсердився Кульженко. — На біса воно нам! Забирайте його назад!

— А це вже ваша справа, — так само байдуже сказав солдат, — не хочете, так викиньте, а я своє зробив.

Він докинув ще кілька дрібних речей на чималу купу, що створилась перед дверима, і завернув коней.

— Ось як вони тепер платять за „спасеніє героєв”, — гірко сказав Кульженко. — Що там якісь ордени чи бодай чемна записка з подякою! Ні! Це кацапське мурло просто гатить тобі крадені солдатські речі і вважає, що мусиш бути вдячний!

— А я б усе це забрав і сховав би десь, — втрутився Пронченко. — Однаково, це старе стерво його розбазарить, а у вас буде на всякий випадок обмінний фонд. — Тепер за гроші не дуже — то селяни щось продають... Найбільше знову все на обмін добувається...

— Та й правда, — раптом вирішила Олена Юр'ївна. — Може Федя повернеться, будуть йому хоч штани на зміну... А може й чоботи якісь підійдуть... Ховаймо все туди ж у дровітню. Тепер просто гупо бути чесним.

Після цього випадку по місті все частіше й наполегливіше почали ширитись чутки, що білі відступають все далі й далі на південь.

— Київ уже знову взяли більшовики, — прошепотіла Мусі Люба, що забігла до неї на хвилинку. — Знаю напевно, бо маю звідти листа від Миші.

— Та як? Хіба звідти пошта сюди ходить? — не повірила Муся.

— Пошта не ходить, але люди таки якось там переїздять і переходять... Знаєш для торгівлі спину нема і кордонів не існує... Так один такий мені й привіз листа.

Отже, в Києві були знову більшовики, а про українську армію, яка билась десь на західному секторі України доходило все менше й менше чуток.

X.

ВОЛОДЯ СКІНЧИВ ГІМНАЗІЮ

Нарешті настав день, коли Олена Юр'ївна випроводила Володю на останній іспит. Вийшовши з ним за ворота, вона довго дивилась на високу постать його, яка втрача-

ла трохи від звички ходити, спустивши голову, ніби уважно роздивляючись щось під ногами. Микола Йонович часом погукував на Володю, щоб той вирівнювався, але Олена Юр'ївна мовчала, бо ця хода й постава нагадувала їй покійного батька. І в характері Володі, в його безкорисливій доброті, вона угадувала також успадковані від старого Татарова риси — і може за це любила Володю більше за інших дітей. Вірніше, не те, щоб любила найбільше, але з ним їй було найприємніше лишитись удвох і найспокійніше і радісніше було думати саме про нього, бо двоє старших — Федя і Муся, неспокійні і невгамовані, завдавали занадто багато страху і болю її серцю.

Володя пам'ятав, як він ішов на іспит, пам'ятав і те, що його питали там. Але в нього не лишилось в пам'яті, як він вийшов звідти і як повернув на свою вулицю. Він ніби йшов не по вулиці, а десь понад нею у височині, у хвилях радості, у небувалому ще до того почутті свободи і задоволення собою.

Він працював і зробив усе, чого від нього чекали! Перший поріг у самостійне життя переступлено, і далі вже йде не підготовка, а саме життя.

— Володько, а куди це ти так біжиш? — почув він знайомий голос і непомітно для інших спустився на землю, у своє місто, на Садову вулицю. Проти нього стояв „Узе”, кравець, що з дитинства шив усім хлопцям гімназійні форми, шинелі, перевертав старі, ставив майстерні латки на колінах і з-заду на сидінні, і тим допомагав мамі провести їх через гімназію пристійно і чисто одягнутими. Узе давно вже перестав бути сторонньою людиною, кравцем, якому платять і про якого забувають. Він добре знав усі обставини життя Олени Юр'ївни, співчував їй, цмокав язиком і мружив очі над тим, як нещадно Федя дере свою одіж, і, як свій, придумував способи, як вийти з однієї скрути чи як зарадити іншій.

Фактично прізвище його було Якубсон, але вже першого ж року хлопці почали звати його „Узе”, бо він мав звичку говорити:

— Узе ти, Володько, не зурися. Раз я подержу це у руках, так узе буде добре.

Незабаром усі звали його „Узе”, і він це знав і не ображався, бо сприймав це, як ознаку і визнання його уміння. Він знав хлопців змалку, називав їх „Федько” і „Володько” і казав їм „ти”, як робили тільки рідні — і так вони його й сприймали, як свого.

Володя мимоволі розсміявся. Від його мрій і якихось невиразних, барвистих картин майбутнього життя перейти на Садову вулицю і опинитися віч-на-віч з Узе було і смішно, і безглуздо.

Але Узе думав інакше. Він стояв на землі. Він ішов по вулиці, він знав, як та вулиця називається і де кінчається. Все було ясно і хоч, правда, трохи безглуздо, але тієї безглуздості людина не в силі виправити і мусить з нею миритись. Проти нього стоїть Володька Кульженко, який сьогодні здавав, як і всі хлопці восьмої класи, іспит на атестат зрілості — і Узе знав, що для кожної родини це завжди велика подія. А для учительки Олени Юр'ївни, що всі сили вкладала в те, щоб вивчити дітей, випуск Володі був єдиною радістю й утіхою у ці часи, далеко більш безглузді, ніж звичайна безглуздість мирного часу. Особливо тепер, коли старшого сина Федю, вже забрала Біла Армія і потягла за собою на північ.

— Узе! — закричав Володя, тиснучи йому руку. — Кінчив! Останній іспит здав! Тепер гуляй!

— Поздоровляю із закінченням, — урочисто вимовив Якубсон формулу, яку він протягом останніх сорока років вимовляв кожного літа до всіх своїх клієнтів. — Поздоровляю... І як тобі тепер треба буде штацький костюм, то ти прийди до мене. Там у мами є батьків костюм, так я узе тобі з нього таке зроблю, що всі дівчата ахнуть! Ти ж знаєш, — хитро підморгнув він оком, — раз я узе подержу у руках...

— То все буде добре, — сміючись докінчив Володя і несподівано для себе обійняв і розцілував Узе. В той самий мент йому було вже соромно за цей нестримний

жест — цілуватись на вулиці з старим дідом. Тому швидко крутнувся на одній нозі і махнув рукою до Узе:

— Ну, я біжу сказати мамі. Вона ще не знає й хвилюється.

Він знову поплив десь вгори над вулицею, машинально повертаючи в потрібний бік і не реєструючи в увазі нічого з того, що робилось на вулиці. Він був щасливий. Перший раз у житті — цілком щасливий, і життя навколо не варто було й одного його погляду.

Коли він влетів у хату — в кімнатах нікого не було. Це його вразило. Йому здавалось, що вони всі повинні були сидіти тут, чекаючи його в такому самому напруженні, з яким він сидів на іспиті. Тимчасом, вони, очевидно, були зайняті якимись іншими своїми справами і це кольнуло його. Вперше невиразне відчуття, що він не міняє життя; що життя йде і тягне його; що ніщо не змінилось навколо, а може навіть і для нього нічого не змінилось від того, що він скінчив гімназію — вколело його. Кололо боляче, і він спішився до тої, що завжди заспокоювала всі болі — до мамі.

Вискочивши у сад через широченне вікно, він побачив її. Вона прала щось у ночвах, прала швидко, нервово, з застиглим поглядом, задивленим у щось далеке. Володі одразу відлягло від серця. Він знав, і всі в родині підсміювались з того, що на всі хвилювання і нестерпні часом муки чекання мама має одні ліки — працю, і то найкраще — прання. Рух руками відтягав думки, трохи вилаadowувалось нервово напруження, облегувався біль. І тепер вона прала, очевидно, хвилюючись за нього, чекаючи на нього, як він і сподівався.

— Мамо! — гукнув він не голосно, але вона однаково кинулась, як від голосного оклику і секунду дивилась на нього зляканими очима.

— Володичко, — прошепотіла вона. — Ну, як?

— Здав! — переможно гукнув Володя і знову хвиля щастя залила його. Що б там не було далі в житті, а він зробив те, що мусів. І ось вона, ця маленька, така любима, така замучена працею для них, але така героїчна і не-

втомна в боротьбі за всіх і людяна для всіх — оця мама — принаймні зараз щаслива також. Бодай для неї він приніс якусь радість, зробивши щось добре, дав їй почуття чогось довершеного в житті.

Вона обняла його і на хвилинку завмерла, притискаючи обличчя до його грудей.

— Володічко, яка я рада! О, яка я рада! Принаймні, хоч ти. . . — Вона не договорила й одвернулась. Він знав, що вона думає про Федю, про те, що той не докінчив гімназії, що Біла Армія врізалась у всі її пляни і розрахунки і перетяла їх, недбало і не думаючи, як другорядну річ.

А Олена Юр'ївна думала, що Володя вже не буде солдатом-недоучкою в Білій Армії, з тими офіцерами, що все були такі дивні, чужі і трохи смішні для неї, аж поки не вдарила війна — і раптом усі її знайомі — передові й революційно настроєні — стали також офіцерами, одягнулись у форму, з приємністю цокали острогами і віддавали честь знайомим дамам.

Там, куди взято Федю, є частина й таких. Але більшість були оті чужі, тупі й обмежені в поглядах і виразно ворожі до неї, до її фаху, до учителів взагалі, до їх дітей, до освіти і до всяких „передових” розмов.

Дві сили простягали руки по її синів — і обидві були чужі й ворожі.

Ті, проти кого бились офіцери, були ще більш ворожі їй. Вони були страшні — дикі грабівники і насильники, нестримана орда злодіїв, випущених із тюрем, що носилась по всій Україні, стріляла, нищила, грабувала, робила погроми, — а потім виходила на трибуну і викрикувала найкращі на світі слова, слова, для яких вона працювала все своє життя: які були для неї святощами; відповідно до яких укладалось життя її та її чоловіка. . . фактично, слова, що були зв'язком між нею і ним.

Народ. . . свобода. . . рівність. . . геть визиск! . . . земля — селянам! . . .

Всі ці слова вона сотні разів читала, говорила, бачила на переховуваних у неї летючках. Вони вимагали

жертв — і вона приносила ті жертви, намагаючись тільки, щоб не принести в жертву дітей, лишаючи для них перше місце в її серці. А тепер ці слова не тільки були перехоплені дикою ордою людей, які ніколи за них не дбали і нічого для них не робили, але її власний син пішов битись проти цих слів із чужими і ворожими, незрозумілими для неї офіцерами.

Але бодай для Володі, для її улюбленого, найближчого їй духом, м'ягкого і доброго, бодай для нього життя розкриється спокійно і повно. Він дістане освіту, піде в університет, стане на свої ноги. І в неї буде заспокоєне оте почуття провини перед дітьми, яке загноздилося вже давно, ще коли помер маленький Щурочка. Помер від менінгіту, бо вона лишала його на дурнувато-го чужого хлопця Колку, а сама ходила на лекції, засідання і всякі комітети, щоб там працювати на підтримку отих високих слів, отих ідеалів, без яких, здавалось, не може бути щастя для людей, а в тому числі і для її дітей.

Тепер, притискаючись до Володі, Олена Юр'івна відітхнула, що вона таки віддала дітям належне їм, виправила помилку, зробила те, що належиться.

— Володічко! Слава Богу! Я така щаслива! — Вона поцілувала його і він відчув солоний смак сліз на своїх губах.

До саду звідкілясь увійшла Муся — обережно і важко тримаючи живіт вперед, носячи його перед собою, як найбільшу святиню, проти якої всі війни і революції не мають значення.

— Володю! Ну, як, здав? Я так і знала! Ще не було Кульженків, щоб на іспитах провалювались! Молодець! Не посрамив нашого „хвामілія”.

На цю згадку про вічні жалі бабуні за тим, що „пропаде „хвамілія” всі розміялись і одразу перейшли до спокійної, радісної в своїй простоті розмови.

— Ти тепер у нас учений! — сміялась Муся! — Перший студент в родині. Всі науки поїв!

— Хто? Я?! — вигукнув Володя. — Та я їх і вчив на те, що б одразу ж забути. Ось — покрутив він паль-

цем коло голови, ніби просвердлюючи дірку — Алгебра — фр-р-р! Всю випустив! Геометрія — фр-р-р! Вся вилетіла! Історія — фр-р-р!.. Нічого не знаю! Я тепер справжній Сократ і буду жити щасливо, як наш Бобка!

Почувши своє ім'я, Бобка лїниво підвівся з землі, де лежав в холодку під деревом і, ставши перед Володею, замахав хвостом.

— О, а він уже й тут, як уродився!.. Що, їсти хочеш?

Бобка замахав хвостом ще дужче.

— А поскільки я тепер, як Бобка, так і я хочу їсти, — заявив Володя. — Правда, я й не Бобка, але на задніх лапках я проскочу.

І, завісивши руки і теліпаючи ними, як собака лапами, він застрибав перед мамою.

Та, сміючись і похитуючи докірливо головою, пішла накривати стіл, примовляючи:

— Оце так студент. Дочекалась на старости років!..

Лїто пройшло спокійно, тільки все частіше і частіше стало чути про якісь банди, що виникали в запіллі у білих, бились, кудись проривались, зникали і з'являлись знову.

— Надто розпалюють народ проти себе, — хитав головою Кульженко. — Їм треба йти вперед, а тут весь час доводиться назад оглядатись... Підірвали до себе довір'я... пруть з гаслами, які ще минулого столїття не годились!.. Не буде з цього добра!

І справді, в жовтні поширились чутки, що білі здали Орел, а після цього перелякані мешканці міста почали самі здавати різні міста, не вірячи тому, що писалось у газетах Білої Армії.

Над містом пролетіла і нагнала страху нова чутка:

— Білі оддали Харків і спішно відходять до Катеринослава. Десь у наших місцях буде рішучий бій...

Тут же пішли чутки, що Харків було здано через те, що у полковника Шкуро була коханкою підслана якась

більшовичка, і що це вона передавала більшовикам усі пляни і наміри Шкуро.

Ніколи так і не підтвердилось, чи була та більшовичка і чи видавала вона пляни, але чутки ці страшенно прикро вразили все населення міста і підірвали довір'я до керівників Білої Армії.

— А подивись на нашого, — скривившись аж сичав старий Кульженко. — Коли б був молодий, та закохався — я б міг зрозуміти. . . Але щоб оцей старечий маразм серед сучасної завірюхи і нещастя думав би тільки про те, як йому вночі до Саші приїхати та порозпутничати — так це мені й у голові не вкладається! Це вже щось психопатичне! Хіба в нього нема ні совісті, ні патріотизму, ні сорому перед своїми ж солдатами та офіцерами?!

— І оце такі керують життям і долею наших синів, — зітхнула Олена Юр'ївна, яка в цій завірюсі перестала одержувати від Феді листи і не могла ночами спати від тривоги.

Але удар надійшов з другого боку: через кілька тижнів, військове командування міста оповістило мобілізацію всієї чоловічої молоді від 17 років.

— Вони збожеволіли! — казала Олена Юр'ївна, тримаючись за серце. — Це — чисте божевілля! Вони самі не знають, куди ідуть, то навіщо ж тягнуть за собою молодь. . . Та це ж діти, яким ніхто навіть не показав, як тримати гвинтівку, чи як підходити до кулемету! Це ж — ізбієння немовлят! Треба йти, протестувати. . . Ми, матері мусимо охоронити своїх синів!

Але коли вона і справді спробувала піти з кількома матерями до полковника, то він сказав їм сухо:

— Як ми не візьемо ваших синів, так більшовики їх заберуть. . . Вибору немає!

— Ми стояли і дивились на нього, ніби нам відібрало мову, — розповідала вдома Олена Юр'ївна Мусі. — Отакий старий дурень і розпусник, а так ясно поставив перед нашими очима безвихідність нашого становища, нашу безсилість і безправність перед усіма цими Красними

Гвардіями і Білими Арміями, і зеленими загонами, які насакують на наші міста не тільки по хліб, зброю чи владу, але й по наших синів!.. І так ми повернулись і мовчки вийшли... Вже не знаю, що тепер робити, щоб Володька врятувати.

— Сховати його, — втрутився Пронченко. — Білі будуть тут недовго — і за цей час треба переховати його... Напевно, маєте якісь місця, про які ніхто не знає. Подвір'я таке величезне... А білі підуть — він і знову повернеться до мешкання.

Але Володя рішуче відмовився ховатись.

— Та ж усі мої товариші ідуть, а я сховаюсь?! — аж скрикнув він обурено на матір. — І це ти мені пропонуєш, ти?! Що вчила мене чесності і солідарності і говорила про честь і дружбу? Та як я маю ганьбити себе, щоб тільки лишитись живим, так краще мені вмерти!..

— Але, Володю, — пробувала говорити з ним Муся. — Подумай, з ким ти ідеш битись і за кого будеш умирати! Ради людей, які створили собі якийсь гашиш із слова „Росія”, які не хочуть чи не вміють бачити реального життя, які плюють і топчуть той народ, серед якого ти виріс, твій народ?! Та ж це таке розкладене і напівгниле, що ти навіть не завжди можеш покластись на свого командира, чи він не втече і тебе не покине десь раненого! Це ж не війна — це громадянська різанина, і раз ти підеш з білими, тебе будуть переслідувати всі інші влади — а чим тобі білі ближчі за інших?

— Мені на білих чотири рази плювати! — відповів Володя. — Але тут іде справа про товаришів. Вони ж усіх нас беруть, усю нашу клясу, всіх підряд... Як же я потім буду їхнім матерям увічі дивитись, як вони питають: „Володю, а чому ви не з вашими товаришами? Чому ви дома і в безпеці — а вони там десь за вас б'ються? І потім, як я подумаю, що буду сидіти тут, коли більшовики прийдуть, так уже краще на фронт. Я не думаю, щоб я ще раз міг спокійно під їх владою висидіти! Я пам'ятаю, що вони в перший раз тут робили, і як Чека працювала!.. Не думай, що я був малий, не розумів!

— Я не думаю, щоб більшовики надовго тут затримались, — сказала Муся.

— Ну, а після них хто? Знову білі? І будуть мене судити, чому я від мобілізації ухилився?! Чи ти думаєш, що прийдуть твої українці? Також ніщо не зміниться і також мене мобілізують.

— Принаймні будеш знати, що б'єшся за те, серед чого ти родився, виріс і що одне на світі є твоєю батьківщиною — і нічого іншого рідного ти не маєш!

— Але де вони? Про них уже й не чути! А червоні — ось майже тут, і як я з білими не відійду, так мусітиму з червоними разом іти воювати! Ні, нам виходу нема — мусимо піти всі разом, принаймні чесно!

Над родиною Кульженків нависла тяжка тривога. Всі намагались говорити весело і спокійно, ніби нічого особливого не сталося, ніби вони — от виражають Володю кудись у звичайну дорогу, але дедалі ставало все важче і важче зберігати цю удавану веселість.

Зайшовши раз до матері, в кімнату, Муся застала Олену Юр'івну, як та складала Володині сорочки у мішок. Найбільше тремтіла вона перед всевладним тоді висипним тифом, перед могутнюю вошею, що розлазилась по всій Україні разом з арміями вже від початку революції. Всі так були зайняті убивством людей, що ніхто не мав часу і грошей на боротьбу з вошею. Вона, могутня і непереможна, жерла молодь, вносила в тіло тифозну заразу, од якої не було ні засобів, ні ліків. Щоб бодай трохи уберегти своїх синів од воші, матері вдавались до всяких заходів. Сорочки промазувались дьогтем, як у колишніх чумаків, замість церковних ладанок на шию одягались торбиночки з зашитим туди нафталіном і камфорою, чохли сорочок і кінці підштанців сшивались до купи, і в них затягалось гумку, обсіпану знову ж камфорою, дух якої мав ніби-то убивати вошу.

Другою важливою річчю для збереження життя були чоботи. Чоботи треба було купити, бо Біла Армія, хоч і мала майно для оплати коханок своїх командантів, але не мала його для екіпування мобілізованої молоді. Куль-

женкам, що не могли не бачити підвод, які полковник приписав Саші трохи не регулярно кожний тиждень, це особливо кидалось в очі тепер, коли вони зайнялись екіпуванням Володі.

— Може б чоботи взяти із тих, що ото тоді полковник прислав, — запропонував Пронченко, але коли обдивились ті чоботи, то всі вони були великого розміру. — Портянок намотає, так тепліше буде, — переконував Пронченко — і навіть почав учить Володю, як треба обмотувати ноги портянками, щоб не натирали.

Зважаючи на такий його досвід, Олена Юр'ївна вирідила його з Мусею купувати Володі чоботи на базар. І тут Мусі вперше впало в око, як непевно і розгублено береться Пронченко до всяких практичних справ, що не становлять найменшої проблеми для сільської дитини. Він і повертав чоботи догори підметками, і старанно слинив підметку, щоб подивитись, як вона буде пропускати воду, і розтягував для чогось шкіру на халявках, словом, ніби-то робив усе, що мусить робити добрий знавець. Але Муся бачила, та й, очевидно, бачили це спекулянти, які продавали чоботи, що всі ці проби нічого йому не говорять, і що він так і не може розібрати, який чобіт справжній, а який є тільки вмілою підробкою, якої тоді на базарі продавалось багато, і яку шевці шили з усякого покидьку, прикриваючи зверху тоненьким шаром шкіри. Від першого ж дощу все це розкисало, ноги промокали, і якщо це траплялось у поході, невідомо було, коли можна буде ноги висушити. . . Таким чином, спекуляція і несумлінність, не гірше від воші і банд, нищили без потреби людське життя — і то за дешеву ціну, бо за гроші, які так же швидко втрачали вартість, як швидко мінялись влади.

Нарешті, Пронченко таки вибрав одну пару чобіт і вони урочисто принесли їх до хати. Володя намотав портянки і спробував ходити.

— Дуже добре, — сказав він. — Ніде, здається, не тре і нога відчуває себе вільно.

Але ввечорі до Кульженків прийшла сторожиха Катерина і сказала ображено:

— Чого ж це ви аж на базар чоботи ходили купувати?.. Не могли їх одразу у нас взяти?

Всі дивились на неї мовчки. Олена Юр'ївна не могла промовити й слова, бо у неї одна по одній пробігали обурені думки, що оце вона продала срібну ікону, ще бабине благословення, і мармуровий умивальник також поїхав з хати, щоб набралось досить грошей на екіпування Володі, і що все це — в остаточному рахунку — пішло ні до кого іншого, тільки отут же, поруч, до Саші Толкачової, як винагорода за нічні радості, які вона давала полковникові. А Катерина тимчасом добивалась:

— Та хоч покажіть же, які ви взяли?

А коли вони подали їй чоботи, вона сказала:

— Я понесу, Степанові покажу, — нехай він скаже, які вони.

Через якийсь час вона повернулась з іншою парою чобіт:

— Ось, Володічко, примірте ці. Як вони на вас налізуть, так і беріть, а Саша вже сама ті поверне і з тим дияволом поговорить, що він вам таке барахло підсунув! Там все з старої шкіри: розмочено та натягнуто... А замість підосшви — картон! Ні, ви оці беріть, оці у вас на ногах не розкиснуть.

Вона вийшла, свідомо своєї доброти і ласки, виявленої Кульженкам, а Микола Йонович, що сидів весь час мовчки, червоніючи і важко дихаючи, встав і вийшов назирці за нею. Олена Юр'ївна побігла за ним, боячись одного з вибухів його скаженого гніву. Але він, очевидно, розумів, що тепер не можна зачіпати Саші чи турбувати Мусю докорами Пронченкові, бо пішов впрост до дровітні і там почав старанно, ніби спокійно розколювати великі поліна на дрібні цурупалки для розпалу печі. Колов він їх довго, наскладав у великий кошик і, принісши, до кухні, міг уже сказати Пронченкові спокійно:

— Навіщо ви пішли вибирати чоботи, коли не розумієтесь на них? Ви не мусите знати, які чоботи кращі, а

які гірші, але ви мусите признатись, що не вмієте вибирати їх... Тут же, може, іде про життя нашого сина... А ви думали лише про те, як вам підтримати репутацію знавця... Навіщо вам треба мати репутацію знавця чобіт?

— За те Павло є знавцем у портянках, — весело сказав Володя. — Він мене добре навчив їх обгортати, а це також важливо для життя вашого сина!

Всі постарались засміятись на цей жарт, і більше про цю справу вже не говорили, але з тих пір Муся часто ловила Олену Юр'івну на тому, як вона підозріло і похмуро придивляється до Пронченка.

Вона і сама почала придивлятись, бо знову, як і в Києві, вона чула в його словах щось надумане, поверхове, непевне, так, ніби він тількищо набрав жменю нових думок і викидає їх потроху, придивляючись, як вони звучать і яке враження роблять на інших...

— Це він тому, що від села відійшов, все, що там робилось уже забув, або хоче забути, а у місто цілком не увійшов, і не знає, як йому краще до нього пристосуватись, — часом говорила Муся мамі, коли та починала гірко повторювати чудні і все нові й нові погляди і думки Пронченка.

— А я думаю, що він просто не має ґрунту під ногами... Соціяльний ґрунт утратив, освітнього великого, поза статистикою — не набув, а соціяльне оточення вимагає від нього підтягнутись. От він новими ідеями і хизується! — гірко сказала Олена Юр'івна.

Вона трохи була заспокоїлась, бо десь відбулись добрі для Білої Армії бої, більшовики затримались у наступі, і в неї з'явилась боязька надія, що може ще мобілізацію буде скасовано.

Та вийшовши одного дня по хліб, вона повернулась з півдороги, бліда й стривожена.

— Фронт уже біля Волнавахи і білі сьогодні відступують. Хлопцям наказано всім зібратись в восьмій годині вечора на станції...

Всі Мусіні турботи бути спокійною і пильнувати дитини, десь зникли, і почуття дикого розпачу і жалю спазмою схопило її за серце. Єдиним рятунком від спазми був крик, і вона закричала якимсь диким, неприроднім голосом, шукаючи руками, що б таке вона могла схопити і розбити, розтоптати, розчавити, щоб бодай трохи облегшити спазму і біль у серці.

— Замовчи, — раптом прошепотіла гнівно Олена Юр'ївна, і вдарила Мусю по щоці.

— Замовчи і не смій ні кричати, ні плакати. Плакати будемо потім. Мусимо випровадити його так, щоб йому завжди радісно і мило було згадати нас... Щоб він гордився нами, щоб у нього серце не боліло і щоб він собі не докоряв.

За все своє життя Муся не пам'ятала, щоб мама ударила її, і тому цей несподіваний ляпас приголомшив її так, що вона замовкла і тільки спазматично схлипуючи, дивилась на матір широко розкритими очима.

— І якщо на станцію прийде його Катя, — ти одійди і лиши їх самих... Може це й дурне кохання, може й теляче, — але це те, що зараз йому найдорожче на світі! — наказувала Олена Юр'ївна незвично суворим голосом. — Може оце і є все щастя, якого йому суджено в житті знати! Чуєш?!

— Мамо, навіщо ти так говориш! Ти ж сама собі всі надії відбираєш. Хіба знаємо, як буде? Я така певна, що він повернеться, — шепотіла Муся, забуваючи про себе, бачучи тільки розпачливі очі матері, її скривлене одчаєм і безнадією обличчя. — І звичайно я відійду, як тільки Катя прийде... Я розумію... Ти не думай, я не егоїстка, хоч мені кожної хвилинки без Володі шкода!..

Та коли Муся прийшла з матір'ю на станцію, там були тільки мобілізовані випускники гімназії, дехто ще навіть у своїх шинелях, а дехто у пів-військовому убранні. Володя, у його білому кошушку з білим же хутряним ковніром виглядав чи не найбільш по військовому з усіх своїх товаришів. Вони обдивились вагони, звичайні товарові „теплушки”, але з залізними пічками посередині,

де попід стінами насипано було багато соломи. Дехто з гімназистів вже поскладав свої речі по кутках вагону, — і він набрав трохи більш житливого вигляду. Олена Юр'ївна тільки зазирнула у вагон і швиденько одійшла, закусивши уста і стиснувши руки в кулаки.

Раптом не стало про що говорити. Все ніжне і тепле, що хотілось сказати, не можна було говорити серед цього натовпу, попід цими теплушками, серед неприроднього сміху і удавано веселих голосів. Говорити же про звичайні, неважливі речі у цей момент було неможливо — і тому Муся навіть зраділа, коли Олена Юр'ївна сказала Володі:

— А он і Катінька йде.

— Де?! — засяяв Володя, і тільки тепер здогадалась Муся, чому це він так часто оглядався і шукав когось очима по станції. Олена Юр'ївна замахала привітно рукою вбік вихідних дверей, де стояла, нерішуче озираючись по перону, купка гімназисток. Од них відділилась невисока постать і підійшла до них.

— Я така рада, Катінько, що ви змогли прийти, — сказала мама. — Ось, порозважайте покищо Володю, бо ми з Мусею мусимо піти пошукати тут одного чоловіка... — І взявши Мусю за руку вона майже потягла її за собою.

Муся мимохить озирнулась. Володя і Катя стояли так, як вони їх покинули, тільки очі їх ніби почали світитись інакше, чи може засвітили лампу десь на пероні, чи може Муся вже забула, як світяться люди, коли кохають непрактичним, ідеальним коханням, отим коханням, що його дехто так за все життя не зазнає і навіть сумнівається, чи воно буває. Муся встигла ще побачить, як Володя взяв Катіну руку у своїх дві, як та загорілась уся внутрішнім рожевим світлом, — і тут Олена Юр'ївна затягла її за ріг станції, пустила її руку і знеможено притулилась до покритої морозним інеєм стіни станції.

— У-у-у, — завилала вона хрипко, стукаючи головою об цю стіну. — У-у-у, я не можу, я не витримаю!... Я хочу бачити його, і я хочу, щоб ті живорізи вже нарешті прий-

шли і повезли їх, бо я вже не маю сили стримувати себе. У-у-у...

— Ну, мамо, тепер уже ти візьми себе в руки, — заговорила суворо Муся. — Подумай і про мене трохи — яка у мене буде дитина, коли ти отак будеш розпускати себе! Замовчи! Не надумуй собі страхів! Вір у краще!

— Не можу! — хрипіла Олена Юр'ївна. — Знаю... думала про тебе... пам'ятаю... але я знаю, я знаю, що він уже не повернеться... Трапиться щось страшне! Я знаю... Я нічого такого не чула, коли від'їздив Федя... О, Боже мій, дай мені сили пережити цей вечір!...

Вони постояли ще кілька хвилин, але тут з перону донісся якийсь говір і шум, і Олена Юр'ївна злякано кинулась назад, знову тягнучи з собою Мусю:

— Боже мій, я тут сльози розпустила, а його там ще без мене повезуть: ходімо швидче! Ходімо... Що сталося? Уже їдуть? Їдуть? — питала вона стрічних.

— Ні, ще тільки офіцери приїхали, так почали давати порядок. А команданта й досі нема.

— Мабуть біля своєї шлюшки наостанку вигрівається, — кинув хтось злісно збоку, і Муся здригнулась, бо це ще вперше люди її кола починали лаятись в присутності своїх жінок. До цього часу вони дозволяли собі лаятись тільки в присутності жінок нижчої кляси — служниць, перекупок, селянок, — але й тоді ніхто з них не зважився б уживати таких страшних у своєму одвертому цинізмі і зневазі слів.

„Починається рівність”, — подумала Муся. — „Всі однаково і при всіх лаються, і таким чином будемо стверджувати своє нове соціяльне становище”.

Та ця думка пролетіла блискавично і зараз же загубилась серед виру невизначених почувань, які раптом ринули на неї від вигляду Володі й Каті, що стояли в тому самому кутку перону, де вони їх лишили, так само тримались за руки і, здається, навіть не потребували говорити. Але коли вони підійшли ближче, Муся почула Катіні слова:

— Буду чекати. Що б не сталося — не думай і не сумнівайся — я буду чекати. Якщо треба буде — чека-

тиму п'ять років, десять... колись же скінчиться ця війна... Ти тільки не забудь мене, не покинь мене, вернись до мене — бо я чекатиму...

— Я вернусь, — обіцяв Володя. — Я вернусь... І ти чекай...

Від цих дитячих наївних запевнень, від твердої віри цих двох молоденьких людських сотворінь у те, що їх воля і їх почування мають якесь значення, повинні десь бути враховані, взяті до уваги і пошановані, у Мусі стислось серце. Отак і вона колись вірила, що її почування — це найважливіша на світі річ, а виявилось, що політика, програми партії есерів чи промова Леніна важить значно більше і можуть розбити її життя, навіть і не знаючи про нього... Тепер те саме чекало Володю. Жодна куля не спиниться від того, що Володю чекає Катя, і багнет не відскочить від його серця через те, що там є любов... Значення мають тільки люди, що тримають рушниці в руках, та ті, кого ті люди з рушницями невідомо з яких причин слухають, здебільшого — тільки тому, що ті уміють добре брехати і надто сильно прагнуть влади, щоб рахуватись з тим, чи не загинуть ці люди з рушницями, яких вони посилають битись за себе; чи рахуватись із тим, кого ці люди з рушницями уб'ють під час боїв...

— А ось і тато йде, — сказала Олена Юр'ївна, махаючи знову клично рукою старому Кульженкові, який непевно розглядався в дверях. Він хитнув головою на знак, що бачить їх, і швидко підійшов до них. Губи йому були міцно стиснуті, і він одразу, не вітаючись з Катєю, звернувся до Володі:

— Я багато разів хотів говорити з тобою і Федею — та так і не зумів досі. Скажу хоч тобі: в бою, як і житті, кожний має не тільки право, але й обов'язок дбати, щоб коло нього все було в порядку... Тоді іншим не треба за нього думати чи дбати, і вони знають, що можуть покластись на нього... Тому, дивись, щоб коло тебе все було в порядку... Дрібні речі, які набувають у війні великого значення: щоб ти був ситий, щоб ноги були сухі, щоб ти мився так часто, як тільки є нагода і щоб ти шукав цієї

нагоди... Це не значить — берегти себе, це значить тільки, що ти стоїш на своїх ногах. Тому дивись, щоб у тебе все було завжди в порядку. Щоб рушниця була прочищена, і багнет нагострений... Все це може мати рішальне значення... І коли ти бачиш, що ворог коло тебе — бий! Не думай, не вагайся, а бий! Бо інакше він заб'є тебе...

— Я розумію, тато, я розумію, — хитав головою Володдя. — Я тільки не знаю, чи є у мене відвага? А раптом — я боягуз? Я хотів би знати, як це буває в бою і яка мені ціна, як воякові.

— Дивись, щоб у тебе було все в порядку, — знову повторив Кульженко — і з тебе буде добрий вояк...

— А це Катя... ти не пізнав її, Колю? — сказала Олена Юр'ївна. — Вона була у нас якось...

— Ага... пізнаю, пізнаю, — пробурмотів Кульженко. — Драстуйте, драстуйте...

Всі замовкли, не знаючи, що сказати, як перейти від цієї розмови про війну і бій до чогось простішого, що не виставляло б на перший плян того факту, що Володя їде від них не для чого іншого, а саме для того, щоб стріляти і колоти багнетом тих, хто схоче убити його.

Та в цей час від перону почулись сердиті вигуки і знову якийсь крик, але цього разу незадоволений і навіть гнівний. Муся поспішила туди. Група недавніх гімназистів стояла під лямпою, що освітлювала перон і систематично, з смаком і викликом плескала в долоні.

— Що сталось? — спитала Муся Костю Щігловського, Володиного товариша, що стояв найближче до неї.

— Плещемо від радості, — сказав той злісно. — Відправка потягу відкладається. Може почекаємо тут і до ранку...

— Ах, Боже мій, тоді треба забрати маму додому, — сказала Муся. — Вона тут не витримає.

— Мусю, будьте мені другом до гроба — заберіть і мою маму до себе! Вона вже ледве на ногах стоїть — а йти не хоче... А коли Олена Юр'ївна піде, так і вона за нею... Вона взагалі тепер за нею, як овечка ходить!

Заберіть її, прошу вас. Бо мені од цієї картини ніякої радості нема!

Губи у Кості викривились, і Муся подумала, що він заплаче. Але Костя тільки скрипнув зубами і прошепотів:

— Хотів би я знати, хто придумав усе це для наших мамів, і за що?!

Муся нічого не відповіла йому, а тільки пообіцяла:

— Я й справді спробую умовити вашу маму, щоб пішла з нами... Неможливо їм тут довше мучитись... Це — якісь тортури!

Повернувшись до своїх, вона ж попросила, стомлено:

— Мамулю, вони можуть стояти тут і до ранку. Команданта ще й нема! Паротяг щось там ремонтується... Я просто не можу вже тут стояти — ходімо додому, перепочинемо, а вранці раненько прийдемо сюди... А так ми й самі не відпочинемо, і хлопцям не дамо поспати... Ходімо?, а?

Олена Юр'ївна чула Мусіні слова ніби крізь туман, що застилав її свідомість. „Ще впаду отут”, — подумала вона злякано, хоч ніколи в житті ще не втрачала свідомості. — Може й краще піти додому... Потім прийду сюди сама, без інших... Щоб не треба було слухати їх і говорити непотрібні слова... Вголос вона висловила тільки страшну для неї можливість:

— А як їх без нас вивезуть?

— Не вивезуть, — почав переконувати її Пронченко, який вже давно стомився від безглузкого вештання по перону, від повторювання все тих самих порад і прохань берегтися, від цього довгого і для нього безнадійно-нудного вечора. — Раз вони попереджають, що поїдуть уранці, то, очевидно, хочуть тільки дати вам змогу трохи відпочити...

— І пані Щігловська пішла б з нами, — сказала Муся, у якої раптом з голови вилетіло, як Щігловську звати. — Ми б вас довели до Італ'янської, а там вам уже не страшно... Ходімо? — знову повторила Муся, дивлячись, як Олена Юр'ївна хитається на ногах, ніби час до часу щось штовхає її під коліна і вони вгинаються.

— Може і ходімо, — несподівано швидко погоди-
лась Щігловська і зітхнула. — У мене вже все в голові
перемішалось, і навіть слів не маю, щоб розмовляти. Хо-
дімо.

Вони швидко перецілували всі Володю, потім так са-
мо, весело і ніби жартуючи, перецілували Костю, і по-
вільно пішли назад до міста. Обидва хлопці проводили
їх до гірки, і з ними пішли Катя і незнайома Мусі дівчина,
що прийшла проводити Костю, і з якою ніхто з родини
Щігловських не розмовляв.

— А як же ви, дівчатка, будете повертатись додому?
— спитала Муся.

Дівчатка презирнулись і Катя натягнула на уста ба-
дьору усмішку:

— Не бійтеся, яюсь повернемось, — сказала вона
певно, хоч не раз сама питала себе, коли і як буде вона
повертатись додому через темне, нашорошене від евакуа-
ції білих, вороже і неспляче місто. Як взагалі буде вона
ходити тепер, коли Володі не буде, і нікому буде прово-
дити її додому? І навіщо їй кудись ходити тепер, одній,
непотрібній нікому, порожній і нудній, бо все цікаве і
повне з її життя він забере з собою в оту закидану со-
ломою теплушку! Але говорити про це не треба і не мож-
на, бо це — її останній день з ним, і вона хотіла, щоб
він запам'ятав її веселу і щасливу, з усмішкою на устах,
такою якою він її полюбив. Бо може тоді він не забуде
її в тому широкому, величезному світі, в який везла його
незрозуміла, але, очевидно, резонна і потрібна сила, яка
звалась Білою Армією, і якої ще недавно з таким захоп-
ленням чекав її батько. Це повинна бути добра сила,
чесна і вірна, бо інакше, як можуть вони забирати від
неї Володю і сікти так болюче по її серцю, по тому со-
ромливому і боязькому почуттю, яке оце так недавно
заповнило її серце радістю і сенсом існування?!

— Мамо, та ти хоч перехрести Володю на всякий ви-
падок, — злякано гукнула Муся, бачучи, як мама поволі,
ніби увісні почали сходити на гірку.

— Перехрести його ти сама, — сказала Олена Юр'ївна згори. — Я за кілька годин прийду знову. . . І нехай він поспить. . . Скажи йому, щоб він тимчасом поспав, — передавала вона інструкції Мусі, ніби Володя не стояв поруч Мусі тут же, внизу, а був десь далеко, одрізаний від неї неперехідною стіною. — Нехай відпочине, а то ми його заморили зовсім! . .

Муся нашвидку, ніяковіючи під поглядами інших, все-таки перехрестила Володю і мимохіть задивилась на нього, таким неймовірно-гарним, ніби щойно створеним, новим і незвичним виглядав він у блідому, непевному світлі місяця, коли скинув шапку і схилив голову під її хрестячою рукою, ховаючи свою власну ніяковість і зворушення.

Муся поспішила наздогнати матір, а коли озирнулась назад, кожна пара йшла окремо, взявшись під руки і схиливши голову, ніби повіряючи одне одному якусь важливу і нечувану таємницю.

XI.

ПРОСПАЛА!

Увійшовши в свою кімнату, Олена Юр'ївна ледве мала силу скинути пальто і без сил повалилась на ліжко. Коли Кульженко прийшов туди, майже назирці за нею, вона вже спала важким сном, схлипуючи і переривчасто дихаючи, ніби борючися з кимсь чи з чимсь увісні. Він повільно роздягнувся і ліг біля неї, дивлячись у бліді відблиски місяця за вікном поміж вітами дерев. Він почував повну порожнечу не тільки в душі, але і в усьому житті. Ось, обидва його сини, для яких він жив, заробляв, на яких покладав надії, які мали заступити його в житті і тим виправдати його існування — ось ці сини пішли обидва з дому — і може не повернуться. . . Муся вже відірвана від родини, створила свою, повинна і буде дбати за неї. . . Вони лишаються вдвох з Льолею, як напочатку подружнього життя — але вже без мрій, без надій, без дітей. . . Життя проминуло, отак проскочило повз нього,

і не здійснилось нічого з того, що він збирався зробити в житті.

Що лишає він по собі? Який слід? Кілька учнів, що їм допоміг вчитись далі, кілька садків, що насадив біля хат у Петровському, кілька пісень, що їх навчив співати, коли керував хором. Кілька думок, що їх кинув у голови своїм учням... І то все? На це пішло його життя, оте куце людське життя, отих тридцять років дорослого, свідомого життя, за які він мусів виправдати своє існування і ствердити своє Я?! Це — все? Чогось бракувало у всій концепції, яку він створив собі вже давно, коли начитався Конта, концепції, де головним рушієм був людський розум. Розум був функцією матерії, знаряддям її діяльності, наслідком хемічних і фізіологічних реакцій в його тілі — також шматочку матерії. Коли тіло помре, зникне і розкладеться його розум — зникне він весь, без решти, без сліду, крім сліду тих діл, тих розумних вчинків, які він зробив на землі... І от тепер, лежучи вночі коло жінки, що навіть увісні здригалась і корчилась від болю, Микола Йонович хотів згадати собі: які ж були його добрі вчинки. Коли він робив їх — вони були samozрозумілі, потрібні і важливі. Тепер же, розкладені перед ним у блідому сяєві місяця, вони втратили своє значення, розпливлися, блідли, стали не реальними фактами, а якимись блідими, вигаданими фантомами, якими він обставляв своє життя, ніби парканом, щоб одгородити його від порожнечі розумного всесвіту.

— Невже оце — все? — знову питав він себе, і так з цим питанням забувся у важкому, перериваному сновидіннями сні.

На другий день він уже нічого не пам'ятав із цих слів, тільки те, що перед його очима весь час повертався на всі боки якийсь кольоровий квадрат. Кожна сторона його була нового кольору, який швидко блякнув і перетворювався на рівний і нудний сірий цвіт... І тоді квадрат повертався знову іншою стороною, знову веселим кольором, який так само повільно, але невступно сірів і сірів... Микола Йонович все хотів спинити оце повертання, дати

комусь зрозуміти, що його не можна обдурити цими веселими кольорами, що він уже бачить наскрізь всю цю гру. Він тягнувся до квадрата і ніяк не міг дістатися до нього, хоч той був ніби-то перед самими його очима. Від зусилля і почуття потреби негайно ж припинити це негідне і навіть принизливе повертання, він стогнав увісні.

Олена Юріївна прокинулась від одного з таких стогонів, — і злякано сіла на ліжку!

„Що я тут роблю?! — подумала вона розгублено. — Чому я тут, у цій кімнаті, коли Володя десь там, на станції, самотній і всіма покинутий ще в рідному місті?! Чи я збожеволіла? Як я дозволила, як я погодилась піти додому?! Боже мій, хоч би вони ще не від'їхали! Що зі мною сталось? Як я могла, Боже мій, чи Ти відібрав мені розум, що могла піти звідти, втратити оті безцінні хвилини, коли ще могла бачити його обличчя, дивитись у його очі, милуватись його усмішкою!” — бурмотіла вона, гарячково розшукуючи у напівтемряві своє пальто й калоші...

Вона швидко, але безшумно вислизнула із спальні і потихеньку, щоб не збудити інших — прокралась коридаром до вихідних дверей. Але коли відкрила їх, зрозуміла, що вже пізно, що вже все втрачено, що Володі нема і вона його вже на станції не знайде: під дашком навісу над приступками, скулившись і стомлено переступаючи ногами, щоб не замерзли, стояла Катя. Вона була заплакана і замерзла, сині губи тремтіли, не можучи вимовити страшного слова, яке вона нарешті насилу видушила з себе:

— Н-нема... В-же поїхав!...

Олена Юріївна схопила її в свої обійми, люблячи в ту хвилину Катю більше, ніж усіх своїх, обіймаючи, дихаючи на її руки, притискаючи її до себе, повторюючи і повторюючи їй надію, даючи їй обіцянку, у яку сама не вірила:

— Дитинко... донечко... він приїде... Не плач... він повернеться... Не плач...

Вона втягнула Катю у передпокій, де було значно тепліше, і почала розтирати їй руки, а потім, ставши на коліна, почала розтирати ноги... І почувавочи під руками холод і зціпеніння оцих струнких, гарних дівочих ніг, вона раптом злякалась за цю дівчину, за оцю покірну і мовчазну вірність, за те, що ж чекає цю бідну Катю тепер, коли вона лишилася сама, без Володі, без підтримки, без віри. Вона обняла її знову і вони довго плакали потихеньку, боючись дати волю своїм риданням, боячись привернути до себе увагу, боячись, що прийдуть інші, байдужіші і більш зайняті своїми справами, які почнуть говорити їм непотрібні і холодні слова потіхи, коли їм одне може дати полегшу — оці тихі і, здавалось би, невинні сльози...

Коли Катя трохи заспокоїлась від ридань, але однаково невинно тремтіла від холоду, Олена Юр'ївна повела її потихеньку до кухні, налила холодної води і сказала вимити в ній руки і ноги, а сама взялась розпалювати примус і гріти чай...

Так за чаєм, заспокоєних і втомлених, поєднаних новою єдністю і тому не таких розпачливо самотніх, і застав їх Пронченко, коли вийшов уранці до кухні.

— О... о! — розгубився він од несподіванки. — Ви вже... ви вже повернулись із станції? Потяг уже пішов?

— Пішов, — сухо одрізала Олена Юр'ївна, згадавши, що це саме Пронченко переконував її, що потяг до ранку не піде... — Пішов уночі... Вони, видно, хотіли тільки матерів обдурити.

— І добре зробили, — необережно погодився Пронченко. — Принаймні уберегли хлопців од зайвих сцен...

„Мое горе” йому тільки „зайва сцена”, — подумала неприязно Олена Юр'ївна. — „Навіщо коло нас крутиться оцей чужий чоловік, і чому Муся пов'язала з ним своє життя? Йому ж не можна вірити! Йому ж ні в чому не можна вірити”. І так з того часу її відносини з Пронченком ішли саме під знаком оцього підозріння, оцієї повсякчасної думки: „Йому не можна вірити. Він нещирий і надуманий”. І хоч до людей взагалі вона ставилась щиро

і одверто, всім довіряла і ніколи не шкодувала, коли хтось зловживав її добротою чи ошукував її, використовуючи її довір'я, до Пронченка вона вже ніколи не могла поставитись просто і по-свійськи, як ставилась до багатьох зовсім чужих людей.

Вона проводила Катю додому, сказала її переляканій матері, що Катя перебула ніч у них, бо було страшно повертатись додому, і пішла повільно вниз, до моря.

Море ще не замерзло, тільки де-не-де дрібна крижана „кашка” вже плавала невеличкими островками, ніби тверді ополонки на воді. Лінивий світанок лед-ледь освітлював нерівним світлом все море, і тільки ці крижані островці світились якоюсь блідою рожевістю, немов під ним тліло вугілля. Тим темніше і безрадісніше чорніло навколо них море, по якому хвилі рухались ніби без всякого глузду, не набігаючи на землю, а вибухаючи і розпливаючись просто посеред моря, поглинаючи одна одну, зливаючись і знову розходячись. А до самого берега доходили тільки довгі, нерівні і зменшені вали, що били в беріг стомленими глухими ударами, немов стогонами.

Олена Юр'ївна почувала, як ноги їй промокають від снігу, через який вона брела, як вітер пронизує її наскрізь, так, ніби на ній нема ні одягу ні пальта, але вона не робила нічого, щоб зігрітись, і не відходила від берега.

„Мерзни, — думала вона. — Мерзни тепер, ти, прокляте тіло, ти, що зрадило мене вчора і пішло зі станції, і ці ноги, що понесли мене звідти в тепло і притульність хати від Володі, від його страждань, від його страху і смутку! Мерзніть!... Пропадять! Нехай не буде мені сорому, що я кинула свою дитину, цього ніжного і доброго Володю серед чужих і байдужих і пішла від нього... Пішла від нього в найстрашніший час його життя!”

— Мамо! — почулось раптом з-заду неї, і вона злякано здригнулась. „Чи вже в мене починаються галюцинації?” — промигнула в ній думка. Але з-заду знову і з риданням почулось знову:

— Мамо!

Олена Юр'ївна обернулась. Під насипом залізниці, що проходила понад морем до порту, стояла Муся, загортаючи щільно на собі свою хутряну доху. Муся не рухалась, а тільки простягала до неї руки і кликала:

— Мамо! Мамо!

Олена Юр'ївна глянула назад на море, яке вже потроху сіріло від ранішнього світла, на темніші вже тепер острови, на всю цю холодну, байдужу і страшну масу води, здригнулась від удару внутрішнього електричного струму і побігла по липкому мокрому піску до Мусі.

— Мусю! Що ти тут робиш?

— Я пішла за тобою... Ще як ви вийшли з Катею, я потихеньку пішла за тобою... Ти не бачила мене... Як ти вийшла від них, я хотіла підійти до тебе, але ти... у тебе був такий вигляд... я подумала, що ти хочеш побути сама, а я боялась, щоб ти була сама, і боялась підійти до тебе... Я пішла за тобою, і тут мені стало страшно, так страшно... Мамо, ти ж мене не кинь! — попросила вона якимсь дитячим голосом. — Не кинь мене, мамо!.. Я боюся... І родів боюся, і як мені мати дитину боюся... Я ж того до тебе їхала, що я боюся... Не кинь мене, мамо, не кинь, — лепетала вона, плачучи.

— Та хто ж тебе кине, Мусінько, дитинко моя, бідна моя доню... Я про тебе якось і забула за цей час... Не забула, але я знала, що ти будеш тут, що ти зі мною, а Володичка відходить...

— Ти боїшся, що він не повернеться, — сказала Муся з докором. — Ти собі видумала, що він не вернеться, і тепер мучиш себе!.. Не треба. Ти надійся... Треба надіятись!

— Нема мені на що надіятись, — прошепотіла Олена Юр'ївна. — Я знаю, що він не повернеться. Я знаю... Він пішов на смерть... Він це знає, і я також...

— Як ти можеш це знати? — вела своє Муся. — Ніхто не може знати... Треба надіятись. Може Бог допоможе...

— Добре, добре, — уже заспокоювала її Олена Юр'ївна. — Ми будемо надіятись... Ходімо звідси... Ходімо... Ти застудишся.

Муся незграбно повернулась своїм, таким тепер великим і неоковерним тілом і трохи не впала.

— Бачиш — ти ж також стомилась... Ішла всю цю дорогу за мною... Тобі треба берегтися.

І Олена Юр'ївна повела Мусю додому, намагалась одсунути біль від від'їзду Володі і викликати на їх місце турботу про Мусю, про її вагітність, про її дитину...

Вийшовши трохи нагору за насипом, вони спинились відпочити і Олена Юр'ївна обернулась і знову глянула на море. Тепер воно здавалось уже не таким чужим і не таким страшним, як зблизька, і шум прибою звучав не стогоном, а ніби докором:

— Ч-ч-ом піш-ла? Ч-ч-ом піш-шла?...

Та чим далі вони йшли, тим менш чути було ці докори, а коли піднялись на гірку, почалось місто і щоденні турботи, страхи і хвилювання. Олена Юр'ївна придивлялась зустрічним. Чи вже є нова влада? Яка вона? Хто прийшов за білими, чи ще нема нікого?.. Але всі йшли поспішно, бо було холодно, і всі мало дивились по сторонах, а більше в землю, щоб не бачити людей і не опинитись несподівано в якомусь контакті з людиною, якої, може, треба стерегтися. Мінялася влада, мінялись взаємини, мінялись становища. Те, що вчора ховалось і тремтіло від страху вилазило на поверхню, а те що вчора ходило грізно й пиховито, тепер сиділо в хаті і тремтіло. На вулицю вийшли були якісь прихильники червоних, з червоними стрічками на пальтах, але за деякий час вони зникли, і місто завмерло, чекаючи нової влади і намагаючись до тих пір не робити нічого, бо в ці часи ніхто не міг знати, що треба і можна робити, а тому найбезпечніше було сидіти тихо і чекати.

В хаті Олену Юр'ївну чекала вже Шігловська, яка прибігла злякана і розпачена зі станції. Вона кинулась Олені Юр'ївні на шию, приговорюючи:

— Проспала! Проспала я Костіньку мого!...

— Ми всі проспали! — сказала Олена Юр'ївна, і Муся з радістю побачила, як тіло мами затрусилось в обій-

мах Щігловської, і вона, припавши плечима до неї, заплакала гіркими риданнями.

ХІІ.

ЗНОВУ ЧЕРВОНІ

За весь цей день ніяка влада і ніяке військо до міста не вступили, і мешканці були злякані і стривожені, бо хоч кожна влада означала напочатку грабунок і безчинства, але все таки це були грабунки однієї групи, кожен знав, чого боятись і чого стеретись. А коли не було ніякої влади, могли вилізти з своїх нір шахаї-злодії, грабівники і убивці, — що їх так багато жило вздовж малої річки Кальчика, на Шахаївці. Доми в місті були здебільшого малі, одноповерхові, і в кожному жило по одній родині. Тому оборонятись і захищатись мусів кожен сам, окремо, як і чим може. Крамниць у той день майже ніхто не відкрив, але Олена Юр'ївна вчинила тісто, напекла хліба, а тоді почала прання. Їй здавалось, що коли вона бодай на одну хвилину сяде спокійно, серце їй одразу ж перестане бити і вона впаде. Зосереджено стиснувши губи і викрививши їх у зневазі до всього світу і перш за все до себе, вона носила воду, колола дрова, прала білизну і не дозволяла нікому допомогти собі.

Вона не знала, чи встиг проскочити потяг, де був Володя. Щоб вирватись з Маріюполя потягом, треба було доїхати бодай до Карані, і звідти бічними коліями, проведеними до рудників, пробиратись на Дін, якщо Волноваху і справді взяли вже червоні. Вчора ці думки чомусь не приходили їй до голови, а тепер вона бачила ясно карту залізниць, і комбінувала весь день, чи змогли білі ще вирватись на Дін, чи ні. Було страшно подумати, що може червоні перехопили потяг і побили там усіх. Бо ніхто не викликав у них такої лютої злоби, як гімназисти і кадети, як молоді хлопці, що мали б прийти їм на зміну, а може і казати їм, як треба жити! Бородаті червоноармійці, колишні солдати, які не повертались додому і лишали своїх синів на опіку жінкам, з особливою насо-

лодою стріляли у підлітків шіснадцяти-сімнадцяти років, піднімали їх на багнети і кидали об землю, як найгірших своїх суперників у боротьбі за місце на землі.

— Це у них національне, — сказав якимось Пронченко Мусі. — Ти ж знаєш, що вони довго жили, та ще й тепер живуть за законом, який віддає батькові синову жінку... У них завжди ішла, споконвіку, століттями ішла боротьба між сином і батьком, між старим і молодим, і всі права звичай віддавав батькові... Звідси їх ненависть до молоді...

— А може звідси і постійна покора народу? — спитала Муся. — Може оце звідси іде легенда, про „батюшку-царя”, який за всіх дбає і який все може зробити, всевладний і могутній, а інші мають тільки коритись і слухатись?

— Можливо, — без великого переконання сказав Пронченко. — Зрештою, родина є основною клітиною держави, і як керується та клітина, так керується й держава.

Перед вечором того дня, з боку пристані почувались постріли, над містом перелетіло кілька гарматних набоїв і впали неподалеку від Лісакиної роші.

— Якийсь неук стріляє, — сказав з досадою Кульженко. — Оце, мабуть, червоні.

Після того все затихло, і до вечора Кульженки не знали, що діється в місті, хоч Муся кілька разів виходила на вулицю „подивитись і понюхати”, як вона називала свої розвідки. Після останньої з них вона прийшла, сяючи переможно.

— Знаєте, хто це стріляв? — спитала вона, весело сміючись. — Вітя Ховрацький!

— Який? Син отого учителя історії?

— Той самий... Постріляв, висадився з групою своїх вояків і кількох офіцерів, промчав до дому Петренків, сказав Каті Петренковій одягатись і забрав її з собою.

— Він, здається, давно в неї був закоханий... Ще перед тим, як з'явився той фатальний граф — згадала Олена Юр'ївна.

— Так... Тоді він, видно, терпів, бо думав, що Катя графа кохає... А тепер, мабуть, вирішив, що треба рятувати її... Або просто занадто любив її, щоб покинути... Не знаю, але мені страшенно сподобалось! Оце — лицар! Він же не знав чи є в нас червоні, чи нема, а постріляв для страху — схопив свою даму серця — і вивіз її з цього пекла.

— Куди? — спитав криво прищулившись Пронченко, бо оці розповіді про лицарство невідомого Віті здавались йому якимсь докором його коханню, для якого йому досі не треба було приносити ніяких жертв.

— Та все одно куди! Нехай і в злидні, і на небезпеку. Все краще, як їй ховатись тут од кожного, бо кожне знає всю її історію. А так, вона надовго лишиться у спогадах міста, бо її краса і пов'язані з нею кохання — незвичні і неподібні на те, що трапляється у таких малих і нудних містах! — сказала Муся з жаром.

— А вони не казали, чи наші прискочили через Волнаваху? Або хоч через Карань?

— Ні, він тільки сказав Петренкам, що червоних ще на Волнавасі нема, так що наші мабуть таки проскочили, — вигадувала не загикуючись Муся вістку, яка могла б заспокоїти маму, і яка, як потім з'ясувалось, була правдою. — А він захопив патрульний пароплав в Таганрозі, посадив на нього свій загін і поплив зо своєю Катєю. Хіба не чудово!?

Цей романтичний порив, оця поява одчайдушного закоханого, що в останню хвилину рятує свою кохану, незважаючи на те, що вона його одкинула і навіть на те, що її згвалтували махновці, оповів якоюсь поезією відступ білих і ніби виправдав до певної міри те, що вони забрали з міста усю нетреновану і невідготовану до війни молодь.

Але ця романтика тривала тільки до другого ранку, коли в місто таки увійшли червоні. Вони також висадились з пароплава, і пішли вгору з Біржі, тримаючи на поготові рушниці, роззираючись направо і наліво, часом для страху стріляючи вгору.

Почувши постріли, Муся знову пішла „у розвідку” і, на своє здивування, зустріла біля воріт і Сашу, яка стояла у розстібнутому пальті, виставивши вперед груди і не-одривно дивилась на лави матросів, що не поспішаючи, похитуючись у клубах, ішли вулицею вгору. Саша не привіталась з Мусею, а тільки одсунулась на другий край воріт, не спускаючи очей з матросів. Ті також іще здалеку обдивлялись її з голови до ніг, деякі підморгували, деякі кричали їй щось з вулиці, а один із них, гукнувши щось веселе товаришам, вибіг із рядів і тим самим швидким розвальцем підбіг до Саші, поклавши їй без питання і без довгих церемоній руку на груди.

— Пайдьом? — спитав він коротко, і Муся побачила, як зникли під гарячим рум'янцем веснянки на його обличчі.

— Пайдьом! — спокійно сказала Саша.

Вона повернулась, матрос певним рухом ухопив її за талію, і вони пішли до сторожки, ніби давні закохані.

Муся стисла блювоту, що підступила їй до горла, думаючи:

— Оце тепер все буде таке! Такі будуть правити, такі будуть наказувати, і такі матимуть усі привілеї. . . Отакій матрос і отака Саша! . . . Дійсно, як я могла умовляти Володю лишитись? . . . Не було найменшої змоги лишатись і йти разом з ними! Ніякої! Коли це — отой славетний „руський мужик”, що так довго стогнав, то, мабуть, краще було б, щоб він стогнав і далі, бо тепер стогнати вже доведеться нам, бо чого чекати від влади, в якій Саша має перевагу.

Але коли Муся поділилась цими думками з мамою, частково бажаючи сформулювати свої почуття, частково, щоб дати мамі ще одну підставу виправдати від'їзд Володі, Олена Юр'ївна сказала гірко:

— А хіба за білих вона не мала привілеїв? Ні, це надходить нова пора, коли виживають тільки підлі, нечесні і безідейні. . . Боюсь, що я своїх дітей погано до такого життя підготувала. . .

Їх власне положення тепер стало гірше, бо вони були вже „замішані”, вони були вже „підозрілі”, бо Володю мобілізували білі, і невідомо було, чи червоні не будуть карати батьків за те, що в них відібрали сина.

Але незабаром після вступу червоних до Мусі прибігла радісно схвильована Люба.

— Мусю, мене прислав Мишка! Казав, щоб ти обдумала, де ти хочеш працювати, так він тебе туди призначить... Ти ж знаєш, що тепер не можна буде жити, не працюючи, бо не даватимуть пайків... Так, що ти обдумай... І для свого чоловіка також... І прийдіть до нас, скажіть... Хоч Мишка тепер однаково вдома не буває, так ніби він і не повертався.

— А що він робить? — поцікавилась Муся.

Люба озирнулась навколо і прошепотіла:

— Він зовсім пішов у більшовики! У партію!

— Та що ти кажеш?! — вражено гукнула Муся.

— Так. Він каже, що придивився, так йому більше нема з ким іти... Білі жидів ненавидять і б'ють, до українців він же не піде... .

— А то чому? — образилась Муся. — В українців є чимало жидів... І це — перший уряд, де є міністерство національностей, і міністром там жид.

— Ну, може це десь там у Києві і є, але не в нас... Ти ж знаєш, що у нас один тільки українець, Ваня Коваленко, та й той грек! — повторила Люба старий жарт. — Та їх тепер уже й не чути, твоїх українців... Так, що тепер мій Мишка насправді більшовик, і я просто боюсь подумати, що на це скаже мій батько.

— Нічого не скаже. Тепер він буде під захистом Мишки, як за білих ти з дітьми була під захистом батька, — заспокоїла її Муся.

— Так ти подумай і приходь.

Вони довго думали, яку працю Муся може вибрати собі, щоб бути в мирі з новим режимом, і в той же час не іти на компроміс із совістю. Вирішили, що найкраще їй взятись за школу для дорослих.

— Для дітей я не маю досить терпеливості, — думала вголос Муся. — Вони з мене живо-скоро всі нерви вимотають... А дорослі — нічого... І я вже трохи дорослих учила...

— А в якій мові ти їх будеш учити? — спитав похмуро Пронченко.

— Як у якій? В українській, звичайно.

— Чому ж „звичайно”? Невідомо ще, яку мову несуть нам більшовики... Не думаю, щоб вони дуже розпадались за українською.

— Не посміють вводити російської, — запально заперечила Муся. — Ти ж знаєш їх гасло: „самовизначення аж до відокремлення”... А тут всього про мову йде... Це ж не політика, а звичайна собі освіта.

— У них усе політика, — уперто стояв на своєму Пронченко. — І поскільки їх владу принесли сюди москалі, то й мова буде московська! Ось подивишся...

І дійсно, всі накази і розпорядження нової червоної влади, як перед тим усі накази білої, видавались російською мовою. А коли Муся пішла таки до Мишки і сказала, що вона хотіла б учити дорослих, якщо їх учать в українській мові, він зморщився і сказав роздумливо:

— Можна то можна і в українській, але я не думаю, щоб у нас були підручники українською мовою... Та ще для дорослих... Може ти свої привезла?

— Та я ж була друкаркою, звідки ж у мене підручники.

— Тоді я тобі так пораджу — починай учити російською мовою, а я скажу, щоб виписали з Харкова підручники для дорослих українською, якщо такі взагалі в природі є. Але я певен, що їх нема.

І дійсно, коли Муся через місяць після початку занять спитала в Наросвіті, чи є вже підручники, їй сказали, що з Києва прийшла негативна відповідь, бо там і в російській мові підручників для дорослих було замало, але що вони все-таки написали вдруге і просили вислати бодай в російській мові. А тимчасом Муся почала вчити

дорослих за отою самою, старою системою: „м-а — ма, м-а-ма, а разом „мама”...

Після цього відносини між школою і сторожкою, між Кульженками й родиною Саші більш-менш устabilізувались на тій підставі, що обидві мали за собою „гріх” перед новою владою, і обидві тепер мали активного працівника для нової влади: Мусю в школі для дорослих і Сашу — для матросів.

Наскільки Муса могла бачити, Сашине становище з приходом нової влади лишилось таке саме: хтось приходив до неї вночі, а вдень вона, виспавшись, займалась сортуванням і розпродажем того, що одержала за ніч, знову ж таки переважно уніформ, чобіт, поясів і мішків.

Тепер, коли з приходом советської влади крамниці закривались, базари спустіли і гроші втратили всяку вартість (бо ніхто не знав, які гроші брати, а які викидати), харчування міста швидко і остаточно розпалось. З міста вирушали на села групами люди, які міняли речі на продукти, і чим більше всього наносилося на село, тим вибагливішим ставав селянин, тим менше він давав, тим більше хотів мати.

— Оце, може, єдина справедливість, яку принесла революція, — сказав півжартома Пронченко, що також вирушав на обмін, хоч Олена Юр'ївна досить підозріло поставилась до його наміру і навіть спитала його, чи він же розбере, де пшениця, а де овес.

— Розберу, розберу, — запевнив її Пронченко і продовжував свою думку: — Досі селянин був на останньому місці, і його продукти були найдешевші з усього. А тепер він сидить вдома, як барон, а місто несе йому усе, чого він прагнув усе своє життя: і чоботи, і матерію, і шкло, і цвяхи...

— І роялі, і срібні ложки, і дзеркала на всю стіну, — підхопила Олена Юр'ївна.

— Половина з того, що він бере, йому непотрібна і ніколи в житті не знадобиться... Не лицемірно: ми й тепер використовуємо селян, хоч і даємо їм більше, ніж будь-коли перед тим...

Пронченко радий був піти на обмін, бо йому дедалі важче ставало жити у Кульженків, не маючи праці і не маючи грошей, які він міг би вкладати в видатки родини на себе і Муся. Він мріяв, що бодай обміном зуміє довести свою корисність і свою практичність, про яку він стільки учив Мусю, і якої йому раптом забракло в нових і незнайомих умовах.

— Та ти не хвилюйся, — заспокоювала його Муся. — Мишка обіцяв, що як тільки він десь почує, що треба статистика, так він тебе зараз же і всуне... Ще не було влади, яка могла б обійтись без статистики!

— Смійся, а я вже просто не можу сидіти далі без діла, — сказав похмуро Пронченко. — Все своє життя я працював — а тепер раптом не можу знайти праці! Дурне якесь положення. А ці ідіоти ще кричать, що інтелігенція не хоче з ними працювати і саботує! Вони просто не знають, як керувати справами і як до тієї інтелігентної роботи підійти! Вони тільки стріляти вміють та грабувати.

— Ну, вони зуміли, здається, всіх так залякати, як ніхто досі не вмів. Саме своїм терором, — заперечила Муся. — Дивись, скільки було дезертирів, коли українська армія робила мобілізацію... Та й від білих добре розбігались по лісах... А від цих ніхто не тікає — бояться!... Таку собі славу зробили, що їх усі бояться.

— Колись вони й самі цього терору будуть боятися, — скривився Пронченко. — Це не жарти, одній частині поліції дати владу над державою... Вони почнуть усіх стріляти.

— Почнуть? Вони вже й так стріляють усіх, кого падають...

ХІІІ.

ЧЕКАННЯ

В родинях Кульженків і Пронченків настала пора чекання. Різна в своїх настроях і різна у сподіваннях.

Муся просто не дозволяла собі думати про якісь нещастя, можливі трагедії, катастрофи.

— Я хочу, щоб моя дитинка родилась щаслива і радісна, щоб у неї очі були розкриті тільки на гарне і веселе, щоб життя для неї стелилось широко і відкрито, — говорила вона вечорами, перед тим, як заснути, чоловікові. — Я хочу дивитись тільки на красу і заплющувати очі на все негарне.

— Поганий ти вибрала для цього час, — сказав Павло. — Якщо були часи, коли людина безсоромно вивертала найгірші свої властивості й почуття — так це саме тепер. Щось є в цій більшовицькій науці, що розперізує людину і робить з неї тварюку!...

— Не кажи, — боронилась Муся, заплющуючи навіть очі. — Я читаю тепер Гаявату і Олеса, і не хочу думати про погане! Не кажи.

І вона справді сторонилась усього бридкого, як зовнішньо, так і внутрішньо, і навіть не хотіла згадувати за Сашу, більшовиків чи Чеку, а на праці дивилась люблячими очима на солідних робітників і вантажників і намагалась не чути страшного духу самогонки, який одгонило од них.

Так само намагалась не бачити сміття на вулицях, а тільки чудові заходи сонця, коли поверталась з праці додому, обережно ступаючи по гострому камінню бруку. Ввечорі накручувала старий грамофон і слухала арії з опери, думаючи:

— Я хочу, щоб вона любила красу, щоб вона тішилась музикою, щоб вона уміла бути щасливою незалежно від цих людей, обминаючи їх, як я тепер їх обминаю.

Але все це скінчилось одного дня, коли, повернувшись з праці, Муся застала Олену Юр'ївну за гарячковим пакуванням якогось мішка.

— Що це таке? Вже ж не збираєшся ти кудись їхати у цей страшний час?

— Не тільки збираюсь, а сьогодні ввечорі вже їду.

— Куди? Що сталось? Володя?... — Муся відчула, як вся її надумана певність і спокій кудись відпливають, а страх стискає їй серце і важкою брилою суне вниз.

— Так, Володя. Одержала листа з Ростова. Володя там, у полоні...

— Що він пише? — кинулась Муся.

— Не він. Пише якась дівчина, донька московського професора, що поїхала туди шукати свого брата і знайшла. Він там же, де Володя. Вона пише, що Володя дуже хворий і що треба якомога швидше рятувати його.

— Та якже ти сама поїдеш? — сказала Муся, почуваючи себе винною, що вона не поїхала шукати брата, як та невідома московська дівчина, а ще й затримувала матір коло себе... Може тато поїхав би з тобою?

— Ні, тато лишиться тут... Я послала за Розою Шапіро — вона буде коло тебе, як надійде твій час... Вона все зробить... я на неї покладаюся... Ти не бійся.

— Та я за себе не боюся, — знизала Муся плечима. — Я боюся за тебе. Тепер такий дикий час...

— Дикий час, і дикі люди — але, саме тому й треба рятувати мою дитину.

Олена Юр'ївна вийняла з шухляди комоду скриньку, яка звалась урочисто „скринька на дорогоценності”. Але тепер вона була вже напів-порожня. Мусі знову стало соромно, що значна частина маминих дорогоценностей була витрачена саме в останній час, щоб купити чи виміняти харчі для всієї родини, в тому числі для неї та її чоловіка... А що вони вносили в родинний бюджет? Муся давала свої півлітра олії, тузін гудзиків та фунт цукерок, що їй платили за її лекції в школі для дорослих — але це була краплина в морі. А Пронченко не одержував нічого. Муся знала, що він найбільше мучився саме тим, що не вносить нічого в родинні витрати, — але це факту не міняло.

— Та ти нами не журись, — пробувала вона заспокоїти маму. — Ти бери все з собою. А ми тут викрутимось... Он, Павло поїде чогось наміняє...

— О, вже твій Павло, — махнула безнадійно рукою Олена Юр'ївна. — На нього не можна поклатись... Він ще, може, гроші зуміє заробити, але це й усе! Як їх тратити він не має поняття, — а це важливіше, ніж уміти

заробити... Він взагалі, від практичних селян одстав, а до освічених інтелігентів не пристав. Отак-о, теліпається поміж двох кінців...

— Але ж, мамо, — хотіла оборонити чоловіка Муся, та Олена Юр'ївна не мала часу:

— Слухай мене. Крім Рози Шапіро, що прийде на породи, я попросила мою кузинку тьотю Валю з Біржі переїхати сюди на час, поки мене не буде... Вона там у сестри і так живе, як приживалка, всіма загнана, так що вона рада буде трохи у нас перепочити...

— Хіба ти збираєшся довго бути?

— Не знаю... Що я можу сказати? — раптом махнула розпачливо руками Олена Юр'ївна. — Скільки треба буде, щоб урятувати Володю. Якщо його ще можна врятувати.

— Але хіба потяги ходять? Як ти поїдеш... Що ти одягнеш? Ти замерзнеш, бо хоч тепер і березень — але дивись, які холодні ночі бувають...

— Ат, мене ніщо не візьме, — знову відмахнулась Олена Юр'ївна. — Я піду на двірець і сидітиму там, аж доки подадуть потяг. Однаково, з нашого міста нема дальшої дороги, так що потяг буде порожній... Якось влізу... Ну, прощай!

І не даючи Мусі часу спам'ятатись і щось зробити, Олена Юр'ївна нашвидку поцілувала її і вийшла з хати.

Муся розгублено подивилась їй услід і відчула, як їй і справді стає страшно. Не мало значення те, що вона була доросла і заміжня, не мав великого значення ні її тато, ні чоловік, ніхто. Одна, на кого вона твердо поклала надії, одна, кому вона безроздільно вірила, одна, яка здавалась і непідкупно справедливою і всемогутньою проти шкоди життя — була мама. І тепер, коли перед нею стоїть перший її іспит материнства — її власної матері з нею не буде.

— Але не плакати! — говорила собі в думці Муся. — Не плакати! Тепер ти на другому місці. Нічого тобі не станеться. Тільки б Володичка жив! Це найважливіше. Тільки б Володичка жив!

Так останні дні прожила Муся, забувши за себе і свою майбутню дитину, думаючи тільки про Володю і маму, про те, чи доїхала вона, чи знайшла його, чи зможе допомогти йому... І тут у Мусі падало серце. Як можна комусь допомогти, хто потрапив до рук більшовиків? Як можна врятувати людину з рук людей, які жорстокість ставлять за принцип, ненависть за закон, а люте знущання над людиною — за заслуги?! Як можна говорити з ними, як можна їх переконати?.. Але стара віра у всемогутність мами ще жила в ній, і вона чекала листа чи приїзду матері, аж доки не прокинулась серед ночі від тупого, нудного болю, що йшов кудись униз живота.

Вона прокинулась і прислухалась до того, що діється в ній — і не знала, чи це вже початок, чи це тільки звичайний біль шлунка... Так не хотілось вірити, що ось треба буде вставати з теплого ліжка, що треба буде когось слухатись і терпіти якісь муки, що Муся заплющила очі і задихала рівно, неначе хотіла переконати сама себе, що ось зараз вона засне — і нічого не буде, все буде по-старому.

Але через якийсь час такий самий біль, тільки нудніший і важчий знову посунув кудись униз — і Муся зрозуміла, що це справді настав її час іти на муки. Але вона ще хотіла уникнути метушні і непотрібних розмов, і особливо не хотіла вилазити з тепла, і тому вона ще полежала з приплющеними учима, намагаючись запам'ятати цей новий, ще ніколи не відчуваний біль. Але третя хвиля болю кинула її на ліжку так раптово, що вона глянула на чоловіка, сподіваючись, що він також уже відчув її страх і прокинувся. Але Пронченко спав, злегка підхрюпуючи і глибоко втягаючи повітря носом, і вперше за їх спільне життя у Мусі прокинулось щось ніби ворожість до чоловіка.

Найгірше було те, що болі переривались, заспокоювались — і це знову накладало на Мусю обов'язок дбати, думати й розпоряджатись. Так, поміж приступами болю, доки чоловік бігав по Розу Шапіро, Муся наказала внести тверде залізне ліжко, прив'язати до передньої спин-

ки рушник, застелити цератою — і була готова до найгіршого. Тільки не могла примусити себе лягти на це ліжко, що виглядало ніби якийсь прилад для торттури, і ходила, згинаючись, по кімнаті, хапаючись за стільці, корчачись од болю, але не лягаючи на ліжко, аж доки не прийшла акушерка і не нагримала на неї.

А тоді почався той складний процес, коли серед болю і нестерпної муки треба зберігати свідомість, керувати своїми рухами і акуратно виконувати накази Рози Шапіро.

— Спокійно! Не напружуйтесь... Краще почекати трохи зараз, ніж потім мучитись.

І серед невимовного болю Муся намагалась бути спокійною, стримувати нестерпне бажання покінчити швидче з цією мукою — і серед стогонів і криків робити все, що її наказує спокійний голос десь з-поза завіси сліз і поту.

Нарешті десь здалеку, з того, якогось іншого світу, що рухався поза орбітою її страждань, почувся тоненький, новий голос.

— Донька! — почувла Муся голос Рози Шапіро. — Вітаю вас з донькою.

— Слава Богу, що донька — подумала Муся. — Слава Богу, що не хлопець, а то був би заступник Володі... А тепер — ні, тепер Володя може жити, моя дитина не забрала його місця... Муся облегшено зітхнула, і тільки тепер зрозуміла, що весь цей час в ній сидів страх, що прийде хлопець, її хлопець, новий хлопець на землю, і Володя мусітиме одійти... Звідки і коли засів у ній цей дивний, атавістичний, забобонний страх, вона й сама не могла сказати, бо тільки тепер вперше цілком усвідомила його.

— Ну, от, тепер ми вже зовсім вільні, — сказала Роза. — Можемо перейти і на сухе.

Зігріта, загорнута в сухі покривала Муся вже майже занурювалась у якесь безвладне, блаженне почуття довершення і свободи від страху, коли раптом її щось вдарило в серце і вона сіла на ліжку.

— Чого ви? — спитала здивовано Роза Шапіро. — Ви лежить... Я вже буду йти додому.

— Володя, — прошепотіла Муся сухими, покусаними губами. — Що з Володею? Я щойно бачила його... лежав на подушці і спав... А може він не спав? Може він...? — Муся злякано спинилась на півслові і з жахом дивилась на Розу.

— Що ви таке говорите! — знизала плечима та. — Біда з цими дітьми інтелігентів — вічно щось придумують! Спіть, поки мала не почала пиццати.

— Але ж я бачила Володю! — твердила своє Муся. — Оце зараз, в цю хвилину... він лежав на подушці...

— Це все — нерви, — твердила авторитетно і не слухаючи, Роза. — Нерви і втома. У первородків це часто буває. Забудьте про все це і відпочивайте. Бо вже завтра почнеться ваша служба біля доні...

Муся зітхнула і незрозуміло оглянувши кімнату, слухняно поклала голову на подушку і одразу ж заснула твердим, глибоким сном, в якому не було ні з'яв, ні марення. І цим сном заспала видиво Володіної голови, і тільки десь у потилиці, десь у глибині мозку ще крутилось на грані свідомості якесь неприємне нагадування про щось таке, про що краще не думати.

XIV.

МАРНІ ЗМАГАННЯ

Олена Юр'ївна ніколи перед тим не бачила Ростова, але місто виглядало так само, як і Маріюпіль, як і всі міста після революції: забруднені вулиці, гори лушпиння з насіння, що їх вітер прибивав попід виступи пішоходів, наклеєні і переклеєні оголошення різних минулих влад, відозви і накази на стінах, написані синім хемічним олівцем назви нових установ на старих дощечках при дверях. По вулицях бродило багато людей, які немов утратили ціль в житті, які ніби загубили щось і тепер забули, що їм треба шукати, і от сновигають містом з одного кінця в другий. Поміж них сновигало з таким самим отупілим

виразом на обличчях чимало вояків і навіть офіцерів Білої Армії, що їх більшовики захопили в полон, чомусь одразу не розстріляли і тепер пускали вдень на вулиці жебрати хліба, бо не мали чим їх годувати. Олена Юр'ївна придивлялась до кожної високої, трохи зігнутої постаті у англійській шинелі, яка виднілась десь на вулиці, сподіваючись і боючись упізнати в ній Володю.

Але знайшла його тільки в касарнях, які правили за приміщення для полонених, адресу якої їй написала незнайома дівчина з Москви. Повільно ідучи поміж подвійним рядом триповерхових нар, Олена Юр'ївна раптом побачила Володю. Побачила і спинилась, завмерши, до того неземною красою сяяло все його обличчя, розчервоніле, з яскравими дугами чорних брів і великими, широко розкритими очима. Він лежав на нижніх нарах і дивився на неї. Дивився і не пізнавав. Олена Юр'ївна нахилилась до нього, і на неї вийнуло від його тіла таким жаром, що вона сахнулась і знову спинилась. Але вона не дозволила собі навіть зрозуміти, що може означати такий нелюдський жар його тіла, а тільки провела холодною рукою по його чолі і сказала тихо:

— Володю!

— Га?! — злякано кинувся він і на хвилину очі його опритомніли і в них ніби навіть з'явилась радість. Але одразу ж той самий непереносний блиск залив йому очі, від чого вони стали немов шкляні, і він залепетав швидко-швидко:

— Мамо... мамо... Де ти... Де ж ти?!

— Я тут, Володічко. Я тут, з тобою і буду завжди тут, — шепотіла Олена Юр'ївна, прикладаючи йому до чола обидві свої холодні, почервонілі руки.

Цього разу очі Володі опритомніли на довше, і він спитав тихо:

— Це справді ти? Чи знову тільки снишся?

— Я. Справді я, Володічко... Тепер ти ні про що не думай. Я — тут.

Володя усміхнувся, але майже в ту ж мить очі йому знову перетворились на блискучі шкла, в яких виднілись

тільки байдужі відбитки того, що потрапляло на них, як на очні лінзи. Олена Юр'ївна задивилась у ці очі. Чорні, блискучі, вони тягнули її до себе неодривно, бо вона знала, що там, у глибині, на дні очей вона знайде те, що відділяє її від нього, те, що він бачить зараз, коли для нього існує тільки те, що він бачить на дні своїх блискучих очей. Але того дна не було. Очі були прекрасні, але й страшні, страшні для неї, для мами. Вони відокремлювали його від неї, вони затемнювали те життя, ті страждання, які він переніс за ці місяці, які навіки ляжуть між ними. Мама хотіла розігнати, спинити, прогнати ту страшну гарячку, ту дику температуру, що дрібним тремтінням трусила все його тіло, що жерла його, забирала його від неї, від мами.

Все навкруги хотіло знову забрати його від неї. Вона мусіла не дати.

— Його треба до шпиталю, — почувла вона за собою тихий голос. Біля ліжка стояла висока білява дівчинка, обличчя якої було повно такого горя, що Олена Юр'ївна мимохіть протягнула до неї руки і пригорнула до себе. Здавалось, що дівчина ввібрала в себе все горе світу і тепер носила його, боючись пролити, як найдорожчий одержаний від долі скарб.

— Ви — Віра Борисова? — не спитала, а сконстатувала, як відомий факт, Олена Юр'ївна і дівчина тільки хитнула головою, повільно і м'ярко виходячи із обіймів Олени Юр'ївни.

— А... а як ваш брат? — нерішуче спитала Олена Юр'ївна.

— То не був мій брат. То був мій наречений, — сказала тихо Віра. — Я чомусь посоромилась писати, що наречений... Збрехала... Та тепер все одно — його нема. Вчора поховала.

— Рана?

— Ні. Тиф. А після нього скоротечні сухоти... Звичайне ускладнення в цих умовах. Мене батько попереджав. Він лікар. Але коли я приїхала, було вже пізно щось ро-

бити... Володю треба швидше в шпиталь... А то і він піде.

Вона сказала і злякано глянула на Олену Юр'ївну. Але та дивилась на неї, не зморгнувши:

— Я боюсь, що вони вже розвинулись, — сказала Олена Юр'ївна, вимовивши вголос страшну певність, про яку півгодини перед тим не дозволяла собі подумати.

— Пробачте, я не знаю, що говорю, — сказала Віра. — Я тепер ніби інакша ніж усі... Всі думають, щоб жити і боятися смерті... а я — тепер, коли мій Родя помер, так я смерті не боюсь... Раз він там, значить і мені там місце. В усякому разі — в цьому нема нічого страшного... Це тепер моє місце — смерть...

— Ваш Родя був у шпиталі?

— Так. Я за цей час там познайомилась з лікарями. Я попрошу, вони і Володю візьмуть.

— Та я попрошу вас піти туди, — сказала Олена Юр'ївна. — Ради Бога, підіть туди, попросіть... Я не можу відійти від Володі... І я ж їх не знаю.

— Я хотіла знову піти на цвинтар, — сказала Віра нерішуче. — Я все там сиджу вчора і сьогодні... тільки згадала, що Володі треба буде їсти дати...

— А що ж він їсть? Чи вони тут годують?

— Хто? Більшовики? — здивувалась Віра. — Вони не годують... Здорові ходять по місту і просять... Володя також просив, доки зліг... А тоді я приїхала, так для обох міняла... В мене ще лишилися речі, що мені тато дав для обміну. Головним чином ліки... Ліки тут дорого ціняться... Тільки совісно їх на їжу міняти, коли кругом усі хворі... Але для Володі я поміняю...

— Але найперше — ідіть до лікаря, просіть його, благодійте — як він залишиться тут, то вже напевно не виживе.

Доки Віра ходила до лікарні, Олена Юр'ївна побігла на базар і виміняла за обручальний перстень молока, хліба масла і навіть трохи меду.

Коли принесла все це до лікарні, треба було майже ще стільки ж зусиль і підкупів, щоб зігріти молоко, здо-

бути чисту шкляночку, і тільки тоді можна було розвезти в гарячому молоці масло й мед — і розбудити Володю з його важкого непритомного сну на кілька коротких хвилин, щоб він то випив. Для цього вона обережно обтерла йому обличчя мокрим рушником, і він, знову здригнувшись, розкрив очі і сказав радісно:

— А ти все ще тут! Я боявся, що ти вже зникла. . .

Випивши молоко, він знову заплющив був очі, але за мить розкрив їх і сказав:

— Так добре, що ти тут. Як у раю.

Пізно ввечорі повернулась Віра і сказала, що мусіла шукати лікаря аж на його мешканні, а то було десь далеко, а до того його ще не було вдома. Але вона таки дочекалась його, і він погодився. Завтра десь між дев'ятою і десятою вони можуть привезти Володю до лікарні.

— Але десь треба взяти візника. Він сам не дійде.

— О зранку йому ще нічого, — сказала Віра. — Це ж він зранку все ходив хліба просив. . . А потім лягав, коли розгорялась гарячка. І дехто з його сусідів — тоді крав у нього те, що він назбирав, так що на другий день бідний Володя знову мусів йти і понижуватись просячи хліба! — сказала Віра раптом піднесеним голосом, з ненавистю дивлячись вбік, на поперечне ліжко.

Олена Юр'ївна глянула туди. Біля ліжка стояв високий, м'язистий чоловік, з виправки видно — офіцер, і викладав із кишені різні, очевидно, напрохані провіянти. Він обернувся на голос дівчини і сказав насмішкливо:

— Верочка-девочка, ну и зачем горячиться? Сильные должны выживать, а слабые умирать — такой закон.

— Чий же це такий закон? — тихо спитала Олена Юр'ївна.

Офіцер повернувся цілком в їх бік і приглянувся їй.

— Закон природи мамаша, не знаю вашого имени.

— Володіна мама, — сказала Віра. —

— Ну, что ж, хоть и Володина мама, — розвів руками офіцер. — Теперь на жизнь надо смотреть резонно: кто палку взял; тот и капрал. По крайнее мере, у нас в России всегда так было и так будет. . . Да-с. Я имею силу —

я беру хлеб. Такої себе вошивий Іван, имея в руках пулемет, может в полминуты уложитъ вашего Толстого и Достоевского, и Байрона, и Пушкина и еще десяток поэтов на придачу. Вот вам и вся истина. Берите палку. Не взяли — пропадайте. І нечего тут волноваться.

Він одвернувся від них і почав далі укладати свої провіянті.

— З такою філософією вам пряма дорога до більшовиків, — сказала Олена Юр'ївна.

— Совершенно верно. Я это и сам теперь понял. И к ним пойду, — сказав спокійно офіцер. — Был полковник фон-Кравиц, а тепер будет товарищ командир фон-Кравиц. А як я командував мужвою раніш, так буду командувати й тепер! Повалляли дурака — и хватит!

— Та що ви з ним говорите, — обізвалась Віра. — Я думала, що він хоч вас посоромиться, а він бачите — всякий сором утратив! І не молодий же, міг би навчитись, що таке порядність у людей! Ходімо звідси, бо він і нас обікраде.

— Куди ж я піду?.. Я думала тут переночувати, — почала Олена Юр'ївна, але фон-Кравиц перебив її, спокійно встряваючи в розмову, ніби Віра не назвала його щойно в очі злодієм:

— Тут вам, мадам, залишатись не можна. Тут полонені, мужва, вони з вас за одну ніч шматку зроблять, прикончать і на смітник викинуть. Ніхто й сліду не шукатиме.

Олена Юр'ївна, що рвучко обернулась була до нього, від останніх слів спинилась, вражена, охоплена перший раз за все життя почуттям безпомічного обурення. За царату вона знала, що хоч би які погані вчинки люди робили, але існували певні моральні норми й закони, яких вони не сміли переступити, бо громада викинула б їх за це. Вони могли бунтуватись, могли робити свої миршаві діла потихеньку — але мусіли бодай лицемірно триматись цих установлених норм.

Тепер та громада розпалась. Мораль та її обов'язковість діяли ще тільки в деяких окремих особах, ще рефлєкторно зобов'язували навіть декого з більшовиків. Але

основна маса нового володаря, що оце тепер панував над усіма, оцей солдат з рушницею, який міг стріляти й убивати за слова, з підбурювання, корячись кожному, хто розворушить його почуття, бо розуму і знання у нього не було — оцей солдат, оцей „русскій мужик” ради якої вона стільки витерпіла за своє життя — він тепер скидав з себе моральні норми з такою ж приемністю й полегшею, з якою скидав норми політичні чи соціальні. Не було страху, який тримав би його, а тому він міг зробити все, на що штовхали його інстинкти, і йти собі далі, задоволено і переможно поглядаючи на світ.

— Але... я ж не маю кімнати... і нікого тут, — сказала вона розгублено.

Офіцер сказав:

— Іспугались, мамаша?! Это вы нам все народ в глаза тыкали — а тепер на попятний?!

— Я не так боюсь народу, як отаких, як ви, — сказала повільно Олена Юр'ївна, і вперше в житті по ній розлилась така пекуча ненависть, що вона навіть спинилась. — Отаких порождінь, отаких... тварин...

— Так и следует, — сказав офіцер. — Бойтесь! Тепер наше время — и мы вас научим! Не будете нам газеты показывать — мы вам свои газеты выпишем!.. Ми вас еще научим бояться!

— Ходімо до мене, — встряла в розмову Віра. — У мене ж тут є кімнатка. Я за аспірин її наймаю... Так ми там удвох помістимось.

— Аспірин? — зацікавився офіцер. — А чому ж ви мені раніш не казали? За аспірин тепер можна імперію купити!

— Або продати! — сухо відрізала Віра. — Ходімо вже.

Олена Юр'ївна пішла за нею, навіть не озирнувшись на Володю, бо почувала, що вона боягузлива зрадниця — іде в тепло і до людей, лишаючи його серед оцих тварин, які оголились душею до кінця — і виявилось, що душі у них немає.

Але коли на другий день вона прийшла в касарню, вона побачила коло Володі якогось невеличкого сухого солдата, який обтирав йому обличчя, приговорюючи:

— Знаю, знаю, ти її щоночі бачиш, свою маму... Ось я вимив тобі лице, так воно й пройде.

— Ні, ось вона, справді мама! Я знав! Я ж вам говорив, Петровичу, що цього разу це була справді жива мама біля мене. Я знав. Ця була не така, як ті, що я бачив у гарячці.

— Таки й справді мама приїхала, — звернувся до Олени Юр'ївни Петрович, усміхаючись. — Я тут з вашим сином подружився... Дуже мені мого молодшого нагадує.

Говорив він якоюсь співучою російською мовою, без великого акання і з м'яким гортанним Г, трохи подібним до українського.

— Петрович за мною ходить справді, як за сином, — сказав Володя, усміхаючись.

Говорив він тепер дужчим голосом, очі були ясні, і тільки ніжні, гарячі рум'янці на щоках виказували гарячку.

— Да што уж, нужно ведь, што там уже, — трохи засоромлено відмовлявся Петрович від подяк Олени Юр'ївни. — Тепер время видите какое лихое, надо хоть дитьо спасать.

Та Олена Юр'ївна навіть не мала часу довго розпитувати його, бо прийшла Віра і треба було перевозити Володю.

Перевезли вони його дуже просто: ніхто не мав списків полонених ніхто не питав, куди вони везуть Володю.

— Так це ж вони всі могли б уже давно розбігтись, — сказала Олена Юр'ївна. — Чого вони сидять тут, як миші в пастці?

— Більшовики навкруги перевіряють документи, на всіх станціях і дорогах. Так що краще вже сидіти тут і чекати якогось рішення всім укупі, ніж виходити на дорогу і там ризикувати наскочити на якогось командира, що легко стріляє, — пояснив Петрович, ведучи Володю під руки. — Он, мені треба аж у Олонецьку губернію — як я

туди без документів доберуть? Знову ж і в селі без документу показатись не можна, бо свої зараз же донесуть.

Вивівши Володю з касарні і посадивши на візника, якого звідкілясь дістала Віра, Олена Юр'ївна відчула, що в ній знову з'являється енергія і надія. В іншому місці, в лікарні, серед людей, які діють і живуть за тими ж нормами моралі, за якими живе вона, можна буде врятувати Володю.

Та вже за тиждень вона побачила, що врятувати його не можна.

— Скаче галопом, — пояснив їй лікар. — Туберкульоз скаче галопом, і проти такого ми безсилі! Готуйтеся до найгіршого.

Олена Юр'ївна дивилась на нього. Як можна приготуватись до того, що твій син помре? Як можна змусити себе повірити, що ось не стане Володі, що оці великі очі вже не відкриються, і уста не усміхнуться вже до неї з подякою:

— Як добре, що ти тут... Боже, я як в раю...

Володя часто повторював цей вираз, і востаннє прошепотів його саме перед тим, як раптом задихав важко і швидко, кілька разів конвульсивно здригнувся, ніби під ударом якогось ножа — а потім затих, все з тією ж усмішкою на вустах, яка повільно холола і ставала вже не усмішкою, а гримасою.

Олена Юр'ївна холола разом з цією усмішкою. Серце їй ніби спинилось, кров перестала кружляти, а зібралась одним важким згустком в грудях і не давала змоги ні дихати, ні говорити, ні рухатись.

Але рухатись і говорити було необхідно. Треба було ще проробити багато непотрібних нікому, але чомусь важливих справ, аж доки нарешті можна було привезти дерев'яну неоковерно збиту труну на цвинтар, де вже чекала викопана глибока, чорна яма.

Труну поставили над ямою, а старенький священик, який пів-офіційно ще жив при цвинтарі, почав читати молитви. Олена Юр'ївна стояла непорушно, аж доки до її свідомости дійшли слова:

— Да будет воля Твоя яко на небесі і на землі”...

„Ні! — раптом вдарила по ній думка! — Ні! Цього я не хочу! Ні, я не згодна, я протестую, я не мирюсь! Якщо це Твоя воля, щоб Володя отак рано помер і зник — так я не хочу Твоєї волі! Я знаю, я безсила, але я принаймні можу не визнавати її! Ні! Ні! Ні! „... Вона не чула вже дальших слів молитви, аж доки біля неї Петрович не почав підспівувати священникові — „З надгробним риданням...”

Тільки тоді могла Олена Юр'ївна нарешті здригнутись так, що згусток крові у грудях одірвався, кудись поплив і відкрив місце для спазматичних ридань, що струшували все тіло і рвали груди, але все-таки давали якусь полегшу серцеві, якийсь вихід болю. Та коли четверо обірваних байдужих людей почали з напругою спускати труну в яму, коли оцей останній видимий предмет, який ще можна було пов'язати з Володею, назвати Володею, почав поволі зникати, відходити від неї все нижче, Олену Юр'ївну пронизав такий страшний біль, що вже не можна було з ним жити і дивитись на світ.

Вона опритомніла від вогкого холоду на чолі й у всьому тілі. Лежала на землі перед невисоким чорним горбиком, і Віра ніжно розтирала їй руки.

— Олено Юр'ївно, прокиньтесь... Треба жити, — говорила вона, ніби переконуючи не так Олену Юр'ївну, як саму себе. — Треба ж жити. Вас чекає донька, чоловік, родина... Прокиньтесь... Треба жити.

Мовчки підвелась Олена Юр'ївна на хиткі ноги, мовчки обтрусила для чогось землю з свого пальта, мовчки підбрала з землі торбинку і тільки тоді сказала Вірі:

— Ідїть додому. Я скоро прийду. Ідїть, ідїть, дайте мені побути нарешті самій.

Віра поглянула на неї — і пішла геть, і Олена Юр'ївна була вдячна, що та не питала, не умовляла, не набридала словами, які всі були ні до чого і нічого не могли змінити. Дочекавшись, доки Віри не стало видно за голими кущами й вітами дерев, Олена Юр'ївна набрала повітря, щоб нарешті, на свободі викрикнути диким воєм отой

біль, отой протест, оту дику, стиснуту в пружний клубок тугу, що роздирала її. Та крику не було. Вже вийшла наперед ота доля свідомості, яка не давала їй перетворитись у тварину й вити. Вже щось керувало нею, і під тою кермою можна було плакати, але вже не можна було битись об землю, розбивати собі голову, дряпати обличчя і кричати на весь голос, як того прагнуло все її тіло, щоб полегшити біль. Вона довго стояла над могилою, бездумно дивлячись на вогку чорну землю, розуміючи вперше всім тілом, всім організмом, що навіть цієї полегші вона не може собі дозволити. „Треба терпіти. Треба жити”, — повторювала вона Вірині слова, але вони не мали сенсу, вони звучали порожньо і безглуздо в порівнянні до цієї свідомості всього тіла, що воно буде жити і буде терпіти. Поволі, з цією свідомістю одділились і поплили по щоках сльози, але то вже не були сльози душі, одчаю, страждання, то були сльози тіла, що відділялись згідно зі своїми законами — і до болю не моли ніякого відношення — не полегшували і не збільшували, а пливли собі паралельно, просто тому, що тіло не могло не плакати, хоч душа застигала у безнадії й розпачі.

Так знайшла її пополудні Віра, і забрала з собою, і Олена Юр'ївна пішла. З цим болем у душі однаково було, де бути, де стояти, що робити. Він був у ній, він був нею, неодривний і важкий — але єдино для неї тепер важливий, єдино оправданий і розумний. Все інше було, існувало, жило й говорило — і Олена Юр'ївна старанно намагалась робити все так, щоб не притягти до себе уваги, щоб не дозволити чужим торкнутись її болю, бо він був вона — і кожний доторк до болю корчив усю її.

Ніколи Олена Юр'ївна не могла сказати скільки днів отак просиділа вона над Володиною могилкою, приходючи туди вранці і повертаючись увечорі. Вона нічого там не робила, тільки сиділа, бо це було єдине місце в світі, де ще був бодай якийсь сенс для неї бути, і де люди не набридали їй, не питали, не нудили розмовами про те, щоб вона їла чи щоб застібала пальто. Тепер, коли Володя був у смерті, для неї не було іншого місця як тільки

цвинтар, бо все, що належало смерті, належало їй, як вона сама належала смерті, щоб бути там з Володею.

Одного ранку, коли вона стояла над могилою, як завжди бездумно придивляючись, як білий, безкостий хробак повільно, наче свердло, викручувався з землі, раптом хтось гукнув її ззаду:

— Мамо!

Вона обернулась, чекаючи, що коло неї буде Муся, але не було нікого, тільки весняний вітер прошумів у вітах дерев, що невідомо коли й як вкрились бруньками. Олена Юр'ївна задивилась на це ніжне мереживо зелені над цвинтарем, коли голос покликав її удруге і більш настирливо, більш злякано:

— Мамо!

Вона глянула на могилку, яка раптом перестала бути Володею, а стала просто горбиком землі, на синє небо, на прозору зелень бруньок під ним — і здригнулась од страху: адже десь там, у світі життя була ще її донька, її Муся, яка, може, оце саме тепер мучиться від болю і гукає її. А вона сидить отут, у чужому місті, на цьому цвинтарі, куди щодня привозять нових мерців, де Володя вже давно загубився і зник, а може жити тільки в ній, в її пам'яті, в її любові... Що вона робить щодня отут, серед могил і свіжо-викопаних ям? Десь там у Мусі, може, народилось нове життя, то що робить вона, мати, у цьому закутку смерті? Може Мусі вже нема, може вона не витримала і теж померла, як Володя, а її матері не було при ній, і нікому було бодай полегшити останню хвилину!

Олена Юр'ївна рвучко схилилась навколюшки, припала лицем до могильного горбика і прошепотіла:

— Прощай, Володичко!

Встала і, не озираючись, пішла, майже побігла з цвинтаря, а тоді забравши речі і попрощавшись з господинею, якій Віра заплатила наперед аспірином, побігла на станцію.

Та там був такий тлум народу, така сила спітнілих тіл лізла уперто вперед, у вагон, на площадки, на дахи, на буфери, що Олені Юр'ївні, після самотности і тиші цвин-

таря — стало і лячно й огидно. Треба було повертатись у життя — але життя було далеко непривабливіше, ніж смерть. Пересидівши на двірці цілу ніч, вона побачила, що сама не зможе ніколи виїхати з Ростова, і пішла шукати когось, кому можна було б дати хабаря, щоб посадив у вагон. Залізничники твердо тримались старого правила, що „не підмажеш — не поїдеш”, і коли Олена Юр'ївна попросила якогось худенького чоловічка у залізничній формі допомогти їй, і пообіцяла, що дасть аспірину і хини — той живо схопив її речі і повів кудись від станції на запасні путі, де і всадив її у вагон. Інші залізничники потроху приводили своїх клієнтів, так, що коли потяг під'їхав до станції, він був уже наполовину повний. Перечекавши доки усадовились ті, що змогли влізти на станцію, потяг смикнувся раз, другий і поволі рушив вперед.

XV.

А ЖИТТЯ ІДЕ

Муся прокинулася від якогось незвичного руху в коридорі, але зараз же заплющила очі. Її тепер нічого не цікавило, і ніщо не мало значення — тільки оце маленьке чудо, оця її доня, оця манісінька людина, що лежала поруч у колісці і спокійно спала. Між нею і Мусею існував безперечний і чіткий зв'язок, і коли тільки мала Галя ворушилась у колісці, Муся чула це крізь сон і нахилилась над дитиною, шукаючи, що може дошкуляти їй. Отак вони й жили удвох уже два тижні, в щасливому єднанні і в повній ізоляції від турбот чи інтересів зовнішнього світу. Обидві чекали тієї хвилини, коли Муся витерпівши дві довгі години, матиме нарешті право взяти маленьке, туго сповите тільки і притулити до своїх грудей, що набухали молоком і прагнули, щоб їх висмоктали оці малі і ніжні, а такі жадібні уста. Коли Галя нарешті схоплювала в рот сосок і починала діловито смоктати, по Мусі розливалась хвиля яку можна було назвати тільки пишним реторичним словом „хвиля блаженства”. А коли Галя відпускала груди і, тикнувшись носом у матірну грудь,

знову засинала, Муся жаліла одривати її від цього блаженного тепла і класти в колиску.

Так і цього ранку — найбільше Мусю турбувало те, що вже боліли груди від молока, а Галя, навчена попереднім досвідом, ще спала, чекаючи своїх двох годин.

— Може її шум збудить, — подумала Муся, коли це двері одчинились і на порозі стала Олена Юр'ївна.

— Мамочко! — гукнула радісно Муся і спинилась, бо було в матері щось нове, що забороняло кидатись до неї, цілувати її чи говорити про своє щастя.

— Мамочко! А Володя? Ти привезла Володю?

— Ні, його ще не випустили з полону, — сказала Олена Юр'ївна. — Мені доведеться, мабуть ще раз їхати туди... Треба зібрати документи... — Вона спинилась, щоб передихнути і набрати повітря на нову брехню, радіючи, що Муся вірить їй, і ненавидячи її за те, що вона так легко вірить, так охоче збувається думок і питань про Володю.

— А ось моя доня... — щасливо сказала Муся, підштовхуючи колиску до матері. — Тепер не тільки ти маєш доню, але і я маю свою! Ми тепер рівні, — щасливо засміялась вона, а Олена Юр'ївна стримувала свою образу за Володю, щоб нахилитись над новою людиною, що оце з'явилась на світ без неї, коли вона була там, у царстві смерти.

В цей момент Галя збудилась, розкрила очі і беззубий рот розплився усмішкою.

Тільки тоді щось остаточно змінилось в Олені Юр'ївні, і вона знову сприйняла життя. Сприйняла з протестом і обуренням, з жалем до всіх, що живуть і дбають за життя, легко уникаючи думок про мертвих, але таки сприйняла його владу в образі оцієї малої істоти, що дивилась на неї великими темними очима і усміхалась. Олена Юр'ївна десь у потилиці знала, що Галя ще нічого не бачить і не розуміє, і що усмішка є тільки рефлекторною гримасою — але це знання не мало для неї найменшого значення. Значення мало тільки те, що ось перед нею ле-

жала її нова, перша внучка і усміхалась бабі, яка нарешті приїхала до неї.

— От Володя здивується, коли приїде. Поїхав собі звичайним хлопцем, а повернеться вже дядьком! — жартувала Муся, і Олена Юр'ївна мусіла нагадати собі, що Муся ж нічого не знає, що вона сама, порадившись з чоловіком, вирішила нічого не говорити їй, аж доки вона зовсім встане після породів. Однаково, вона не могла чути цього веселого щасливого голосу і поспішила вийти з кімнати.

Але Муся за хвилину вийшла слідом за нею і увійшла саме тоді, як Олена Юр'ївна, виймала з торби Володину гімназійну шинелю.

— А це що?! — спитала зблідла Муся. — Це що?! Це ж Володіна шинеля! Значить... — вона уп'ялась у матеріні очі і раптом закричала дико — Помер! Володічка помер! Ти мене дуриш, що він приїде! Дуриш, правда?! Правда?!

Питала і прагнула, щоб мати заперечила її здогад, щоб запевнила її, що Володя таки справді десь живий, а шинеля опинилась тут внаслідок якихось логічних і нестрашних обставин.

Та Олена Юр'ївна тримала в руках шинелю і мовчала, і Муся зрозуміла, що пощади нема, що смерть прийшла у її родину — ота смерть, від якої, здавалось, її родина мусіла бути назавжди безпечна, бо не сміла ж смерть забрати когось із них! А от вона прийшла і забрала, забрала самого доброго і найбільш ніжного із них, забрала гарного і молодого, ніби не було їй досить старих і втомлених, які часом кликали її. Муся схопила маму в обійми і гірко заплакала над страшним і незрозумілим законом, який казав людям умирати, умирати ніби випадково, ніби без глузду і підстав, отак, як умирають травинки, коли по них ступають ноги людей.

— Мамуля моя, мамуля моя, і ти там сама одна. Ой моя ж ти мамочко, завіщо тобі таке?! — приговорювала вона похитуючись разом з матір'ю, плачучи і за Володею і над маминою долею, — але в той же час підсвідомо але

невпинно прислухаючись до того, що діється в сусідній кімнаті, де вона кинула Галю. І коли Галя заплакала — владно, клично і голосно, — Муся кинула матір і побігла до доньки, щоб заспокоїти її, хоч знала, що цей плач, крик і сльози не мають великого сенсу і показують тільки, що Галя знову хоче їсти.

І керована тим самим законом, що діти — найголовніше на світі, за нею туди пішла і Олена Юр'ївна, поволі витираючи сльози.

— Оце буде нам намісниця за Володю, — сказала вона гірко, думаючи про те, скільки ще сил і енергії та любови треба буде вкласти у це сотворіння, щоб з неї вийшла людина бодай наполовину така вартісна, щира і ніжна, як був Володя. А одночасно, одвічний інстинкт матері і баби вже наказував їй схилитись над цією дитиною, взяти на руки і притиснути до своїх уже напів-висохлих грудей, бо це була дитина, це було життя, це було продовження роду.

Відтоді, як тільки знову починав біль пронизувати її серце, Олена Юр'ївна кидалась до Галі, носила її, приговорювала до неї, перевивала її і тільки від доторків до цього мало, але такого досконало виробленого тількия почувала вона нову енергію, яка давала змогу жити далі.

Жити було нестерпно нудно, страшно, а головне — цілковито безглуздо. Більшовики усілись в місті міцно, і потроху перевертали життя на свій лад, видаючи накази і декрети, які здавались чудернацькими і позбавленими сенсу. Всяка промисловість і торгівля припинилась, лишився тільки товаро-обмін з селом та оті смішні, безвартісні пайки, які совлада роздавала своїм службовцям, учителям і робітникам замість платні. Роздавали їх більшовики не всім однаково, а з вибором, розподіляючи те, що встигли захопити в старих крамницях і на складах. Доки задовольнялись бажання і потреби тих, що стояли нагорі партійної драбини; доки задовольняли важливих осіб як ті, що працювали в ЧЕКА і розстрілювали людей; доки вираховували, що можна дати на робітників двох великих заводів — для таких дрібних пішаків, як учителі,

не лишалось вже майже нічого, тільки все ті самі малі гудзички до чоловічих штанів, яких у Олені Юр'ївни назбирався вже чималий запас, і яких навіть Узе відмовлявся брати, бо його донька тепер могла також бути учителькою і діставала цих гудзиків на свій пайок більше, ніж батько міг зужити.

Узе тепер часто заходив до Кульженків без всякої потреби, просто щоб позідхати і пожуритись над тим, що це робиться із світом і чому люди раптом подуріли і перекидають усе догори ногами.

— Ось побачите, вони потім жидів зроблять винуватими, — хитав він сумно головою. — Вже скільки чого в цій Росії досі робилось, а все жиди виходили винуваті. Та он, мій сусід і тепер уже мені каже, що це жиди зробили революцію і тепер сидять у ЧЕКА і стріляють людей... Хіба ми можемо відповідати за всяке мишигене, яке туди полізло? Ну, скажіть самі, господін Кульженко, — чи можемо ми за це відповідати?

— Глупо, щоб цілий народ відповідав за одиниці, — сказав Кульженко. — Але люди здебільшого цупко тримаються саме того, що глупо.

Та Узе така філософія не задовольняла, і він звертався до Пронченка, що цілими днями вганяв, шукаючи праці, приходив додому злий і як найбільше пониження переживав те, що він мусить сідати їсти те, що міняла на свої речі Олена Юр'ївна. Пронченка не цікавили питання, хто зробив революцію і чи жиди відповідають за розстріли в ЧЕКА. Його гризло одне: як це сталося, що більшовики змогли запанувати на Україні, а українська влада мусіла тікати. Як це сталося, що від більшовиків, які найбільше грабували селян, які найбільш жорстоко стріляли людей — ніхто не тікав так масово у дезертири, як тікали від наказів і мобілізацій української влади. Який і де був сенс у тому, щоб селяни підтримували владу, яка не визнає власности, коли в селянинові першим і панівним почуттям було почуття прив'язаности і влади над землею та влади землі над ним?!

— Це росіяни прийшли і завоювали вас, — заспокоював його Кульженко. — Це не вперше і не востаннє, що вони лізуть сюди по хліб, по цукор, а тепер ще й по сталь та марганець! Їх більше, вони звикли коритись своїм, — вони й перемагають.

Він говорив, і в той же час сам сумнівався. Бо бачив в українців часом повне невміння коритись своєму, дикий, стихійний протест проти того, щоб свій командував ним. Коли ж приходив хтось чужий до команди, то це не здавалось таким образливим чи принизливим.

Мусю ці справи цікавили тільки в тому сенсі, що вона мусіла добре їсти, щоб Галя мала добре молоко, а добре їсти ставало дедалі важче. „Заградительные отряды” не допускали до міста селянина, який мав багато хліба, масла, сала і інших неприступних для міста розкошів, а забирали ці розкоші самі, відсилаючи більшовикам у містах якомога менше і витрачаючи більшу частину самі на себе, на самотон, на коханок. Так запаси вичерпувались, село біднішало, багаті колись господарі починали казати жінкам, щоб ті мішали до пшеничної муки висівки або й трохи лободи. Місто внаслідок цього лишалось зовсім без постачання, і жило тільки тим, що можна було дістати у спекулянтів, які мали зв'язки з командирами „заградительных отрядов” постачали тим водку й матерію, а за це мали хліб і сало чи пшоно, яке і обмінювали за ікони, столове срібло, перстені чи дзеркала.

За якийсь час, Муся пішла знову на працю, а ще за кілька днів пішла до Мишки питати, чи нема де праці для Павла. Але у Мишки були свої клопоти, бо Мусю зустріла заплакана Люба.

— Що сталось?

— Ах, не питай! Я вже так родилась, що хоч яка влада прийде, — ніякій я невгодна! — одмахнулась Люба. — Сідай і розповідай, яка твоя доня, бо діти нам тепер єдине щастя.

Але коли Муся з захватом почала розказувати про мудрість і чар Галі, вона побачила, що Люба насилу при-

мушує себе слухати її, так рвуться у неї слова про її власні переживання.

— Та що там розповідати, — спинила себе Муся. — Найкраща, найрозумніша і найчарівніша дівчина на світі — і кінець! Ясно? Заперечень нема? Прийнято одноголосно, — випалила вона підряд сакраментальну формулу всіх засідань у ті дні. Та на Любу це вплинуло, як удар, і вона вибухнула сльозами.

— Та що сталось? Кажі вже?! — спитала Муся. — З Мишкою посварилась?

— І не посварилась, і один одного любимо, а таки доведеться розійтись!

— А то чому?! Він кудись виїздить?

— Нікуди не виїздить, а тільки новий военком до нього присікується, що він буржуй і що у нього жінка — донька служителя культу! — крізь сльози пролетіла Люба. — Раніш батько мене мучив, що Мишка мені нерівня, а тепер уже виходить, що я Мишкові нерівня! Не дадуть нам жити як хочеться!... Тут ніяка любов не витримає!

Муся мовчала. Проти творення нових, трудових генералогій і проти творення нової привілейованої класи нічого не можна було зробити. Вимоги, пов'язані з фактом народження, були за нової влади такі ж міцні і суворі, як і за старої, і фактично зводились до того, щоб люди знали бодай одне покоління свого роду і щоб воно було пролетарське.

— Але я не розумію, чому це так тебе чіпилися? — вголос говорила Муся, механічно погладжуючи Любу по спині, яка здригалась од ридань. — Твій же батько — тільки рабин, він не багатий і не такий уже видатний!

— Це новий военком, кажу ж тобі! Він, я думаю просто антисеміт і тому до Мишки лізе.

— Але ж подивись, скільки жидів пішли у більшовики, і ніхто їм нічого не робить! А фактично вони ж на три чверти буржуазного походження.

— То нічого! Більшовики кажуть, що вони тому буржуазного походження, що не могли бути інакшого —

робітничого чи селянського, бо царська влада їм того не дозволяла... Але що мене обходять усі жиди, коли ми з Мишкою тепер думаємо, що мабуть найкраще буде нам розвестися!

— Чи ти збожеволіла! — аж скрикнула Муся.

Люба озирнулася на всі сторони і знизила голос.

— Слухай, Мусю, я тобі усю правду скажу, але щоб ти навіть рідному чоловікові не говорила! Обіцяєш?

— Та обіцяю. Кажі, щоб я могла бодай щось зрозуміти з цієї історії.

Люба прихилилась до неї і зашепотіла:

— Цей новий военком був у батька наймитом. За двірника служив, ще років двадцять тому. Я його й не пригадую! Батько його піймав, як він ніс продавати нові віжки й хомути, що батько купив для коней, і батько його віддав під суд... Хто його знає, де він ці роки мотався — а тільки оце тепер приїхав сюди фаетоном, куртка в нього шкіряна, і два кулеметники поруч нього завжди ходять... Ну, як він довідався, що батько ще живий — так і давай з нього знущатись. Майже щодня до себе кличе і випитує, чи батько проти советської влади не підбурує... Батько думає, що він мусить тікати, але не може, бо тепер цей военком чепився Мишки й мене, так коли батько втече, то ми відповідати будемо. А той диявол пристає до Мишки, що як він може бути редактором і провадити вірну ідеологію, коли він одружений з донькою рабина, служителя культу! І слова якісь такі ідіотські повідумують! — раптом розсердилась Люба. — Чи ти коли щось подібне чула: „служитель культу”.

— Так вам треба всім разом виїхати, — порадила Муся.

— Куди? Тепер же Мишка партійний, так без дозволу партії він нікуди їхати не може. Мусить тут одкріпитись, а там десь прикріпитись. А там не прикріплять, коли звідси не буде скеровання.

Люба говорила швидко, легко вживаючи нових висловів, які ще незвично різали вухо Мусі. Незвичною була і вся нова система прив'язування людини, якої не було на-

віть за царату. Виходило, що нова влада, яку створила революція, давала менше свободи своїм найближчим прихильникам, ніж царат своїм.

— Так вам треба з ним миритись, з новим воєнкомом, — порадила Муся.

— Ми вже пробували. Батько його в гості запрошував, Мишка з ним три ночі в карти грав, у банчок, і програв йому чимало грошей — але він тільки усміхається, гроші бере, водку п'є, а як прийде на збори парткому, так і починає про те, щоб виривати буржуазію з коренем — і перш за все з партії. Одна надія на Борьку Шапіро — той секретарем парткому і досі ще Мишку відстоював. Він радить Мишці у Чеку піти — тоді його й воєнком боятиметься — але я не пускаю, бо тоді мій батько від нас вибереться. Він каже: „Роби що хоч, але до Чеки не йди, бо того тобі люди не простять”... Але як я маю з ним розходитись — так нехай краще йде в Чеку! — закінчила твердо Люба. — Чекістам соціального походження не закидають, а тим більше — жінчиного... А я мушу про дітей подумати.

Муся слухала, і її почуття роздвоювались. З одного боку, маючи тепер сама дитину, вона розуміла, що ради дітей багато можна зробити і від багатьох речей зректись. З другого боку подумати, що хтось із її знайомих, навіть друзів, якими були Мишка і Люба, раптом опиниться в ЧЕКА, виглядало дивним і неможливим. Вона глянула на Любу, — і вже не побачила в ній отієї поважної чорноокої, певної себе рабинської дочки, а тільки перелякану і розгублену товсту, розпливчасту жінку, яка готова була послати чоловіка убивати людей, аби лиш врятувати своє щастя.

— Та чи може бути у вас щастя, як він буде в Чека? — спитала Муся вголос те, що напливло в думках.

— А чому ні?! Раз уже він в більшовиках, так вибирати не доводиться. А піти йому з партії, так то на все життя буде докір — на дітях висітиме. А Чекою він може своє буржуазне походження викупити.

Муся побачила, що Люба вже цілком у тому новому строю, де походження і випадковий факт народження відігравав таку ж роль, як в Палаті Лордів у Англії, і де наказ партії звільняв людину від всякої моральної відповідальності за її вчинки. Щось рвалось між нею і Любою, бо вона не могла відмовитись від моральних законів і вимог, які вкладали в неї все життя мама. Очікувана, бажана революція прийшла — і принесла не свободу і не спільну працю в користь покривджених, а пімсту покривджених не над устроєм, а над тими окремими особами, яких вони могли досягнути й змусити платити за все. Це було жорстоко і безглуздо, але сприймалось з радістю усіма, хто міг нарешті вилити свою образу, злобу і бажання пімсти, вилити на когось, може і не безпосередньо винного, але якимось причетного до кривд, яких вони зазнавали раніш. А тут, у випадку з Любою перед покривдженням колись военкомом був особисто той, що його колись покривдив, . . . хоч чому віддати злодія під суд було кривдою, — Муся також іще не могла збагнути.

Так вона і повернулась од Мишки ні з чим, навіть не побачивши його. Але вдома застала веселого і задоволеного чоловіка, який одразу ж гукнув до неї:

— Знайшов посаду. В споживкооперації. . . Не статистиком, а на обліку товарів — але й те вже добре!

XVI.

ВИПАЛЕНИЙ СТЕП

Але ця радість не тривала довго, бо чим далі посувалось літо, тим ясніше ставало, що надходить катастрофа, тим більш заклопотані, а потім і злякані ставали обличчя людей.

— Все вигоріло, — говорили вони. — На полі нема нічого. Сухавії спалили все, і тепер хіба один-два колосочки побачите на цілому полі.

Муся слухала ці розмови, і їй здавалось, що вона ясно розуміє, про що люди говорять і турбуються. Але тільки коли вона виїхала за місто, щоб збирати для коопера-

тиви вишні з садка, який раніш належав Лісакі, а тепер був відібраний советами і переданий у кооперативу, зрозуміла вона, про що вони говорили.

Їхати треба було через чималу смугу поля, яке Муся з дитинства звикла бачити веселим зеленим напочатку літа, а пізніше — ваговито золотим, від повного колосу, що схилявся під вітром і тоді по всьому полю перебігали відливи рідкого золота.

Тепер же поля не було. Не було колосу на ньому. Не було навіть чорної землі, що часом лежала пухка і розорана тут навесні. Земля поруділа від подвійної спеки сонця і вітру, потріскалась, і маленькі, сухі билінки, що тут і там безсило стирчали над нею, тільки підкреслюючи безживність поля. На небі не було й хмаринки. Це вже стало звичайним на це літо явищем, що не було хмар і не було дощів, тільки суховій невпинно віяв над завмерлим степом і палив те, що ще недопалив учора.

— Що ж це таке? Павле?! — з жахом обернулась Муся до чоловіка, що сидів поруч із нею. — Та це ж — голод!

— Чш-ш, не кажи таких речей голосно, — спинив він її. — Добре, що ми тільки вдвох на цих бігунках — а то б тебе ще потягли у Чеку за сіяння паніки. . .

— Але, ти подивись — ні колосу, ні стеблини. . . Боже, мій, це страшне. Ми всі погинемо отут. . . І наша бідна Галюня. . . — Муся знову обернулась до поля, намагаючись уявити, як же можуть жити люди, що годуються хлібом з такого поля, і чого можна чекати, коли такі безживні, згорілі степи ідуть і йдуть верства за верствою геть по всьому Приозів'ю, Херсонщині, Таврії. . .

В серпні Пронченко сказав Мусі твердо:

— Мусимо тікати звідси, бо пропадемо.

— Як тікати?! А якже наші? Мама? — розгублено спитала Муся.

— Вони тут може ще якось проживуть, а ми будемо тільки зайвим тягарем для них, — відповів Пронченко. — сама бачиш, тут іде голод. Мама своїми зв'язками, може, ще якось протримається, але їй буде легше, коли вона

не матиме обов'язку годувати ще й нас. Я вже не можу більше сидіти на чужих хлібах, — сказав він твердо. — Досить уже я наївся докорів.

— Але ж, Павле, ніхто тобі не докоряв, — пробувала умовити його Муся, але він кинув працю і поїхав до Києва, звідки повернувся незабаром з призначенням на працю статистиком у Лубні.

— А там хіба нема голоду? — здивувалась Муся, яка, не маючи газет, крім малої місцевої газетки, повної переважно декретів і пропагандних статей, не знала, що робиться в інших частинах України.

— Нема. Навпаки, дуже добрий урожай.

— Так чого нам їхати?! Як там добрий урожай, то й сюди привезуть, — зраділа Муся, але Пронченко не слухав її:

— Привезуть, чи ні — не знати. Це не така влада, щоб за людей дбала. Краще вже самим поїхати туди, де є хліб і можна його мати, не залежачи від влади.

Мусі сумно і страшно було розлучатись із мамою, і в той же час їй кортіло спробувати жити самій, своєю родиною, у своєму мешканні, на всій своїй повній волі. Тому вона плакала над тим, що кидає маму, і в той же час розглядалась по мешканню, вибираючи речі, які зможуть їй знадобитись у новому житті, яке вона плянувала і уявляла відповідно до того життя, яке запровадила в родині мама.

— Я б взяла оцю шафу, — казала вона мамі, і Олена Юр'ївна, трохи засоромлено відповідала, що вона цю шафу обіцяла вже Степанові Толкачову, якщо він привезе їй мішок муки.

— Мішок муки! — ахнула Муся. — Звідки ж у Степана візьметься аж мішок муки, коли він нічого не сіє.

— Не сіє і не жне, але збирає в житниці, — ухилилась мама від відповіді, а Муся не питала далі, почувавши, що це знову якимось пов'язане з Сашею.

З Сашею все виходило дивно і перекручено. Те, що вона мала за коханців і члена царської Міської Управи, і полковника Білої Армії — не тільки не шкодило їй в

очах нової влади, але навіть давало їй якісь переваги, хоч Муся так ніколи і не змогла зрозуміти, чому молода і здорова жінка, яка ніколи не пробувала працювати, а тільки йшла в ліжко з кожним, хто міг заплатити, набувала цих переваг, в той час, як мама, яка все життя працювала і яка вічно дбала за інших покривджених, убогих і темних, таких переваг не мала. І чому влада, яка кричала про робітників і селян, відбирала хліб у селян, щоб давати його Саші, а через неї продавати чи міняти за високу ціну — також зрозуміти було важко. А головне — не було рації пробувати щось зрозуміти, бо влада мала за собою військо, зброю і людей, які охоче її слухали — а тому вона могла не дбати за те, чи розуміють її підвладні, чи ні.

І так сталось, що вкінці серпня Муся з чоловіком і Галею вже сиділи в товаровому вагоні, де стояли меблі, які вона дістала від мами, речі і візок для Галі.

— Хто зна, скільки ви будете їхати, — говорила їй Олена Юр'ївна. — Напаси собі їжі.

— Не треба багато напасати, — заперечував Пронченко. — Нам аби за Харків виїхати, а там скрізь хліба повно, і баби на станцію виносять і молоко і яечка і навіть смажених курчат продають. Я буду гроші берегти на підмазку, але думаю, що мені авансу вистарчить на те, щоб доїхати і якось влаштуватись.

Муся бачила, що він усім своїм еством рветься з її міста, з оточення, яке було йому чуже, від усіх цих греків, німців, болгар і жидів, що заселявали ці місця і які не розуміли часом, за чим сумує і над чим плаче його душа.

Вийшло так, що найбільш протестувала проти від'їзду Галя, яка в останню хвилину раптом учепилась пальцями за Олену Юр'ївну, ніби розуміючи, що це вже вона довго не побачить баби. А коли та обережно звільнила свої пальці і спустилась із теплушки, Галя розпачливо і гірко почала гукати її: — Баба! Ба-а-ба-а!

Крик був розпучливий і владний, і щоб не чути його, Олена Юр'ївна бігом побігла від вагону, навіть не до-

чекавшись доки він почне рухатись. Так останнє, що бачила Муся, була зігнута від ридань спина матері, яка видавалась такою маленькою і сухенькою, коли бігла поміж довгими рядами рейок, що ішли вдалечінь і мали повезти туди її доню й унучку, повезти, бо так хотів цей новий непотрібний Пронченко, якого Муся вибрала собі за чоловіка.

XVII.

ОДРІЗАНИЙ ШМАТОК

До Лубень Пронченки приїхали аж на п'яту добу, стомлені, вимучені, розбиті від лежання на твердому ліжку, затуркані потребою бігти купувати їжу, бігти підмазувати залізничників; з червоними від недоспаних ночей очима, бо Галя за час дороги прихворіла, часто плакала, не давала спати і змушувала носити себе по вигинистому вільному місці, яке ще було поміж меблями.

Лубні зустріли їх чудовими осінніми теплими днями, приємними усмішками нових співробітників Пронченка і цілковитою байдужістю більшої частини мешканців. Бути байдужим у Лубнях було дуже легко. Кожний жив у своєму домі, окремо від інших, з великою одгородженою парканом садибою, з ворітьми на замку і часто-густо великим собакою на ланцюгу. Майже кожний мав корову чи козу, всі годували одного чи двох кабанчиків, квасили капусту, сушили у пляшках кріп і взагалі перейшли на натуральне господарство, не покладаючись на нову владу і не чекаючи від неї добра.

— Вони чисто, як Афанасій Іванович і Пульхерією Іванівною, оті гоголівські старосвітські поміщики, — з захопленням говорила Муся. — Я думаю, що деякий час навіть добре буде нам пожити отаким спокійним, вегетативним життям. Тут і советська влада нічого не зробить.

— Не тільки зробить, але вже й зробила, — недобре усміхнувся Пронченко. — Від неї високими ворітьми та собаками не встережешся. Сам одчиниш ворота і вступиш, коли вони прийдуть.

— А що, хіба і тут терор? — спитала Муся, якій здавалось, що в цьому спокійному місті можна відпочити від усіх страхіть революції і знову жити так, як жила вона замолоду, як їй хотілось жити.

— А так, звичайно. Де ж його нема, того терору?! Тут чи не в кожній хаті або хтось сидів, або зараз сидить, або вже й розстріляли. Тільки що люди ще живуть за старими звичаями і їх з того важко зіштовхнути — то назовні виглядає, ніби все в порядку.

— Боюсь, що ми поміж них мешкання не знайдемо, бо кожен сам собі живе і нікого з чужих не хоче.

Але потроху виявилось, що є люди, які не тільки хочуть, а навіть прагнуть віднайняти одну-дві кімнати, щоб тільки мати „порядних людей” і не боятись, що нова влада поселить у них людей, з якими буде неможливе всяке співжиття.

Правда, дім, в якому вони оселились, був дуже зруйнований, бо власники його виїздили з Білою Армією і повернулись аж із Криму, бо не мали змоги виїхати звідтіля. За цей час у великому покинутому домі стояли всі штаби, управи і командування, які тільки витворювались у місті за бурхливих перших чотири роки революції, коли Україна уперто, раз — за-разом виганяла більшовиків, а вони так само невступно й уперто лізли до неї знову.

— Погано, звичайно, що вони й піч у кухні розсадили — гранати туди для штуки кидали, — виправдувалась нова господиня — худа й охляла пані, що безперестанку курила великі, скручені з газети цигарки з махорки. — Тепер хліба не купиш, і вам доведеться його пекти в тій печі, що гріє кімнату. Але я тут не винна — тепер треба мільйонів, щоб скласти нову піч.

Муся, яка насилу звикла за революцію їсти житній хліб, тепер з жахом думала, що їй доведеться його пекти. Але виходу не було. Треба було брати Павлові пайки, іти на базар і вистоявати там годинами, доки пощастить їх добре виміняти, а тоді йти додому, рубати дрова, палити в печі і під керівництвом нової господині, розчиняти, місити, виробляти і пекти невеличкі житні хлібці, які тіль-

ки й могли випектись у звичайній печі для ogrівання кімнат.

Потроху Муся увійшла у лад лубенського життя, і незабаром побачила, що, хоч кожна хвилина була скерована на те, щоб якимось забезпечити харчування, місто живе ще й іншими інтересами. Відбувались якісь збори, де обговорювалась історія Лубень, екскурсії до маленького музею, читання віршів і творів тутешніх авторів, головним серед яких був старий Пилип Капельгородський, був навіть театр, де грала донька того самого Капельгородського.

І тут, як і в матеріальному житті, були спроби забути про нову владу, зігнорувати її, підтримати життя, хід його, звичай й розваги на тому рівні, на якому вони були колись.

І тут, як і скрізь, нова влада не давала передихнути спокійно, щоразу нагадуючи про себе наказами, заборонами, ревізіціями і конфіскаціями.

— Вони чисто, як той пристав з анекдоту, — казав Пронченко — не знають слова „на”, а тільки одне „давай” і „давай!” і „давай!”

Надійшла весна, і Муся почала садити город, потім полоти, носячи туди й назад Галю на руках, потім збирати городину, весь час думаючи про те, як би передати бодай частку цього багатства мамі. Але саме тому й гинули на Катеринославщині люди з голоду, саме тому й їли там матері своїх дітей, що влада не могла чи не хотіла налагодити постачання і транспорту.

Чутки про голод і про людоїдство просякали до Лубень, але якимось не впливали на людей. Одні вірили їм, інші — ні. Газети мовчали, писали тільки про перемоги революційного уряду на всіх військових і економічних фронтах та про потребу постачати хліб у Москву.

Було просто неймовірно, щоб десь тут же, в цій самій Україні міг бути голод, коли у них у Лубнях було досить їжі, і селяни міняли зайвий хліб на різні потрібні в господарстві речі.

Тільки коли до Лубень приїхала Олена Юр'ївна, і Муся глянула на абсолютно висохле її тіло і на обличчя, що скидалось на маленький трикутник із запалими очима посередині, зрозуміла вона, що то значить — голод, коли нема чого їсти і нема де їжі взяти.

Це були щасливі два тижні, що мама просиділа у Муся, бо Пронченко був у Києві, розвідатись, чи нема змоги переїхати туди на якусь працю, і Муся могла годинами сидіти з мамою і Галею цілком задоволена й щаслива, не бажаючи нікого бачити, нікуди йти.

— Я мабуть така домовита уродилась, — сміялась вона. — Такою вже мабуть і помру: мені аби моя родина, так і світу не треба.

Олена Юр'ївна спочатку все питала Мусяю чи можна взяти ще картоплину з великого бан'яка, де варилась картопля годувати козу і порося, яких уже встигла придбати Муся; питала, чи є в Мусі досить цукру, чи не треба лишити на завтра козячого молока — взагалі поведилась, як людина, що опинилась серед неможливих, незнаних чи забутих скарбів і боїться торкнутись їх.

— Та що ти, мамо, питаєш? — аж сердилась Муся. — Бачиш же, що маю повно картоплі, маю, аж дві кози, маю порося. — Їж, скільки хочеш, хоч поправся трохи, щоб не поїхала звідси така ж худа, як і приїхала.

Та коли треба було виряжати маму на станцію, Муся не знала, як це зробити: треба було б дати картоплі, але як мама понесе? А вона ж мусить нести Галю, бо нема з ким її покинути. І знову, коли б дати мамі мішок картоплі, як вона його нестиме і як всаджуватиме у вагон, коли туди мішочники лізуть усією силою і напором, які породжуються від жадоби? Треба було давати щось легше, але вартісне, і Муся насипала мамі торбинку цукру, виміняла шматок сала і нав'язала два клунки муки, які можна було перекинути через плечі і так нести.

І знову Муся дивилась на зігнуту під вагою клунків спину матері, яка віддалялась, не озираючись, ніби ображена, ніби чужа, і знову їй було соромно, що ніколи і ніяк не зможе вона віддати мамі рівно за всю її любов і тур-

боти, бо не має в собі отого пекучого бажання допомогти, яке все життя штовхало маму робити щось для інших.

„Недаром Павло все мене лає за непрактичність. Я просто не знаю, як узятись за речі, як їх робити” — думала Муся з докором собі, поволі повертаючись, щоб увійти в хату, у весь спокійний, налагоджений і вже для неї звичний лубенський уклад життя.

XVIII.

ДИТЯЧА КОМУНА

Олена Юр'ївна приїхала з Лубень трохи підкріплена на силах, а головне цілком спокійна за Мусю і Галю, за те, що вони не тільки мають що їсти, але й добре та багато їсти, і що Муся якось несподівано виявила господарські таланти і охоту перемогти перешкоди, що виникали перед нею. Того, що вона привезла з Лубень, не вистарчило надовго, але все-таки це була велика підтримка, особливо цукор, одна грудочка якого тепер одразу ж піднімала сили і давала енергію.

Але видно було, що школа вже не дасть їй заробітку, бо ніхто не думав про навчання, а тільки про те, щоб нагодувати свою дитину.

Нова влада турбувалась долею не всіх дітей, а найбільше тих, що були спіймані на дрібних злочинах, відсиділи у в'язниці і тепер становили велику проблему для суспільства. Нова влада вважала, що вони були жертвою соціальної несправедливості, а тому з ними треба поводитись особливо обережно, дбати за них, годувати їх, учити і пробувати повернути їх назад до нормального життя і поведінки. В великих будинках колишніх багачів Лісаки й Попова були зроблені дитячі комуни для таких дітей і підлітків, навчання і виховання, в яких мусліо іти якимись абсолютно новими шляхами і блискавично перетворити цих дітей на дисциплінованих членів нової громади.

Щось у цьому пляні було таке, що промовляло до Олени Юр'ївни, викликаючи в ній старий запал і охоту

допомогти і навчити цих колишніх покидьків суспільства, які були ще молоді і тому можна було надіятись, що любов'ю, відданістю і твердістю з них можна буде зробити людей. Тому вона з радістю погодилась стати учителькою в дитячій комуні, тимбільше що для неї влада якось викроювала пайки на харчування і навіть на опал. Чому майже в центрі Донбасу влада мала труднощі з доставою вугілля, Олена Юр'ївна так ніколи й не збагнула. Але труднощі були, бо вугілля бракувало, возити його зі складів не було чим, бо коней од колишніх візників взято для обслуги партійців. Тому старий Кульженко мусів через день їздити спочатку візочком, а потім санками на Біржу і звідти привозити мішок вугілля, і так запасати собі опалу на зиму.

Олена Юр'ївна трохи навіть хвилювалась, як ішла перший раз до диткомуні. Це було нове завдання для неї, як педагога і вона старанно обдумувала, як найкраще почати, про що говорити і що зробити, щоб бодай трохи зацікавити цих учнів.

Та коли увійшла у комуну, побачила, що ніякого навчання тут не треба, а учителька числиться тільки для того, щоб усе виглядало назовні відповідно до вимог якогось ідеаліста із впливових партійців.

Зустрів її директор комуні, невеличкий, але досить огрядний як на ті умови чоловічок, який одразу почав командувати:

— Ви нова учителька? Дуже добре. Мене звати товариш Вакуменко. Так от, на сьогодні ми маємо завдання перебрати картоплю. Учні вже досі за працею. Там моя жінка за ними дивиться. Так ви ідіть, змініть її, бо їй вже давно пора обід ставити.

Командував він спокійно, як про речі, що само собою зрозумілі і тому не можуть викликати заперечень, і коли Олена Юр'ївна почала наполягати, що вона прийшла вчити, а не наглядати за працею, він тільки здивовано глянув на неї.

— Перше треба дати їсти, а тоді вже вчити. І до того ж, від парткому прийшов наряд, щоб виділити з на-

шого городу для їх їдальні десять мішків картоплі — так треба ж її перебрати! Не буду ж я парткомові дрібну картоплю слати, а для цих бандитів отут лишати велику?! Ні, ви вже, будь ласочка, тут ніяких програм не починайте, бо вони нам ні до чого! Он, ідіть та відпустіть мою жінку, бо вона у нас навіть і не на штаті, а мусить робити... А я вам також трохи картоплі додому підкину!

Олена Юр'ївна побачила, що всі її педагогічні підходи і роздуми були ні до чого, що цей невеличкий чоловічок незрівняно краще за неї орієнтується у новому суспільстві, і що справді тепер важливіше нагодувати дитину, ніж навчити її читати, щоб вона померла з голоду письменною.

— А звідки ж у вас картопля, коли скрізь вигоріло? — спитала Олена Юр'ївна.

— Поливали, — переможно усміхнувся директор комуни. — Я на цих бандитах три шкіряні пояси збив, а один з них мене під ребро ножом садонув, а таки поливали. Я їм, бандитам, сказав, що як не будуть поливати — подохнуть, бо ніхто їм не дасть, як нема... Ну, таки зрозуміли і поливали... І сапали, і підгортали... А тепер — от бунтують.

— Чому?

— Що на партком картоплю віддаємо. Та ще й велику. Вони, може, вперше в їх житті працювали, так тепер їм свою працю шкода віддавати. А партком також загнув — десять мішків картоплі! А нам же що залишиться? Я їм п'ять мішків пошлю — і нехай скажуть спасибі.

Олена Юр'ївна рушила до дверей на балькон і в сад, коли директор спинив її:

— А ви куди ж це з торбинкою у руках ідете? Вони її одразу од вас змиють — ви й не помітите! У нас тут мало якихось там покинутих дітей — у нас самі професіонали живуть, — з ноткою гордості в голосі сказав він. — Давайте я її у себе сховаю. Скільки тут грошей?

— Та всього три рублі, — призналась Олена Юр'ївна.

— Ну, як будете йти додому, так я вам поверну.

Олена Юр'ївна знову рушила через балькон у двір. В старі часи, вона не раз бувала тут і завжди милувалась гарно засадженими кльомбами квітів. Тепер все було перекопане і засаджене картоплею. Група у яких тридцять хлопців різного віку — від дванадцяти і до сімнадцяти чи й більше, обірвана і ніби навмисно засмальцована, з розмазаною по обличчях глиною, порпалась в'яло і нехотя в землі, вибираючи звідти картоплю.

— О, ще одна паразитка на нашу картоплю прийшла, — гукнув хтось, побачивши Олену Юр'ївну, а та відчула, як гарячий румянець образи залив їй обличчя.

— Ця вже з бабкому, — обізвався уїдлиий хлопчачий голос з другого кінця, і всі засміялись.

— Не з бабкому — а ваша нова учителька — сказала Олена Юр'ївна намагаючись говорити спокійно. — Буду вчити вас читати, писати, арифметики.

— А казки розповідати вмієте? — спитав високий, стрункий хлопець, з обличчя якого навіть і крізь розмазану глину видно було якусь витончену красу. — Ми казки любимо, а на арифметику нам плювать!

— І казки знаю, — так само спокійно сказала Олена Юр'ївна. — Але казки для відпочинку, а для життя треба науки.

— Дурниці! — авторитетно сказав стрункий хлопець. — Для життя треба мати револьвер. Якби я тепер мав револьвер, так я б не копав картоплю, а наглядав би за вами, щоб ви копали.

— Та чого там довго трепатись. Як знає казку, так нехай починає, — нетерпляче обізвався той самий уїдлиий хлопчачий голос. — Вже нам час і їсти. От би спекти картоплин пару на носа — і готово. А ми чогось тут муляємось!

— Ще рано їсти, — обізвалась висока, худа жінка, що стояла біля дверей з другого боку, спираючись на рушницю. — Треба раніш норму набрати.

— Бірзаман да бариди, бірзаман да йохиди, — почала розміреним голосом Олена Юр'ївна. — Так завжди починаються казки у наших греків. Але я сьогодні розпо-

вів вам не казку, а міт, те у що вірили і що переказували старовинні греки про своїх героїв. Жили ті греки на островах, і називалось одне їх королівство Спарта. І от, король Спарти, Одіссей, поїхав з іншими королями помститись за ганьбу одного з них, — і так воював він довго, довго, а тоді вони перемогли ворога, спалили його місто Трою — і Одіссей поїхав назад додому, де чекала на нього вірна жінка Пенелопа...

Олена Юр'ївна говорила розміреним, рівним голосом професійних казальниць, і навіть трохи похитувалась з боку в бік, одночасно підіймаючи з землі картоплю і викидаючи її у два мішки — велику в один, малу — в інший.

Хлопці замовкли, слухаючи її зосереджено і уважно, так само мовчки копаючи картоплю і тільки часом пошепки пересварюючись між собою.

— От, це приємно бачити, як добре молодь працює, — почувся раптом з порога різкий і трохи насмішкуватий голос.

Олена Юр'ївна глянула туди, і побачила невисокого, трохи зігнутого в плечах чоловіка, що розглядався по городу швидким поглядом.

— Добре, хвалю. А тепер ми заберемо картоплю, призначену для парткому... Которі наші мішки? — спитав він директора диткомуни, який обережно визирав з-поза його плеча, нашорошено оглядаючи похмурнілі обличчя хлопців.

— Та я вам сам їх приставлю — пробував він стримати нового начальника.

— Чого там, сам! Я он прольоткою приїхав — так ми туди одразу пару мішків і покладемо! Не треба буде другий раз коней ганяти.

— А ти цю картоплю садив, що по неї приїхав? — раптом закричав стрункий хлопець, з ненавистю дивлячись на новоприбулого.

— Ти там, Михайлів потишше, — спинив його директор комуни. — Це — сам товариш Жаров, наш военком.

— І не тобі, пацану, мене питати про роботу, — сказав суворо военком. — Я по тюрмах за вас насидівся, ре-

волюцію підготовляючи. Ти тоді де був? Під стіл пішки ходив! А я вже за вас страждав! І тепер страждаю — і мені ти картоплею пострікати не будеш! Ясно!? Ти тут, Вакуменко, зовсім всяку дисципліну зруйнував! — звернувся він з докором до директора.

— А де ж це ти так страждаєш? У Шкільної Сашки кожної ночі? — почувся той самий уїдливий голос, і Олена Юр'ївна вперше вирізняла з поміж гурми інших хлопців оцього малого і настобурченого хлопчика, який раптом почав точними словами, цинічно і нестерпно грубо розповідати всім, що саме і як робить военком у „шкільної Сашки”. Було неможливо дико слухати з уст малого хлопця потік цих брудних слів, і всі, навіть директор і военком, на хвилину замовкли від несподіванки. Потім военком дістав з кобури револьвера і сказав загрозливо:

— Так це така тут комуна? Контру нам розводиш, Вакуменко! Я цього не потерплю!

Він, майже не цілячись, вистрелив у напрямі хлопця, який ніби подавившись посеред слова, смішно крутнувся навколо себе і впав на сусідній мішок з картоплею.

— Картоплю залле! — кинувся був туди директор, але тут з усіх кінців раптом почувись гістеричні, дикі крики і вереск хлопців, і на групу дорослих посипалась картопля, б'ючи їх в голови, груди і ноги.

Военком пригнувся за мішок картоплі і скомандував:

— Верхньою наводкою — бий!

Над городом весело і ніби насмішкувато процокотіла стрічка кулемету. Крик спинився і хлопці стояли пригнувшись і дивлячись на военкома.

— Оце перший раз — поверх голов. А другим наворотом у груди стріляти скажу, — командував він, так само весело й насмішкувато, ніби радіючи, що ось трапилась іще одна нагода постріляти. — Гайда, всі у той куток городу, а ти, Петров, наведи їх на мушку — і так стережи. Як тільки який поворухнеться — шпар! Ну, чого стоїте?! Марш у той куток!

Пригнувшись і вишкіривши зуби, немов розлючені, але безсилі щурі, хлопці повільно посунули в призначений їм куток городу, а воєнком уже командував:

— Іванов, берись за мішок, винесемо удвох. А ти, Вакуменко, бери другий з жінкою та й несить... А решту потім сам у партком приставиши.

— А, а хлопця ж як?

— Якого хлопця? — здивувався воєнком. — А того... Спиши в розход... Застрелений під час спротиву владі. Не знаєш порядку, чи що?!

Вони понесли картоплю, стиснувши один одному руки і перекинувши на них мішки, а Олена Юр'ївна підбігла до малого хлопця, який тепер лежав, зсунувшись з мішка у кумедно скрученій позі, ніби ховаючись від нових пострілів. Вона взяла його руку і поволі, невміло намацала слабкий і нерівний пульс.

— Він живий! — гукнула вона в куток, де збились під мушкою кулемета хлопці.

— Він живий і мені треба чимсь його перев'язати... Де можна знайти щось чисте?

— І що ти, тьотю, у цьому вошивнику чистого шукаєш? — несподівано резонно відповів їй хтось, а високий стрункий хлопець, що першим заговорив до неї, кинув люто:

— І навіщо його перев'язувати? Щоб іще якась інша собака його вдруге застрелила?

Олена Юр'ївна, одвернувшись, стягла з себе спідню спідницю і почала розривати її на шматки, прикладаючи складені шматки до рани, щоб спинити кров, і потім перев'язуючи незручно широкими стрічками матерії рану понад серцем.

— Серце б'ється, — спокійно інформувала вона хлопців. — Він житиме — і ви ніяких дурниць більше не робіть... Він житиме.

Директор застав її уже нахиленою над перев'язаним хлопцем, поливаючи водою обличчя. —

— Це біль і шок, — сказала вона. — Серце не влучене. Він буде жити. Треба відвезти його в лікарню. Гук-ніть воєнкома, нехай одвезе його.

— Воєнкома? — зчудовано глянув на неї Вакуменко. — Він уже поїхав. А цього ми на візку самі одвеземо. Ви можете йти, — звернувся він до воєнкомового кулеметника. — Ми вже тут самі дамо раду. Воєнком казав, щоб ви йшли до школи.

Олена Юр'ївна повернулася додому з цього свого першого дня в дитячій комуні, наче після довгої, важкої, виснажливої роботи. Руки в неї тремтіли, голос раптом зник, а в грудях давили сухі спазми — чи то страху, чи то обурення.

— Отак-о, вистрелив у хлопця, як у горобця, — розповідала вона схвильовано чоловікові вдома. — Навіть не глянув, чи вбив, чи ні. Забрав картоплю і поїхав... Мабуть сюди й поїхав, до Саші. Все місто знає про неї. Як той хлопець сказав „до шкільної Сашки”, так ніби мене по обличчю вдарив... Щось треба робити, бо це вже ганьба лягає на школу.

— Вона вже давно лягла, — ствердив старий Кульженко. — Ще відколи ти ото дитину в неї хрестила... Я знаю, знаю, це було все з прогресивних мотивів і з передових поглядів. Знаю, я сам їх дотримувався... Але, як бачиш мораль є мораль, і нею не можна жертвувати заради якихось поглядів. Інакше все йде шкереберть...

Олена Юр'ївна згадала численні романи самого Кульженка, які свого часу завдали їй стільки болю і образи, але промовчала. Все це було вже за ними, минуле й пройдене, а перед ними стояло надто страшне і навблаганне сучасне, щоб витратити силу на взаємну боротьбу...

— Я мушу поговорити з Степаном... Нехай вони кудись виберуться...

— А що Степан тепер зробить? За старого режиму він міг її побити, а тепер що? Сидить він собі ситий і навіть п'яний — завдяки своїй доньці — то буде їй за це дорікати?... Краще ти її не чіпай, а треба нам самим

вибиратись звідси... Однаково ж ти вже в школі не працюєш.

Ввечорі, коли вони вже збирались лягати спати, хтось обережно постукав у вікно їдальні.

— Це хтось свій, — сказала Олена Юр'ївна. — Чужі дзвонять у двері.

За вікном стояла якась жінка, і коли Олена Юр'ївна відчинила велике вікно і впустила її в кімнату, впізнала у тій Мусину колишню подругу з гімназії, доньку колишнього рабина, Любу Рафалович.

— Люба, правда? — спитала вона непевно. — Я вас так давно не бачила.

— То я так потовстіла, що важко впізнати, — сказала з силуваною усмішкою Люба. — Вибачте, що я так пізно до вас, але я не хотіла, щоб мене хтось бачив.

— Щось сталось? Може... арештували вашого батька? — спитала Олена Юр'ївна, звикла, що до неї в таких випадках прибігали по пораду.

— Ні, у нас все в порядку... Тільки новий воєнком на Мишку, на мого чоловіка дуже напосівся... що той зі мною одружений...

— Я вчора його вперше бачила, цього воєнкома... Страшна людина! — здригнулась Кульженкова від спогаду.

— Я власне тому до вас і прийшла... Кажуть, що він застрелив хлопця, безпритульного, члена дитячої комуні? — жалібно викидала питання Люба, і Олена Юр'ївна побачила, що якісь особисті міркування пов'язанні з пострілом у хлопця, а хлопець сам по собі так само мало цікавить Любу, як він мало цікавив воєнкома.

— Стрелив у нього. Але хлопець лишився жити... принаймні, жив, коли я перев'язувала його, — сказала повільно Олена Юр'ївна, намагаючись зрозуміти, які складні і незрозумілі їй розрахунки і комбінації в'яжуться тепер із пострілом у хлопця...

— А де він? — нетерпляче питала Люба. — У якій лікарні? Хто його туди одвіз?

— Хлопці одвезли, інші хлопці з диткомуні... на ручному возику, — сказала Олена Юр'ївна. — Воєнком на фаєтоні повіз картоплю, а хлопця повезли на ручному возику, що вивозили гній на город... принаймні, так він виглядав... Я підіслала пару мішків і так його повезли...

— Чудово! Чудово! — скрикнула в захопленні Люба. — Тепер ми його маємо, цього Жару скаженого. Не буде вже нам голову морочити.

— Жару? — спитала Олена Юр'ївна. — Ви сказали — Жару?

— А так. Його звали колись Жара, цього воєнкома. Він з наших місць, злодюжка! Мого батька обікрав — так за це тепер на нас і мститься, — лепетала Люба очевидно, намагаючись сказати поменше, але в той же час палаючи бажанням очорнити свого ворога.

— У Петровському-Форштаті були Жари, — почала непевно Олена Юр'ївна, а Микола Йонович, непомітно штурхнувши її під столом ногою, встряв у розмову сам:

— Як то — ви його тепер маєте?

— А так. Він за це буде перед партією відповідати — стріляти у хлопця, якого ми маємо перевиховати, у малолітнього злочинця, який постраждав од старого соціального укладу... Це — злочин, і партія йому не простить!...

— Не знаю. Я вперше сьогодні була там і нікого не знаю... А як не пролетарського, так можна його стріляти? — гостро вп'ялась вона очима у Любу, у цю тиху, поважну колись двічину, яка тепер з такою несподіваною легкістю раптом випалювала тиради, що їх досі Кульженки чули тільки від захожих більшовиків з кулеметними стрічками через плече.

— О, я не маю на увазі... Я тільки з погляду партії — якщо він застрелив пролетарського походження, так цього партія вже напевно не простить...

— А як не-пролетарського, так може й простити, — докінчила за неї Олена Юр'ївна.

— Ну, ви знаєте, така у них догма... Вони мусять догми триматись, інакше нічого не вийде... Таке у них учення...

— Учення, що виправдує знуцання, убивство і грабіж, — сказала Олена Юр'івна. — Як сталося, що ви виправдуєте їх також? І ваш батько?

— Діти! — раптом зів'яла Люба і схлипнула. — Діти й Мишка! Я за них з батьком боролась, і тепер з тою дурною партією також буду боротись...

— Як же ви боретесь? Ви вже всім поступились їй.

— Нехай і поступилась, але чим я поступилась? Словами! А на ділі так і Мишка буде при мені, і діти... А це — найголовніше.

— Не можуть вони бути при вас. Не таке це вчення, щоб лишати дітей при матерях... Однаково, вони їх од вас заберуть...

— Хто зна... Але тепер мені важко, щоб воєнком Мишку не викинув із партії, — раптом призналась Люба, — бо тоді ми пропали... До батька, правда, люди ще по-старому приходять, але це вже не те... Молоді вже й женяться без нього... Найбільше ще похорони виручають... Тому я й прийшла до вас, щоб дізнатись точно, як це все було...

— Тільки ви нас, будь ласка, у ці свої сварки не плутайте, — попросив раптом Микола Йонович. — Ви там свої, посваритесь і помиритесь, а нам, безпартійним, доведеться відповідати... Дружина вам розповіла все, як було, от ви на цьому й базуйтеся, але на її свідчення не посилайтесь і у свідки її не кличте.

— Я постараясь, — неохоче згодилась Люба, і накинувши знову на голову велику хустку, вислизнула назад через вікно.

— Не вийде це нам на добро, — похитав головою Кульженко. — За старого режиму ти б мала за собою пресу і громадську опінію, а тепер що? Опінії фактично нема, бо всі бояться й слово писнути, а газети в їх руках... Та якби хтось і написав щось, так такому воєнкому на це тричі наплювать! Я кажу тобі, змінено норми моралі —

і нам у цьому суспільстві жити буде важко. Ми завжди будемо винні і перед правими, і перед лівими. . .

— Я думаю, що найкраще буде нам звідси вибратись, — сказала Олена Юр'ївна. — Бо я думаю, що оцей военком і є отой Жара, пам'ятаєш, що гроші кооперативні украв у тебе в Петровському? . . .

— Так цього ж прізвище Жаров.

— Малошо „Жаров”! Перемінив собі прізвище. А мені вранці, як я його побачила, таки й здалось, що це щось знайоме. . . Але все це було так давно. . .

— А він тебе упізнав?

— Він на мене й не дивився. Тільки на хлопців та на картоплю. . .

— Добре, що старий полковник помер. А то тепер цей Жаров назнущався б з нього за те, що той наказав його тоді різками вибити, — роздумував уголос Микола Йонович. — А таки нам найкраще звідси вибратись. Нехай вони собі воюють за владу і пайки.

XIX.

РЕВОЛЮЦІЯ ПЕРЕМОГЛА

Та вибиратись самим їм не довелось, бо Саша прийшла виселяти їх.

Прийшла з орденом від парткому, підписаним Борисом Шапіро, сином отого старого караїма, організатора жидівських колоній „Селіма Шапіро, який був своєю людиною в хаті Кульженків. Сам Борис прибігав до них у дитинстві, як до себе в хату, там грався з хлопцями, учив свої лекції, їв обід, а часом і ночував. Часом йому треба було давати чисту білизну, бо мати його померла, а старий батько весь час їздив по повіті, захоплений своєю мрією перевести жидів на сільське господарство, щоб вони стали повноправними мешканцями України. — Доки жиди не почнуть обробляти землю, наш селянин не буде дивитись на них, як на своїх — твердив він.

А тепер його син підписував ордер на те, щоб викинути Кульженків з мешкання і віддати його Саші, отій

„шкільній Сашці”, яка жила продажем свого тіла за всіх режимів, але яка зараз набирала особливої влади і значення.

Прийшла Саша у супроводі всієї своєї родини, з сином Андрієм і донькою Наташкою, яку вона тримала за руку. Старий Степан стояв зараз же за нею, умитий і причісаний, як до церкви, а стара Катерина ховалась соромливо десь за ним.

— Ось, бачите, — сказала Саша, звертаючись до своїх і широким жестом обводячи кімнату. — Громадяни Кульженки все життя працювали, щоб заробити це, а я от буду мати його зараз, за одну хвилину! Бачите? — звернулася вона до батька. — Скільки ви мене побили, а тепер видно, хто з нас мав рацію — я чи ви?! Ви б так у сторожах і згнили б до смерти, коли б не я. А тепер будете жити, як ваша завідуюча жила, на її ліжку спати і з її стола їсти... То хто був правий? Га? — нахилилась вона до батька.

— Не забувайте, Сашо, що ми не тільки „громадяни Кульженки”, але й ваші куми. Був час, що ви й до нас прибігали за підтримкою.

— То все батько, — одрізала Саша. — То батько та мати встидались та плакали. Але тепер все це ні до чого. Ви забирайте свої носильні речі, а решту лишіть тут — бо мені подобається, щоб мої батьки те мали, що ви колись. Нехай дякують своїй донці!

— Нікуди я не поїду, — тихо сказала Олена Юр'ївна. — І меблі мої забирати не дозволю. Пришліть вашого воєнкома, нехай викидає мене на вулицю — і я буду там сидіти хочби й тиждень. Нехай люди бачать.

— А що там таке люди? — знизала плечима Саша. — Люди мусять слухатись, бо інакше їм же гірше буде. Будете скандалити, заберуть у Чеку!

— Я вам коритись не хочу, — сказала так само тихо Олена Юр'ївна. — От не хочу. Маєте силу — викидайте, а коритись я не хочу!

— Бачиш, — звернулась Саша до малої Наташі. — Бачиш, як твоя мама вміє жити?! Дивись і вчися — і завжди

маму слухайся... Ось вони і самі вчилися, і інших вчили, і людям помагали — і що з того? Памятає це хтось? Заступиться за них? Ні. А твоя мама може їх на вулицю викинути, тільки пальцем кивне! Бачила ти це?

— Бачила, — притакнула головою Наташа.

— Ото ж пам'ятай. А що ви мені помагали — так і я вам поможу. Не будемо вас на вулицю викидати, а виїдуть самі.

— Знайду собі кімнату і виїду, — сказала уперто Олена Юр'ївна. — А до того часу житиму тут.

— Та ми вам уже й кімнату пригледіли. Олено Юр'ївно, не думайте — раптом висунулась з-за Степанової спини Катерина. — У Карамалівському домі. Гарна кімната, і окремих вхід, і навіть веранда при ньому. Ми про вас подумали, а якже! Ми так, щоб усе було по-доброму!

— У Карамалівському домі? А хіба вони що? Арештовані?

— Ні, ще не арештовані, а виїздять... Може вже й виїхали... І кімнати там люди дуже розбирають, але ми для вас одну забронювали! А якже!

Катерина говорила швидко, так само легко вимовляючи нові слова, як колись вимовляла слова молитов, сповнена свідомості своєї ваги і доброти до старих Кульженків. Олена Юр'ївна ще не могла схопити всієї кумедности і парадоксальности цього поблажливого і зверхнього тону Катерини, яка не раз прибігала до неї плакатись на Сашину поведінку, а тепер одразу ж сприйняла наслідки цієї поведінки, як вірні, samozрозумілі і такі, що надавали їй, Катерині, певної влади і сили.

— Словом, по старому знайомству даю вам три дні, — сказала велично Саша, повертаючись виходити. Олена Юр'ївна вийшла за нею і побачила в сінях того самого кулеметчика Петрова, що „брав на мушку” хлопців у диткомуні. Він стояв, спершись недбало об стінку і виставивши вперед кулемет.

— Чи він би й нас брав на мушку? — мигнула у Олени Юр'ївни в голові неймовірна думка, і зараз же стала певні-

стю. — Звичайно, яка йому різниця, в кого стріляти? В хлопця — так у хлопця. В учительку — так в учительку. Цей режим іде по найменшій лінії опору, не вимагає покищо від людей нічого, а все обіцяє... Колись, мабуть, цього Петрова пристрелить хтось із своїх же, але покищо він творить силу, він творить історію і міняє життя людей і народу...

Саша так само велично махнула рукою Петрову, і той спокійно і слухняно пішов за нею з мешкання.

— Оце значить і є перемога революції, — сказав гірко Кульженко, а Олена Юр'ївна раптом почала сміятись.

— Чого ти? — здивувався чоловік. — Не бачу нічого смішного.

— Це ж він, отой „русский мужик”, за якого ми все боялись, що він вічно стогне. А тепер він перестав стогнати — і, бачиш, викидає нас. Ось на що ми витратили своє життя і приносили жертви! На Сашу! На Степана, на того злодюжку Жару! Боже мій, Боже мій, що ми нарobili! — сміялась майже гістично Олена Юр'ївна і чоловік насилу спромігся стримати її сміх словами:

— Біжи, подивись, що робиться з Єлею Карамалі. Може вона вже сидить у Чека. У цих це легко, а вона ж тобі приятелька, ще й кума.

Єля була ще вдома, але вже спакована і готова до од'їзду.

— В село поїду, до чоловіка на село. Там ми заховемось, бо він здалеку і там Карамалі ніхто не знає... Сяду на землю і стану простою бабою. Чоловік думає культурно-показове господарство вести... Трохи маємо грошей — може й розбудуємось якось.

— Тепер розбудуватись не можна, — сказала Олена Юр'ївна застережливо. — Тепер не показуй ні уміння, ні ініціативи, ні розуму... Сиди і будь дуροю. Отак найкраще вийдеш. Ця влада дбає тільки за дурних, злодюг і пів-інтелігентів. Від неї розумній і трудящій людині добра не чекає. Будь дуροю, то може якось виживеш...

— Але я рада, що ти сюди переїдеш, — говорила Єля. — Я за цю кімнату з усіма билась — не хотіла віддати.

Тепер бачу, що добре зробила, бо для тебе уберегла. Бери ордер і переїзди. Я тобі дещо з меблів лишу... Ось, умивальник, він мені ні до чого... і комод. Він хоч і старенький, але місткий... будеш звикати до однієї кімнати... Я швидко звикла.

— Та мені тепер аж сумно в трьох кімнатах, — сказала Олена Юр'івна. — Все нагадує, що були діти і вже їх нема!... Але не хочу... Ні, просто не можу помиритись із тим, щоб Саша ставила мене своїй дочці за приклад того, як не треба жити! Мушу довести їй, що я таки добре жила, і робила саме так, як треба було робити.

— Однаково! — махнула рукою Єля. — Однаково, Саша буде нагорі, а ти внизу нової соціальної драбини. Аж доки вони найдяться, наодягаються, насолодяться усім вволю, а тоді, може аж їх внукам, захочеться якихось вищих ідей і життя в користь інших. Люди однакові в усіх клясах. Тепер прийшла нова — не краща і не вища за попередні. Отой ваш пролетаріят такий самий жадібний, боягузливо покірний з вищими і задиркуватого нахабний з нижчими, якою була й аристократія російська, і її короткотривала буржуазія. Цей ваш славетний російський пролетаріят, чи вірніше — не так давно одірваний від землі селянин.

— Ти зовсім соціологом зробилася, — усміхнулась Олена Юр'івна.

— Тепер, Льолю, тільки тоді живою лишишся, коли ясно усвідомиш, що старі ідеї не годяться, а нових нема. Отже, треба жити так, щоб лишитись живою і не підпасти під сокиру. От тобі й уся соціологія...

Олена Юр'івна попрощалась з Єлею і пішла додому готуватись до переїзду. Треба було переглянути силу речей, складених у скриньках і валізках, на шафах і в них, щоб вибрати, що потрібно перевезти, а що можна кинути. Але Олені Юр'івні не хотілось братись до того; страшно було перевертати оті рештки життя, що нагадували про живих і мертвих, що лежали цілі і збережені, в той час як її діти десь далеко боролись з життям, як могли, а Володя вже й не боровся, а тільки лежав на Ростовському цвинта-

рі, на тому випадковому клаптику землі, який, очевидно, чекав його від початку його життя.

Вона розв'язала пачку старих листів і почала їх перечитувати. То були листи батька з Кавказу, листи Ісалті з Парижу, листи подружок, а потім Мусіні листи з Києва і фронту. Малі, вже пожовтіли листочки паперу, утлі клаптики, в яких вмістилося все її життя, в яких збереглося воно, також уже пожовтіле і утле.

— Лиши свої листи, — сказав Микола Йонович. — Треба складати те, що візьмемо, і вирішити, кому віддамо решту.

— Нікому не віддам, — сказала Олена Юр'ївна. — Нікому. Все забери, і нехай Саша з своїм воєнкомом приходять обдирати. Нехай!

Але події раптом обернулись так, що Олена Юр'ївна не мусіла боротись за свої речі: її зробили Героєм Праці.

Вона до кінця так і не знала, хто і чому зробив її героєм Праці, — чи Борька Шапіро, чи Любин Мишка, чи це входило у розгру їх боротьби з Жарою, чи це йшло по виконанню якоїсь лінії партії — але її повідомили, що в неділю відбудеться урочисте відзначення Героїв Праці, в тому числі й її.

— Це вже чорт-зна що! — раптом загорілась Олена Юр'ївна старим вогнем. — Тут мене у Герої переводять, а другою рукою все моє реквізують! Як хочеш, а я піду лягати до Борьки Шапіро!

— Та йди, спробуй — пересмикнув безнадійно Кульженко. — Бодай легше стане.

Але з Борькою лягати не довелось, бо він, виявилось, не знав, що Кульженків виселяють з конфіскацією майна.

— Але ж там твій... ваш підпис стоїть, на ордері, — обурено твердила Олена Юр'ївна.

— Є, мало що я підписую, — махнув рукою Борька. — Я можу і власний смертний вирок підписати, як спішка найде! Отак — о, хтось підсунув разом з іншими — я й підписав!

— Так що ж мені тепер — слухатись вас, чи не слухатись? — не розуміла Олена Юр'ївна. — Бо на моє мешкання вже й нових людей призначено: „шкільну Сашку” з родиною — уїдливо, сказала Олена Юр'ївна, не підвищуючи, проте, тону. — Так я не знаю — пускати її, чи ні?

— По правді сказати, вам удвох з чоловіком у тому мешканні не втриматись, — сказав Шапіро. — Як маєте зараз гарну кімнату — так краще переходьте в неї. А конфіскацію ми, розуміється, скасуємо. Як можна у Героя Праці щось конфіскувати... І перевеземо вас своїми кінми... За попередні заслуги.

Він скося глянув на неї — і Олена Юр'ївна знову побачила перед собою збиточного Борьку, який завжди знаходив такі несподівані і часто смішні виправдання на всяку шкоду, що вона мусіла сміятись і прощати хлопцям.

— Не знаю, чи то були заслуги, чи безпідставний ідеалізм безхребетної інтелігенції, — сказала вона, вживаючи прізвиська, яким більшовики зневажливо кидали в інтелігенцію.

— Переглядаєте минулі позиції?

— А переглядаю.

— Марна витрата часу, — спокійно але безапеляційно сказав Борька. — Чи ви цього хотіли, чи чого іншого, а революція пішла нашим шляхом, і вже не верне. Вам треба до неї пристосуватись, а не переоцінками старого займатись... Бути Героєм Праці для вас — добрий козир. Дасть вам певні привілеї і змусить забути деякі прогріхи... Від голоду, звичайно, не врятує, але бодай од такого Жарова захистить... — Він озирнувся на зачинені двері і сказав пошепки: — Але з Сашкою вам краще не зачіпатись, бо за нею стоїть вічна Єва — якої ще ніхто не переплюнув. Пакуйтесь, а я завтра пришлю коні, і ми вас перевеземо з усіма меблями. А в неділю приходьте одержувати грамоту.

І дійсно, в неділю на свято Олена Юр'ївна пішла вже з нової кімнати, яка вся, разом з малим передпокоїком і верандою була заставлена її меблями.

— Потроху розпродам, — заспокоїла вона чоловіка. — Однаково, нам треба щось міняти. Ось, покінчу з цим дурацьким геройством, і подумаєм, що і як продавати.

Вона одягла єдину свою пристойну сукню з френзлями, яка тому тільки й збереглась, що була з цими френзлями, і Олена Юр'ївна не любила її одягати. Пригладивши волосся і одягнувши на голову капелюх, вона пішла в колишню Земську повітову Управу, де тепер засідав партком, і де відбувались усі урочисті зібрання.

Всіх Героїв Праці було чотирнадцять. Олена Юр'ївна побачила тут і стару касиршу з Дешевої Їдальні для босяків, що була переконана монархістка і проклинала більшовиків одверто і нестримано; побачила і колишнього Хараджаївського кучера, Дем'яна, якого знало все місто, бо він любив напитись, вийти на вулицю і стати посеред дороги, розставивши руки, ніби тримаючи віжки і кричати на всіх:

— Тпр-ру! Стійте всі! Хараджаївський фаєтон їде!

Був там і Донченко, що ще хлопцем працював з її чоловіком у друкарні, і якого більшовики, забравши друкарню від Тригубова, зробили тепер директором її. Було ще кілька знайомих облич, але Олена Юр'ївна не встигла льокалізувати їх і згадати їх прізвища чи минулі діла, як уже всі встали і незграбно, різними тонами і з різними словами заспівали Інтернаціонал. Більшість Героїв Праці, очевидно, зовсім не знали слів, а тому здебільшого тільки ворушили устами, ніби співаючи, але не вимовляючи ні слова, ані згука. Після цього на підвищення вийшов Борька Шапіро і почав промову. Була вона довга і на думку Олени Юр'ївни цілком безглузда. Говорив Борис про міжнародну гидру контр-революції, яку більшовики оце остаточно розчавили, вигнавши поляків і петлюрівських недобитків геть з України, говорив про нечуваний підйом ентузіязму серед робітників Ленінграду, які тисячами зголошуються їхати на Україну рятувати революцію від місцевих ворогів, недобитків петлюрівських і гетьманських, які мріють про те, щоб відновити поміщиків і власність на землю. Говорив він про те, що хоч зараз заводи стоять,

але це тільки тимчасове, бо незабаром свідоме робітництво почне працювати в користь власної держави... Говорив він про все, тільки не зачіпав основного, що мучило і боліло всім присутнім — не згадав і словом, що ось у них голод, села не зібрали хліба, бо він вигорів і не пояснив, що ж нарешті збирається нова влада зробити, щоб рятувати людей, бо пішли чутки, що по селах люди вже їдять людей...

Коли він скінчив, всі забили в долоні, а тоді вийшла найменша донька Узе і почала викликати Героїв, а Борька видавав їм грамоти.

Грамота була плохенька, на сірому папері, обведена старою рямкою, яку вживали на свідоцтвах про закінчення двокласної школи, тільки замість орла вгорі в центрі тепер було досить невміло встановлено серп і молот. Разом з грамотою Олена Юр'ївна довідалась, що їй тепер належиться тринадцять карбованців і двадцять копійок щомісячної пенсії за Героя Праці. Коли роздали грамоти, це раз заспівали Інтернаціонал і свято закінчилось.

— Найкраще з усього було те, що Маня Шапіро, яка тепер завідує аптекою, подарувала кожному Героеві Праці по повній пляшці риб'ячого жиру, — сказала Олена Юр'ївна чоловікові, скидаючи сукню. — Можна буде на ньому перепички припикати — він дуже корисний.

— Так що всі Шапіри тепер при владі — усміхнувся Кульженко. — Шкода, що старий Селим помер — міг би гордитись.

— Принаймні мають що їсти, — погодилась Олена Юр'ївна. — Спасибі, хоч Борька перевіз нас своїми кіньми — а то довелось би за це щось із меблів віддати.

— Тут Катерина приходила, питала, чи не виміняємо умивальника за муку — згадав Кульженко.

— Чого це вони всі за тими умивальниками вганяють?

— Бо дуже вже панські — мармурові, з дзеркалом, з хромовими грантами, — криво усміхнувся Кульженко, — Коли б знаття — напасав би їх з десятком...

— А знаєш, Колю, я просто рада, що вже не в школі. . . — призналась йому жінка.

— Пригадуєш, як я прагнула учити, як любила школу і дітей? А тепер все відбило. Були ми дурні — і не вмiли дбати за себе, все про того меншого брата думали, про „руського мужика”. А тепер уже, слава Богу, ми квити. Тепер він при владі став, тепер все від його імени робиться — і вже я до нього ніяких обов'язків не маю — тільки він до мене!

— Цього не чекай! Він про обов'язки не думає — та й влади великої не має! Оттак собі, хтось його іменем говорить, а він мовчить, та стріляє, коли накажуть. . .

— Зараз сяду й напишу листи — до Мусі і в Петровське — що оце вперше за все своє життя маю я вільне сумління і ніяких обов'язків! Таки й для мене революція принесла свободу! — невесело засміялась Олена Юр'ївна і, звільнивши куточок заставленого стола, сіла писати листи.

XX.

БАБИ СПІВАЮТЬ

У Петровському вістка про те, що Олену Юр'ївну „з учительок скинули і в герої прозвели” якось сколихнула колишніх учениць і збрала їх до купи.

Злякані виглядом вигорілого степу, надіючись трохи на море, що дасть їм рибу, і трохи на чоловіків, що бодай баркасами привезуть звідкілясь муки, вони вирішили зібратись разом, як бувало колись замолоду.

Вони з'їхались з усіх кінців, зовсім несподівано і не умовляючись. Мар'яна Дзюбенкова приїхала з Кубані вибирати посвідку, що її батько був бідняком, і для цього привезла мішок муки і сто карбованців грiшми. Власне, вся можливість зібратись снувалась навколо Мар'яниної муки, бо свою петровські баби боялись витратити.

Катря приїхала просто через те, що не мала більше де подітись: її чоловіка арештували і десь заслали на три роки, а їй з малою дитиною не було іншої ради, як повер-

нутись до батька й матері, тим більше, що батько швидче за всіх зорієнтувався і вступив у члени Союзу. Поскільки все начальство було з батьком у дружбі, Катрі ніби нічого не загрозувало, тільки примара голоду лякала її і вона все рвалась поїхати в Київ і стати там до якогось комуніста за наймичку.

Килина та її сестра Одарка жили в Петровському не-вступно, а Степанида надіспіла з Новоспасівки, де її чоловік був головою комнезаму, чого вона дуже соромилась.

Зійшлись вони всі в Килини, яка вислала чоловіка з хати, що б не заважав.

— Що тобі з бабами робити? — переконувала вона його. — А ми разом дівували, разом у хорі співали, майже разом і заміж пішли — то вже нам хочеться бодай раз іще свій бабишник справити!

— Та робіть собі, що хочете, — одмахнувся чоловік. — Я в ту неділю на рибу поїду, гуляйте собі, тільки чарки не побийте.

— Та не дуже тепер з тою гульнею, — зітхнула Килина.

Але без чарки таки не обішлося. Принесла її Степанида, чоловік якої спеціально ходив на обшук, щоб дістати їй самогонки.

— Там мабуть Панченки лаються, — сміялась вона розгортаючи пляшку з хустки. — Де ж таки видано, щоб у сусідів самогон забирати! Ну, а таки я вперлась, що без пляшки не поїду — навіщо мені й комнезам, коли так! Таки настояла на своєму — пішов до Панченків і сконфіскував! Ось вона.

Кожна з бабів принесла щось з собою, бо не такий був час, щоб одна Килина могла всіх нагодувати, а пиріжки з Мар'яниної муки якось усім розвеселили душу, бо виглядали саме так, як мають виглядати пиріжки на святі в статечної господині.

— Їжте, подружки, — припрохувала Килина. — Все на столі стоїть, щоб мені вже не бігати та з вами наговоритися! Господи, скільки то часу минуло, як ми, було,

із співанки верталися та співали — на все море дзвеніли!...

— І де воно все ділося, — зітхнула Мар'яна. — Так тоді весело було, а тепер таке все нудне, піском на зубах хрустить...

— Та то, мабуть, тому, що ми тоді молоді були, — боязько обізвалась Катря.

— Ет, де там! — зневажливо махнула рукою Одарка. — Подивися тепер на них, на твоїх молодих — хіба у них є справжня веселість? Та ж нам, було, й серед степу тісно, а вони і в хаті докупи жмуться... Ніхто тобі від себе й слова не вимовить, тільки кожне з газети шпарить... Всі якісь, як пов'язані чи дурманом опоєні — куди їм до нас! Ми хоч роками ніби й старі, а душею років на сто від них молодші!

Баби засміялись. Кожній подобалась думка, що вона на сто років од молодих молодша. Це і гріло і підлещувало. Вони випили по одній, скривились, сплюнули, але відчули що трохи стає легше на серці і веселіше дивитись на життя.

— Та кат його бери! — гукнула Калина. — Ми таки чи до пісні, чи до праці, а молодих у кут заженемо! Такі вони якісь — ні до чого... І все вчаться... Чого там вчитися на таку владу? Я он, як у Мар'ї Іванівни жила, так усе вчилась — як пекти і як зварити, і як на стіл подати... думалось, воно мені здасться... А навіщо воно мені тепер? Тепер аби якось від голоду врятуватись, бо на поле й глянути страшно.

Всі замовкли і холодний страх перед майбутнім пробіг їм по спинах.

— Добре, що хоч Мар'я Іванівна ще до цієї революції померла, — обізвалась Мар'яна, щоб перебити мовчанку. — Вони б цього не пережили.

— Та вона бодай поцарювала за своє життя... Сама добре жила — і коло неї добре було, царство їй небесне!

— А он Миколу Йоновича за царя гонили, що він революцію робить, а тепер прийшла революція, так вони Олену Юр'ївну з учительок скинули... Каже він, що не

ту він працю робив, так вона марно й пропала... Казав, треба було Україну робити...

— А де ти його бачила?

— А в Маріуполі, як на суд їздила. Заїхала до них, а він, виходить, без праці. Кооперативи тепер уже не в моді — всі порозганяли, тільки споживки лишили, як і в нас. А він журиться — я, каже, думав через ті кооперативи народ підняти, а тепер уже його в землю заженуть.

Веселість не виходила. Про що б не почали говорити, все сходило на якесь розчарування, неполадок, безнадію. Лишилось одне, старе віковичне, що ніколи не зраджувало і завжди допомагало і в горі, і в radoшах. До нього і вдалася Килина, щоб трохи підвеселити подружок:

— А що, бабочки, коли б ми отак заспівали якоїсь з тих, що нас Микола Йонович учив? Йй-Богу, га?

— І-і, де там, нас і люди засміють. Скажуть, старі баби зібрались тай співають. Скажуть, що ми пиячки якісь стали, — нерішуче заперечила Степанида.

Всі зрозуміли, що вона боїться, щоб чутка про їх співи не дійшла до начальства і що б її Панькові не влетіло. Вони розуміли її страх, бо з цією владою ніколи не можна було знати, що добре, а що зле.

Та Одарка підтримала Калину.

— А ми вікна позавішуємо, двері зачинимо — та й ушкваримо наших так, як колись співали. Бодай хоч молодість згадаємо!

Килина метнулась по рядна завішувати вікна, а інші взялись їй допомагати. Думка заспівати разом своїх давніх улюблених пісень припала кожній до серця.

Коли всі пересторожні заходи було зроблено, баби сіли, спершись ліктями на стіл, а головою на руку, і кілька хвилин сиділи мовчки, збираючися з думками, перебираючи в голові ті рідні, інтимні мотиви, які колись так розв'язували серце і виймали з нього все зле й важке.

— Коло млину, ко-о-оло броду... — раптом тихо задзвенів високий і чистий Катрин голос.

— Два голуби пи-ли во-ду — упевнено і згідно винесли вони всі на своїх голосах пісню нагору, назверх, на людське милування. . .

Людей близько не було, але вони самі милувалися піснею і собою в ній, своєю молодістю і певністю за красу свого народу, що жив у цій пісні, співав у ній і твердив життя всупереч негоді.

— Вони пи-ли, вор-коті-и-или, — виводила вже Катря разом з Мар'яною, тимчасом як альти сумовито чекали своєї черги:

— Вони пили, воркотіли

Та й знялися — полетіли, — винесли знову вони пісню разом, і відчули, що оце тільки тепер вони справді з'єдналися, що оце тепер вони справді є старими друзями, пов'язані спільною молодістю, а може ще більше — спільною покрученою, незрозумілою бідою, що оце насуває на них з усіх кінців, і не знати, як від неї обігнатися.

— Гарна пісня, — сказала Степанида, як камінчиком кинула, важуче й переконано.

— Наші пісні всі гарні, — сказала замислено Килина. — Яку не почни — все здається, що оця — найкраща.

— А давайте ще оцю, її Микола Йонович любив — і Степанида завела низьким трохи не чоловічим голосом, похмуро й важко, ніби по покійникові:

Ой що ж бо то за ворон. . .

Що на дубі крикає. . .

— Та це ж для хлопців, — скоренько кинула Килина, хапаючись, щоб поспіти, саме в час і потягнути тенорову партію.

Ой, що ж бо то за отаман

Що всіх бурлак скликає-е. . .

Доспівавши пісню, всі хвилину сиділи мовчки, боячись говорити про ті спогади, що виринали з цією піснею. Першою не витримала Килина:

— Подружечки! — кинулась вона. — Так що ж це таке?! Так оце й будем тут сидіти та від страху тремтіти,

наче перед Чекою?! Та кат їхній матері — невже оце нас п'ятеро таких баб з однією Чекою не справимось?! Бодай раз вільно поговорити та душу одвести! Не могу я оцього знести! Хіба ми на те родились і на те дружились, щоб сидіти між своїми, як пов'язані?! Та трясця їх мамі — давайте, коли на те, присягнемо отут-о, зараз, що б нехай наші діти так живі були, коли ми хоч кому словечко промовимо про те, що тут почуємо чи скажемо! Одарко, неси землю! Цілуймо землю і святий хрест, та й вертаймо до наших молодих літ, коли ми одна одній вірили і не одне виробляли, і не одне доказали! Такі ми були, такі й є, — і нехай нам Бог допоможе такими і в землю лягти! Чи так я кажу?

— Йй-Богу, так, сестричко, — несподівано загорілась боязька Степанида. — Вже мені так вкучилось за нормою робити, та за нормою й говорити, що я часом думаю — ось, зараз як кину баняком об землю, та й завию, як собака! Нема вже моєї сили!

Одарка внесла у мисці чорної, гарячої й сухої землі з городу.

— Таке діло треба на свіжу голову робити, щоб потім не казали, що, мовляв, випила тай не знаю, що робила, — завважила суворо Килина.

Баби повмивали собі обличчя і за вухами, випили свіжої води і приступили до урочистого обряду.

Кожна христилася, брала в рот трохи землі, ковтала її й цілувала хрест, що звідкись винесла Килина.

— Присягаюся на святий хрест і на святу землю, — казала Килина повільно, і всі повторювали за нею, як за священиком — що нашого сестрицтва не зраджу і нікому про те, що тут почую, не розкажу, і так дай мені, Боже, моїх дітей бачити і в чистім серці їх вивести і на добрих господарів виховати.

Всі перехристились ще раз і сіли коло столу, трохи зніяковілі і в той же час зворушені урочистою хвилиною.

— Як умру — несподівано почулося в хаті, і всі навіть трохи здригнулись, але зараз же опанували себе і взялися так само старанно й дбайливо виводити цю пісню,

що в їх уяві в'язалася із важкою смертю, а разом і з непоборністю життя.

— Не злим, тихим словом, — протягнули вони задумливо і презирнулись, соромливо спостерігаючи сльози у кожної в очах.

— Сама не знаю, чого я од цієї пісні завжди плачу, — сказала Килина. — Так уже тяжко було йому вмирати, бідоласі, отому Шевченкові...

— Оце, може й мій Іван отак-о десь на чужині вмирає, — задумано сказала Катря.

Всі знали, що її чоловіка заслали, але вона про це ніколи одкрито не говорила, і вони нічого не питали. Тепер вона сказала їм, ясно й щиро. Це була таємниця її серця, яку вона передавала їм, на їх сестринський схорон, — і так вони й сприймали її. Це було її горе, і страх її, і самотність у чужому світі, де тільки вони, тільки оці подружки молодости, були коло неї, як стіна навколо самотньої тополі. Вона просила їх підтримати її — і вони так її й розуміли, і тому Степанида обняла її за плечі і почала похитуючись з боку в бік:

— А ще сонце не заходило, а вже й стала темнота...

Нешаслива та дівчина, котра любить козака...

Після цього співали вже без вибору і без значення до сучасної хвилини. Співали все, що згадалось, переколювали на голосах кожному пісню, як дитину, вицілювали кожне слово і пускали його у світ, у серця, назад у свою молодість, і вперед — аж до смерти.

Були зворушені, ясні, і в той же час ніби сп'янілі. Співали й співали і переривали співи, щоб згадати різні епізоди з життя і з того щасливого часу, коли Микола Йонович одкривав їм все нові і нові красоти в піснях.

Згадували все підряд, без страху і без застережень. І як хлопці з Махном брали міста, і хто й коли до Петлюри ходив, і як тепер Аким Биньків аж у чехах опинився і на учителя вчиться, і взагалі, хто, як і коли умів викручуватись і від злобної, дурнуватої советської влади рятуватись. Міцний клубок бабського знання, пам'яті, спостережень і добре запам'ятаних чуток і розповідів розплу-

тувався перед ними, переливався барвами живого життя, смердів часом кров'ю, темнів грабунком і помстою — але вони все приймали в свої руки й важили.

Вони були здивовані, як багато вони знають і можуть знати, коли складуть до купи знання кожної про те, що робиться в селі в волості. І вони почували свою вагу — може вперше в житті. Вони були баби — ті, що сидять при основі життя, без яких не може нічого обійтися.

І в той же час вони відчували, що вони чогось не доробили, щось випустили з рук, десь ухилились від путі, від своїх обов'язків, відступилися від основ життя і піддалися на порожні і переходячі чоловічі слова. Чоловічі слова не мали значення. Вони були порожні й чужі, чоловічі слова були тільки для смерті — не для звичайної, людської смерті, при якій баби стояли, як і при народженні, а для смерті непотрібної і безглуздої, для порожньої смерті за слова. Слова перемагали їх, бабів, одсували їх од життя, перетворювали їх на робочі руки, трудодні, норми і півнорми.

Все це викликало в них почуття провини й протесту, бажання повернути назад ті дні, коли діти казали матері „ви”, а внуки по святах цілували їх у руки. Вони мали силу, вони були силою — як же і коли вони ту силу випустили? Коли погналися вони за дрібним, коли дали волю жадобі чи страху — і випустили ту силу з рук? Коли, на якому завороті життя, на якому закруті скинуто їх з воза і припнято до нього з-заду, як тварину, що годиться тільки для роботи чи на заріз? Що вони пропустили?

І ніби відповідаючи на ці питання і сумніви, Катря сказала тихо:

— Давайте ще цієї заспіваємо... за Україну...

Вони почекали, доки вона завела своїм чистим голо-сом перші слова і з запалом і розпачем кинули за нею свій жаль:

— Ой, Морозе, Морозенку,
Ти славний козаچه,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче...

ШЛЯХИ ВПЕРЕД

Муся читала маминого листа про виселення і Героя Праці, сидячи на горбку, куди вона виганяла своїх кіз пастиись. Це були найбільш улюблені її години.

Навколо нікого близько не було. Горбик, вкритий травою, ще де-не-де виставляв угору жовті квіти звіробою чи білі — кашки, а тут і там темніла окрема запізніла конюшина. Кози ходили на прив'язі навколо вбитого кілка, Галя переходила від квітки до квітки, зазираючи в кожну, щось тихо промовляючи, ніби голублячи їх. Вона не зривала квіток, а тільки нахиляла їх голівки, хитала своєю й поволі вирівнювала квітку, немов боячись зламати її.

Щось в цій картині раптом вдарило Мусю по серцю. Вдарило, як бив давно колись по серцю скальпель, що розрізав її життя, тільки тепер вона спинилась, вражена своєю страшною відповідальністю перед цією малою істотою, що довірливо переходила від квітки до квітки, немов би не було в житті нічого іншого, як тільки краса і доброта.

А життя було жорстоке і ставало брутальнішим з кожним днем ставлення советської влади. Ставало брутальним без потреби, навіть без свідомости своєї брутальности, просто тому, що назверх вийшли люди, які в брутальности вирости і тому їй не відчували. Для них вона була таким же природним, необхідним елементом життя, як для Мусі було вклонитися своїм знайомим, коли зустрічала їх на вулиці.

Галя прошепотіла щось до квітки, засміялась і так обернулась до матері, сяючи великими чорними очима, ніби вбираючи і випромінюючи радість і красу життя.

— І навіть цієї радості я незабаром не зможу мати, — подумала Муся. — Ця влада тим нестерпна, що не лише людині ні куточка для неї самої. Все в людині — почуття, думки, настрої, світогляд, — все мусить змінитись і підкоритись тим догмам, які в даний період визнає Москва, її ЦЕКА, її влада.

Велетенська лопата перевертала давно улежаний, скопаний і засіяний ґрунт царської імперії. Назверх виходили закопані раніш покидьки, хробаки і трохи доброго чорнозему. Все інше втоптувалось назад у землю — бур'яни і квітки, плодові дерева і тернина. Лопата не розбирала. Викидалось з ґрунту все, що тільки потрапляло під лопату — бо вона була сліпа, бо керували нею засліплі від ненависти люди. Ненависть ставала заповітом нового часу, отої нової доби, про яку кричали советські газети. Ненависть давала советам владу. Вона, разом із пекучою слов'янською завистю, із отими заздрощами, що спонукають убивати і виклинати, була рушієм тих загонів, армій і банд, які тепер металась по Україні, повіваючи червоними прапорцями, стріляючи „буржуїв”, роблячи час до часу погроми, розстрілюючи закладників і просто тих, хто потрапив під цівку рушниці. Ненависть і зависть ставали основою нової марксівської евангелії, хоч прикривались сором'язливо м'якшим терміном „клясова боротьба”.

Вся Україна втягалась у цей новий лад життя, життя, керованого ненавистю і заздрощами, у лад, де речі цінилися вище за людину, де влада не дбала за те, що людям нема чого їсти, а лише за те, щоб вони вмирали, правильно вірячи у її догми.

— Старі російські розкольники, — думала Муся. — Знову смерть і нищення за те, що хтось хоче хреститись двома пальцями, чи читати київські невиправлені патріархом Ніконом книги... Тепер все це має більш цивілізований характер і нова влада вживає силу іноземних слів і нищить нові церковні книги з таким же запалом, як царська влада нищила старі... Але на цьому різниця кінчається. В суті речі — це все той самий старий російський режим, з тими ж методами, зневагою до індивідуальности, з вірою в силу маси, в силу скупчення людей під однією командою...

В цей світ треба тепер входити їй, Мусі. Він оточував її, як море оточує невисокі каміння, що стирчать із води під час відпливу.

— Але я не можу жити ненавистю, — думала Муся. — Я не можу. Стільки часу мені вкладали в голову, що

треба любити людей і бути доброю... Тепер я вже не можу переробити себе! Більшовики чи меншовики, — мені однаково. Я хочу жити так, щоб я могла любити людей, могла б робити їм бодай трохи добра і насолоджуватись отакою красою, яка зараз навколо мене. А що тут є? Так небагато... видолинок і трохи кущів, і трохи квітів... і дві кози і моя донька... Я мушу зберегти це на все життя, щоб воно підтримувало мене в часі зневіри... Оцю красу і цей спокій серця... З ними і піду в оте нове життя, яке вони так голосно реклямують, і спробую лишитись в ньому такою самою, як тепер... Це не буде важко, бо навколо мене буде та сама Україна, ті самі люди, той самий нарід. Якщо вони витримають, то мушу витримати і я...

Галя підбігла до неї, і Муся почала повільно і ніжно розчісувати її м'ягке волосся, що уперто вибивалось з-під шапочки.

Навколо було тихо, і Муся не знала, чи це тиша спокою, чи тиша перед новими бурями. Але їй нікуди було іти.

К і н е ц ь

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- 1) На той світ.
  - 2) Мир хатам, війна палацам.
  - 3) Ах, дитинко, не можна бути такою шовіністкою!
  - 3а) Яка різниця, руский чи українець, хіба не однаково?
  - 4) Гашши — наркотик, що виготовляється з індійських конопель.
  - 5) Нічого ми не пхаємось. Ми тут все були і будемо. Ми принесли вам культуру, ми з вами браття, і ми звідси ніколи не підемо. І не сподівайтесь. В що б перетворилась Росія, коли б усі країни почали відділятися?
  - 6) Це страшно, який шовнізм у молоді розвиває ця Центральна Рада.
  - 7) Зброю маєте?
  - 8) Перепустку на в'їзд до Росії маєте?
  - 9) Штукатурка — тинькування.
  - 10) Письмо.
  - 11) Я шукаю тут відомостей відносно Бориса Сергійовича Чванова.
  - 12) Невже ж ви не знаєте? Вони кричать, що ми готуємо це один замах на Леніна. Тепер уся наша партія очікує терору... ну, і зрозуміло, члени нашого ЦЕКА всі скриваються.
  - 13) Ви де зупинились? Може ми попробуємо порозумітись з ним і дамо вам знати.
  - 14) Бачите, панове, вони чекають Петлюри. Запевняю Вас, це буде щось жахливе! Тут буде бій. Ось побачите — вуличний бій!.. Я думаю, що нам краще піти звідси.
  - 15) Сестра чоловіка.
-

П І С Л Я М О В А

Цією книгою закінчую свою трилогію „Наша, не своя земля”. В інших, не еміграційних умовах, всі три книжки могли б вийти разом і гитагі та критика мали б одразу повне і ясне уявлення про те, що я сказала і що я намалювала своєю трилогією. А так, як тепер, коли кожна книжка виходила окремо і між ними були перерви у рік і більше, враження гитагів розбите і неповне, хіба би хто з них перегитав усю трилогію від позатку до кінця.

Тоді йому стало б ясно, що я подала шматок життя на гималому просторі України і за великий уривок часу. „В гасі і просторі” я назвала свою першу книжку — збірку п'єс, і те, що робиться в гасі і просторі найбільше мене завжди цікавило.

Я рада і горда, що була одним із дуже небагатьох еміграційних письменників, що зацепила в своєму творі гас визвольних змагань. Подала я їх так, як вони перейшли через призму мого сприймання, але твердо перевірила факти і не міняла нічого на догоду моїм уподобанням чи бажанням. Взагалі, моє письменницьке кредо є писати гесно, не приподоблюючись ні до кого і ні до зого.

Тепер передаю цю трилогію в руки і серця гитагів в надії, що вона допоможе і їм побазити той гас і той простір.

А в т о р.

КНИЖКИ ТОГО Ж АВТОРА

КСАНТИППА — п'еса. 1946 р. Вид-во ЗАГРАВА.

В ЧАСІ І ПРОСТОРИ — збірник п'ес. 1956 р. Торонто, Вид-во МИ І СВІТ.

VITA NOVA — збірка оповідань, 1957. Нью Йорк — Баунд Брук. Вид-во Укр. Прав. Церкви в США.

РІК 2245 — утопія. 1958 р. Нью Йорк. Накладом автора.

ДАВНІ ДНІ — збірка оповідань. 1960 р. Нью Йорк — Баунд Брук. Вид-во Укр. Прав. Церкви в США.

СТЕНОВІ ОБРІЇ — 1-ша книга трилогії НАША НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ, 1964. Вид-во Тризуб, Вінніпег, Канада.

ДВІ КРАСИ — збірка оповідань. 1956 р. Торонто, Канада. Вид-во МИ І СВІТ.

ПРОРІСТЬ — 2-га книга трилогії НАША НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ, 1966 р. Вид-во Тризуб, Вінніпег, Канада.
